

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო
უნივერსიტეტი
ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის
ინსტიტუტი
გელათის მეცნიერებათა აკადემია

როლანდ თოფჩიშვილი

თუშური გვარსახელები ეთნოისტორიული ასპექტები

გამომცემლობა „წიგნისაღი“
თბილისი 2018

წინამდებარე წიგნი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში – თუშეთში გავრცელებული გვარსახელების ეთნოისტორიული შესწავლის ცდას წარმოადგენს. თუშური გვარების შესწავლით ფაქტობრივად დასრულდა ქართველ მთიელთა მემკვიდრეობითი სახელების შესწავლა. 2003 წელს დაბეჭდილ წიგნში „ქართული გვარსახელების ისტორიიდან, წიგნი I, მთის რეგიონების გვართა ეთნოისტორიული შესწავლის ცდა“, მკითხველს ვპირდებოდით, რომ მალე იხილავდა ნაშრომებს თუშური და სვანური გვარსახელების შესახებ. სვანეთში გავრცელებულ გვარებზე წიგნი 2015 წელს დაისტამბა. ახლა კი მკითხველის წინაშეა წიგნი თუშეთში გავრცელებული გვარების შესახებ.

რედაქტორი ნათია ჯალაბაძე

© რ. თოფჩიშვილი, 2018

გამომცემლობა „უნივერსალი“, 2018

თბილისი, 0186, ა. პოლიბოვსკაიას 4 ☎: 5(99) 33 52 02, 5(99) 17 22 30

E-mail: gamomcemlobauniversali@gmail.com; universal505@ymail.com

ISBN 978-9941-26-390-3

ეძვნება ღირსეულ ქართველს,
მაჟულიშვილს, მეცნიერს
გიორგი ბოჭორიძეს (1884-1939)

წინათქმა

წიგნი „თუშური გვარსახელები (ეთნოისტორიული ასპექტები)“ 1998 წელს დაიწერა. თუშეთის შესახებ მდიდარი სამეცნიერო ლიტერატურაც არსებობს, რომლებშიც გვარების შესახებაცაა მონაცემები. „თუშური გვარსახელების“ დაბეჭდვით ფაქტობრივად დასრულდა ჩვენს მიერ საქართველოს მთაში გავრცელებული გვარსახელების შესწავლა, რომელიც XX საუკუნის 70-იან წლებში დავიწყეთ.

თუშეთში გავრცელებული მემკვიდრეობითი სახელების შესწავლას მრავალმხრივი ასპექტები გააჩნია – ამ სოციალური ინსტიტუტის ენობრივ ასპექტებს ენათმეცნიერება შეისწავლის, ეთნოისტორიულ საკითხებს კი იკვლევს ეთნოლოგია და ისტორია. ქართველი გვარის გარეშე არასოდეს არ ყოფილა. ამას ისიც ადასტურებს, რომ ორი ქართველი, ერთმანეთის გაცნობისას უპირველეს ყოვლისა, გვარს ეკითხება, საქორწინო ურთიერთობის დამყარებისას გვარს კითხულობდნენ, გვარი ხომ გარკვეული ნათესაობის დამადასტურებელი იყო – უმეტეს შემთხვევაში ერთი გვასახელის მატარებელნი ერთი წინაპრისაგან მომდინარეობდნენ და ეგზოგამიურობის ტრადიცია მოითხოვდა იმის გარკვევას, წყვილი საერთო წინაპრისაგან ხომ არ მომდინარეობდა. აქედან გამომდინარე, გვარში ყოველთვის ინახავდნენ გადმოცემას მისი წარმომავლობის, საფუძველჩამყრელის შესახებ. გვარებზე არსებული გადმოცემები მოსახლეობის მიგრაციის პრობლემაშიც გვახედებს. საქართველოში ადამიანთა ერთი ადგილიდან მეორეზე გადასახლება ჩვეულებრივი მოვლენა იყო, ხდებოდა როგორც შიდა, ისე გა-

რე მიგრაციული პროცესები. თუშეთს არც ერთი აკლდა და არც მეორე.

თუშეთში, ისევე როგორც საქართველოს სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებში, გვარებს დანაყოფები გააჩნდა. თუშეთში გვარსახელების წარმოქმნის პროცესი ერთგვარად თავისებურიც იყო, მხედველობაში გვაქვს მისი სუფიქსები. აღწერის დავთრებში ერთი და იგივე გვარი ხან -ძე, ხან -შვილი და ხან -ურ სუფიქსითაა ნაწარმოები. ბოლოს კი აქ მაინც ძირითადად პირველმა გაიმარჯვა. მაგრამ ეთნოგრაფიულ დაკვირვებას იმ დასკვნისაკენ მივყევართ, რომ გვარების მაწარმოებელი თავდაპირველი სუფიქსი იყო -ან-ი. გვარებისა და მისი დანაყოფების ხსენებისას ხალხის მეტყველება სწორედ აღნიშნულ სუფიქსს ანიჭებს უპირატესობას.

წინამდებარე ნაშრომი ძირითადად ეყრდნობა ეთნოგრაფიულ მონაცემებსა და საარქივო დოკუმენტებს. ეთნოგრაფიული მასალები ეკუთვნის არა მხოლოდ ავტორს, არამედ სხვა მკვლევარებს, განსაკუთრებით კი *როსტომ ელანიძეს*, *გიორგი ცოცანიძეს*, *გიორგი ბოჭორიძეს* და *ვალერიან ლაგაზიძეს*. საარქივო მასალას კი წარმოადგენს XIX საუკუნის ხალხის აღწერის დავთრები, რომელიც დაცულია საქართველოს სახელმწიფო ცენტრალურ საისტორიო არქივში. სამწუხაროდ, თუშეთში გავრცელებული გვარსახელების შესახებ გვიანი შუა საუკუნეების საბუთები არ გაგვაჩნია. თუშეთში დასტურდება ბევრი ისეთი გვარი, რომლებსაც ანალოგი სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეშიც აქვს. უმეტეს შემთხვევაში ასეთი გვარები ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლადაა წარმოქმნილი.

ზემოთ აღინიშნა, რომ ამით დასრულდება ქართველ მთიელთა გვარების ისტორიულ-ეთნოგრაფიული კვლევა. ხაზგასმით უნდა აღვნიშნო, რომ ავტორს არა აქვს იმის პრეტენზია, რომ მისი ეს ნაშრომი დასრულებულია. ყველა ნებისმიერი გამოკვლევა უკან მიბრუნებას, ან გარკვეული დისტანციის შემდეგ ხელახლა გააზრებას საჭიროებს. ჰუმანიტარულ მეცნიე-

რებაში ხომ სრულყოფილი, უნაკლო გამოკვლევა არც არსებობს. შესაძლოა მომავალში ახალი ეთნოგრაფიული და საარქივო მონაცემები გამოვლინდეს და ესა თუ ის მოვლენა სხვა კუთხით, სხვა ასპექტით იყოს შესწავლილი. ჩემი სამეცნიერო საქმიანობისას ვხელმძღვანელობდი დიდი მეცნიერის *არონ გურგენიჩის* სიტყვებით: «В науке не существует раз навсегда решенных вопросов». არაერთხელ ჩემი სამეცნიერო შეხედულებისათვისაც გადამიხდავს. ამ ყველაფრის თქმა იმიტომ დამჭირდა, რომ დღეს რატომღაც მეცნიერთა გარკვეულ ჯგუფს ახასიათებს კატეგორიული აზროვნება, ისეთი როგორიც საბჭოთა ხელისუფლების დროს არსებობდა. კატეგორიულობა კი ამუხრუჭებს ყველა მეცნიერების განვითარებას, მათ შორის, ეთნოლოგიასა და ისტორიას.

შეიძლება მკითხველს კითხვა გაუჩნდეს: რატომ მაინცდამაინც მთაში გავრცელებული გვარები? ამ კითხვაზე კი პასუხი ასეთია: ქართულმა ეთნოლოგიამ თავიდანვე ყურადღება უფრო მეტად მთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებზე გაამახვილა, შესაბამისად საველე მასალებიც, მათ შორის, გვარებზეც, უფრო მეტი დაგროვდა ხეცსურეთზე, ფშაზე, თუშეთზე, მთიულეთზე, გუდამაყარზე, ხევზე, სვანეთზე... წიგნის ავტორიც ამ მხრივ გამონაკლისი არ იყო. მთაში გავრცელებულ გვარებს, როდესაც ვსწავლობთ, ერთი მხრივ, კარგია, რომ თითქმის ყველა გვარის შესახებ ხალხში დაცულია გადმოცემები, მაგრამ ნაკლებადაა ეს გვარები დოკუმენტებში მოხსენიებული. ბარში გავრცელებულ გვარებზე კი, პირიქით, გადმოცემები ნაკლებადაა (თუმცა, აქ მოპოვებული მასალაც მნიშვნელოვანია), სამაგიეროდ ბევრი მათგანი საისტორიო საბუთებშია ფიქსირებული. საერთოდ ქართული გვარების კომპლექსური (ისტორიული, ეთნოლოგიური, ენათმეცნიერული) შესწავლა მომავლის საქმეა. წინამდებარე წიგნიც, რომელიც თუშეთში გავრცელებულ ქართულ გვარებს ეხება, საერთო ქართული გვარების შესწავლის ერთგვარ წინა ეტაპად გვესახება.

თუშური გვარსახელები

თუშეთი საქართველოს ერთ-ერთი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეა¹. ის აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთს მიეკუთვნება და კავკასიონის მთავარი წყალგამყოფი ქედის ჩრდილოეთით მდებარეობს, ისევე როგორც ხევი, პირიქითა ხევსურეთი და დვალეთი (ეს მხარე საქართველოს ცარიზმმა 1859 წელს ჩამოაჭრა). საისტორიო წყაროებში ქართული მხარეებიდან თუშეთი ერთ-ერთი პირველია დასახელებული. კერძოდ, ლეონტი მროველი, როდესაც საუბრობს წმიდა ნინოს მიერ ქართველთა გაქრისტიანების შესახებ, წერს: „გარდმოვიდეს მუნით და დადგეს ჟაღეთს, და უქადაგეს ერწო-თიანელთა. ხოლო მათ შეიწყნარეს და ნათელ-ილეს. ხოლო ფხოელთა დაუტევეს ქუეყანა და გარდავიდეს თუშეთს“². თუშებს ასახელებს მეორე ქართველი ისტორიკოსი *ჯუანშერი* არჩილ მეფის დროს: „და დაჟდა წუქეთს, და აღაშენა კასრი, და ჴევსა ლაკუასტისასა აღაშენა ციხე. და პოენა წუქეთს მთავარნი, რომელთადა მიუბოძა ვახტანგ მეფესა წუქეთი, და იყო მაშინ რომელი ერისთავობდა თუშთა და ხუნზთა ზედა და ყოველთა წარმართთა მის მთისათა, სახელით აბუხუასრო და არა ინება მისგან წაღებად წუქეთი“³.

თუშეთი კახეთს ეკუთვნოდა (აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეთაგან კახეთის მთიანეთს მიეკუთვნებოდა აგრეთვე ფხოვი – შემდეგდროინდელი ფშავი და ხევსურეთი). *ბერი ევნატაშვილი*, როდესაც სა-

¹თუშეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარის შესახებ დაწერილებით იხ.: რ. თოფჩიშვილი. საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები, თბ., 2017, გვ. 117-141.

²ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხიშვილის მიერ, ტომი I, თბ., 1955, გვ. 126.

³ქართლის ცხოვრება. ტომი I, თბ., 1955, გვ. 243.

ქართველოს სამეფოს სხვადასხვა სამეფოებად და სამთავროებად დაშლის შესახებ საუბრობს, აღნიშნავს, რომ „ამა კახთა ბატონთა მას ჟამსა ეპყრა გარდმოღმართი ლეკის მთისა, ეპყრა თუშეთი...“⁴.

როდესაც მენციერები საქართველოს ამა თუ იმ მხარის შესახებ საუბრობენ, ჩვეულებრივ, ვახუშტი ბაგრატიონს მიმართავენ. თუშეთისა და თუშების შესახებაც ბატონიშვილის ნაშრომი მნიშვნელოვანი წყაროა, რომლის მიხედვითაც, თუშეთი ერწო-თიანეთსა და ფშავ-ხევსურეთთან ერთად ერთ სამწყსოში შედიოდა, რომელთა ეპისკოპოსიც ხარჭაშოში იჯდა⁵. „ხოლო თუშეთი არს ლოპოტისა და პანკისის აღმოსავლით, კავკასიის მთის ჩრდილოთ კერძოთა შინა, და არს ორს ხევად და მდებარეობს ჩრდილო-დასავლეთის შუადად აღმოსავლეთს-სამკერეთს შორის, და უდის შორის მდინარე თჳსი, და მიერთვს სონა მდინარეს, რომელი განვლის ჩაჩანს და მიერთის ბორაღანს თერგის მდინარეს. ხოლო პანკისის გარდასწორ, კავკასს იქით, არს წოვა; წოვას ქვეით გომეწარი და მის ქვეით ჩაღმა. და ჩაღმიდამ გარდავალს გზა თორღას და ლოპოტის კევზედ. და არიან დაბნები ესენი უმჯობესნი, და სხვანი დაბნები არიან ღზ (=37). ამის ჩრდილოთ არს ფარსმანის თუშეთის კვეი (პირიქითი ალაზანი — რ. თ.), რომელთა უძეს შორის კავკასივე. და არს ფარსმანის თუშეთს დაბანი ღვ (=36) და განჰყოფს ფარსმანსა და წოვა-გომეწარ-ჩაღმათის კვეთა ქისტ-ლლიღვიდამ წამოსული კავკასი (იგულისხმება მდინარე თუშეთის ალაზნისა და პირიქითი ალაზნის წყალგამყოფი მაკრატე-

⁴ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხიშვილის მიერ, ტომი II, თბ., 1959, გვ. 349.

⁵ქართლის ცხოვრება. ტომი IV, ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხიშვილის მიერ, თბ., 1973, გვ. 532.

ლას ქელი). აღმოსავლეთ-ჩრდილოთ შუა მდინარე და მზღვრის ორსავ თუშეთს აღმოსავლით კავკასი ჰავარსა, ჩაჩანსა და ამას შორისი. სამხრით კავკასი, ამასა და დიდოეთს შორისი; დასავლით მთა კავკასი, ამასა და კახეთს შორისი; ჩრდილოთ კავკასი, ამას და ღლიღვ-ქისტს შორის. არამედ არს ქუეყანა ესე ყოველთავე, ვითარცა აღვსწერთ ოსეთი, სიმაგრით, მოსავლით, პირუტყვით, ნაყოფიერებით და ჴელოვნებით. არამედ კახეთის თუშნი ინახავენ ცხოვართა სიმრავლეს, ვინათგან აქუთ ზაფხულს თესთა მთათა შინა საძოვარი, და ზამთარს ჩამოვლენ გაღმა მკარსა შინა, და ამით უმეტეს მორჩილებენ კახთა.

ხოლო ფარსმანი უფროს მწირ არს, გარნა ამათ მიერ იგინიცა გამოიზრდებიან კახეთით, რამეთუ მათ მოჰყავთ და ვაჭრობენ. არამედ იგინი არა ჰყმობენ კახთა მეპატრონეთა, ხოლო ესენი მორჩილნი, მოლაშკრენი და მეზარკენი არიან; და არიან ბრძოლასა შემძართველნი, მკნენი, ძლიერნი, მკედარნი წარმატებულნი და უსაქციელონი, ბრიყუნი. რამეთუ, ოდეს შობს დედაკაცი, არავინ მიეახლების, არამედ განუტევებენ შორს მარტოდ, და შობისა შემდგომად მ ($=40$) დღეთა მდებარნი იყოს გულითა კაცთაგანი და ივლტოდეს ბრძოლასა შინა, ამას აჭმევენ ძაღლთა თანა გობასა შინა ძაღლთასა და არღარა კაცთა თანა.

ხოლო სარწმუნოებითა და ენით არიან ქართულითა. აწ მწყისის ალავერდელი, მიმტაცე ხარჭაშნისა. არს ეკლესია მცირე, აღშენებული ძველითვე, და უვისთ ზუცესნი, არამედ უმეტეს უცნობელნი ჴემძარიტებისანი, რამეთუ აქუსთ კლდე დიდი და მაღალი, და დღესა ელია წინასწარმეტყველისა მივლენ და შესწირავენ მას კლდესა ცხოვარსა და ძროხასა, და თაყვანის ცემენ, რწამთ უმეტეს ყოვლისა იგი. ხოლო რომელნი არიან მკარეთა ქისტთა, ღლიღვთა, უწყიან ენანი უფროს მათნი გარნა ფარსმანის ჴევისანი სარწმუნებით და ენით შერეულნი არიან, ვითარცა ქისტნი. არა იქნების მათ შინა სიძვა

ანუ მრუშება და, უკეთუ მძლავროს ვინმე და შეეყოს მის თანა, მოიკლავს თავს დედაკაცი იგი. და კაცსა მას მოჰკლუვენ და მცნობნი არა ილტვის სხვათა ქვეყანასა“⁶.

ვ. ლაგაზიძე წერს, რომ „თუშებს ბარად ჩამოსახლებამდე, ე. ი. მე-19 საუკუნის 60-70-იან წლებამდე, სათემო გვარები ჰქონდათ და მამის სახელით იხსენიებოდნენ: დავითის შვილი, ივანეს შვილი, პეტრეს შვილი და სხვ. ხოლო ის გვარები, რომლებიც ამჟამად თუშეთშია გავრცელებული, მათ ბარად ჩამოსახლებასთან დაკავშირებით არის შექმნილი და მამის სახელიდანაა წარმოშობილი, ზოგი კი ახალი გვარია. მაგ., ზემოთ დასახელებული: მურთაზაშვილები, ჯამრულიძეები, იდოიძეები, ლაგაზიძეები, ცისკარიშვილები, ღინგაშვილები და სხვა გვარები საკუთარი სახელებიდან – იდოსაგან, ლაგაზასაგან, ჯამრულისაგან, ღინგასაგან, ცისკარასაგან არიან წარმოშობილი“⁷.

თუშეთი ოთხ თემად, საზოგადოებად იყოფოდა; ესენია: პირიქითი, ჩაღმა, გომეწარი და წოვათა. მაგრამ, ეთნოგრაფიული მონაცემებით, აქ ტერიტორიულ თემთა რაოდენობა უფრო მეტი ყოფილა და მათი გამსხვილება მომხდარა. გომეწარის თემს ივანაურთა და ხეცურთა თემები შეუერთებია, ჩაღმის თემს – ჭანჭახოვანის თემი, პირიქითის თემს კი – სამციხის თემი. ამრიგად, ისტორიულ თუშეთში რვა თემი არსებობდა: ჭანჭახოვანი, ჩაღმა, ხეცურთა, ივანეურთა, გომეწარი, პირიქითი (აღმა), სამციხი, წოვათა. ამ თემებს ჩამოთვლის გიორგი ბოჭორიძე⁸.

⁶ ქართლის ცხოვრება. ტომი IV, ბატონიშვილი ვახუშტი, 1973, გვ. 553-555.

⁷ ვ. ლაგაზიძე. თუშეთის ისტორიიდან, თბ., 1965 (საკანდიდატო დისერტაცია).

⁸ გ. ბოჭორიძე. თუშეთი. ეთნოგრაფიულ-ფოლკლორული მასალები, თბ., 1993, გვ. 14, 302.

პირიქითის საზოგადოებაში *სამციხის* და *აღმის* თემები გამოიყოფოდა. ჭემოს ქვემოთ სამციხის სოფლები იყო: *ჭემო, დანო, კვავლო, დართლო, ჩიღო*. ჭემოს ზემო მხარეს ამღელთა თემისანი (*აღმანელები*) ცხოვრობდნენ, რომელიც მოიცავდა სოფლებს: *ფარსმა, გირვეი, ჰელო, ჭონთიო, დაქიურთა, ნაკუდურთა*. XIX საუკუნეში პირიქითი თუშეთის ეს სოფლები ორ სასოფლო საზოგადოებაში იყო გაერთიანებული. ეს საზოგადოებები იყო დართლოს სასოფლო საზოგადოება და ფარსმის სასოფლო საზოგადოება. დართლოს სასოფლო საზოგადოებაში 5 სოფელი შედიოდა: *დანო, დართლო, კვავლო, ჭემო, ჩიღო*. ფარსმის სასოფლო საზოგადოებაში გაერთიანებული იყო შვიდი სოფელი: *ბასო, გირვეი, დაქიურთა, ნაკუდურთა, ფარსმა, ჭონთიო* და *ჰელო*. 1886 წლის საოჯახო სიებით დართლოს საზოგადოებაში 122 კომლი მკვიდრობდა 644 სულით. ფარსმის სასოფლო საზოგადოებაში კი — 139 კომლი და 652 სული. სულ მთელ პირიქითის საზოგადოებაში, რომელსაც *ეახუშტი* ფარსმის თუშეთს უწოდებს, 261 კომლი და 1296 სული ცხოვრობდა.

ჩაღმის ტერიტორიული თემი თუშეთის აღმოსავლეთში — ჭანჭახოვანის ალაზნის აუზში მდებარეობს. ჩაღმის ხევს დასავლეთიდან გომეწრის ალაზანი ჩამოუდის, ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან — პირიქითის ალაზანი. აღმოსავლეთიდან დაღესტანი ესაზღვრება, ჩრდილოეთიდან — პირიქითის თემი, დასავლეთიდან — გომეწრის თემი, ხოლო სამხრეთიდან — კახეთი. ჩაღმის *ჭანჭახოვანის* სოფლებიდან შეიძლება დავასახელოთ: *ჩიგლაურთა, ბაბაბო, ნაციხარი, ყველურთა, შტროლთა, ხისო, ცოკალთა, ქუმელაურთა*, ჩაღმის სოფლებიდან — *ომალო, დიკლო, შენაქო, აგეურთა, ბოჭორნა*. XIX საუკუნეში ჩაღმის თემი ორ სასოფლო-საზოგადოებაში იყო გაერთიანებული; ეს იყო ნაციხარისა და ომალოს საზოგადოებები. ნაციხარის საზოგადოებაში შედიოდა: *ყველურთა, ქუმელაურთა, ნაციხარი, ბაბაბო, ხისო, ცოკალთა, შტროლთა, ჩიგლაურთა*. ომალოს

საზოგადოების სოფლები იყო: *აგეურთა, ბოჭორნა, დიკლო, ომალო და შენაქო*. 1886 წელს ნაციხარის/ნაციხვარის სასოფლო საზოგადოებაში 138 კომლი (627 სული) მკვიდრობდა, ომალოს საზოგადოებაში – 150 კომლი (793 სული). სულ ერთად ჩაღმის საზოგადოებაში 1886 წელს 288 კომლი (1.420 სული) ცხოვრობდა.

გომეწრის ტერიტორიული თემის სოფლები თუშეთის ალაზნის ორივე სანაპიროზე და მდინარე ორწყლის მდებარეობაში იყო განფენილი. როგორც აღინიშნა, გომეწრის დიდ თემში იყო გაერთიანებული *ივანაურთისა და ხეცუურთის* თემები. უშუალოდ გომეწრის თემში (გომეწრელში) შედიოდა: *ჯვარბოსელი, კოკლათა, ვეძისხევი, ბიჭუურთა, ვაკისძირი, აღისგორი და ვერხოვანი*. ივანაურთა (ივანაურელი) აერთიანებდა *გოგრულთას, ბეღელას, დოჭუს, საჩიღოლოს და საბუეს*, ხოლო ხეცუურთა (ხეცურელნი) – *ილიურთას, ბუხურთას, ვესტმოს და ვესტომთას*. 1886 წლის მონაცემებით გომეწრის თემში ორი სასოფლო-საზოგადოებაში იყო: *ჯვარბოსელისა და ილიურთის*. *ჯვარბოსელის* სასოფლო საზოგადოებაში გაერთიანებული იყო შემდეგი სოფლები: *აღისგორი, ბიჭუურთა, ვაკისძირი, ვეძის-ხევი, ვერხოვანი, გუდანთა, დადიკურთა, ჯვარბოსელი, კოკალთა, ციხე*, ილიურთის სასოფლო-საზოგადოებაში – *ბეღელა, ვესტმო, ვესტომთა, გოგრულთა, დოჭუ, ილიურთა, საბუე, საჩიღოლო, ჩირდილი*. პირველ მათგანში 121 კომლი (593 სული) ცხოვრობდა მეორეში – 160 კომლი (765 სული). სულ ერთად გომეწრის საზოგადოებაში 281 კომლი და 1.358 სული იყო.

მეთხე ტერიტორიულ თემს წოვათა წარმოადგენდა. წოვათის თემის სოფლები გომეწრის დასავლეთით მდებარეობდა. წოვათა ე. წ. ინდურთის ქვაბულში იყო განლაგებული, სამი პატარა მდინარის ხეობაში: *ეთელტის, საგირთის და ინდურთის*. წოვათის თემში შედიოდა სოფლები *ინდურთა, ეთელტა, წარო და მოზართა*. ეს სოფლები 1886 წელს ორ სასოფლო

საზოგადოებაში იყო გაერთიანებული. სოფელი ინდურთა ცალკე სასოფლო-საზოგადოებას წარმოადგენდა (171 კომლი, 746 სული), ხოლო საგირთის სასოფლო-საზოგადოებაში შედიოდა საგირთა, წარო და ეთელტა. აღნიშნული დროისათვის წოვები სულ 337 კომლის (1533 სული) რაოდენობით იყვნენ. მართალია, წოვა-თუშები ამ დროს უკვე კახეთში ცხოვრობდნენ და არა თუშეთში, მაგრამ XIX საუკუნის აღწერის დავთრებში ისინი კვლავ, როგორც თუშეთის შესაბამისი სოფლების მკვიდრნი, ისე იყვნენ დაფიქსირებული. ისინი სასოფლო თემებად დაყოფას აღვანშიც ინარჩუნებდნენ.

თუშეთის ტერიტორიულ თემებთან დაკავშირებით შეიძლება კითხვა გაჩნდეს: ეთნოგრაფიულად ხელმისაწვდომი პერიოდისათვის არსებულ ოთხ თემში შემავალი შედარებით პატარა ტერიტორიული თემები ახალი წარმოქმნილი ხომ არ იყო? რამდენად სამართლიანია როდესაც აღმოსავლეთ საქართველოს ამ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში მცირე ტერიტორიული თემების გამსხვილებაზე ვსაუბრობთ? ადამიანთა საზოგადოების განვითარებისათვის სოციალური უჯრედების შეერთების, გამსხვილების პროცესები იყო დამახასიათებელი. გვაროვნული თემების მოშლის შემდეგ სასოფლო და სამეზობლო თემები წარმოიქმნა. სასოფლო თემში გვაროვნულმა ურთიერთობებმა და გვაროვნულმა საკუთრებამ გზა ორი ან რამდენიმე გვარის გაერთიანებას დაუთმო ადგილი. შემდეგი ეტაპი იყო რამდენიმე სასოფლო თემის ერთ ტერიტორიულ თემად გაერთიანება და შემდეგი — შედარებით მცირე ტერიტორიული თემების გაერთიანება. თუშეთში სწორედ ასეთი სახის, განვითარების ბოლო ეტაპისათვის დამახასიათებელი დიდი ტერიტორიული თემები არსებობდა, თუმცა, უნდა ითქვას, რომ ადრინდელ შედარებით პატარა ტერიტორიულ თემებს თავი კვლავ ჰქონდა შენარჩუნებული. საამისოდ შეიძლება დავიმოწმოთ *ვალერიან ელანიძის* მიერ დაფიქსირებული მასალა: „სოფ. გოგრულთის მცხოვრები — *ევნატე ალიაძე* და სოფ.

დოჭუს მკვიდრი — დანიელ ნაცვალაიძე აღნიშნავენ, რომ მათი, ე. ი. ივანაურთის თემის სოფლების: დოჭუს, ბოჭორმის, გოგრულთას, საბიუს, ჩირდილის, საჩილოლოს, ილიურთის, ვესტმოს და ვესტომთის მოსახლეობის საახალწლო შეხვედრა, რომელიც რამდენიმე დღე გრძელდებოდა, ეწყობოდა სოფ. დოჭუში, რადგან აქ იმყოფებოდა ამ თემის მთავარი ხატები: მარიამ წმიდა, წმიდა გიორგი საკეოსი და ფინალა დოჭუსთავისა. ამავე სოფლის სახნავ-სათესი მიწებიდან ყოფილა გამოყოფილი ე. წ. „სახატე ყანები“, რომელთაც ზემოაღნიშნული სოფლები ამუშავებდნენ და საახალწლო შეხვედრისათვის ლუღსა და არაყს ხდიდნენ. აღნიშნული თემის საღამუქრო დროშაც სოფ. დოჭუში ინახებოდა. მოხუცთა გადმოცემით იციან, რომ მიცვალებულსაც ყველა სოფელი დოჭუს სასაფლაოზე კრძალავდა; სასამართლო-ყრილობებიც აქ, ამ სოფელში ეწყობოდა, რაც ივანაურთას თემს შეეხებოდა.⁹ (იქვე სქოლიოში: „აღნიშნული სოფლების მცხოვრებლებმა დაბეჯითებით იციან, რომ ისინი ივანაურთის თემიდან არიან და არა გომეწრიდან. მათთვის ივანაურთა, როგორც სათემო სახლი, უფრო მიღებულია, ვიდრე გომეწარი“).

ისტორიული დემოგრაფიის მონაცემებით, საინტერესოა თუშეთში მოსახლე სულთა რაოდენობა. ზემოთ წარმოდგენილი სხვადასხვა თემების სტატისტიკურ მონაცემებს თუ შევადარებთ, მივიღებთ, რომ თუშეთში 1886 წელს სულ ცხოვრობდა 1167 კომლი და 5.605 სული. აღნიშნულ მონაცემებს თუ გამოვაკლებთ წოვათის თემისას, ჩაღმა-თუშეთში მკვიდრობდა 830 კომლი და 4.074 სული. 1831 წლის აღწერის მონაცემებით, პირიქითის საზოგადოებაში 221 კომლი (990 სული) იყო აღრიცხული, გომეწრის საზოგადოებაში — 224 კომლი (1.113 სული), ჩაღმის საზოგადოებაში — 266 კომლი (2.196 სული). სულ მთლიანად თუშეთში 987 კომლი და 3.830 სუ-

⁹ ე. ელანიძე. თუშეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1988, გვ. 42.

ლი იყო. წოვების გამოკლებით ეს მაჩვენებელი შესაბამისად 701 კომლსა და 2.402 სულს შეადგენდა.

სანამ თუშური გვარებს მიმოვიხილავთ, კიდევ რამდენიმე საკითხს უნდა შევეხოთ თუშეთის ისტორიული დემოგრაფიის შესახებ. 1886 წელს თუშეთში 51 სოფელი იყო, რომელთაგან ოთხი წოვა-თუშების იყო და დანარჩენი 47 ჩაღმა-თუშების. თუშეთის სოფელში საშუალოდ 23 კომლი მკვიდრობდა. ეს მაჩვენებელი ჩაღმა-თუშეთში შედარებით ნაკლები იყო. აქ სოფელში 19 კომლი მკვიდრობდა საშუალოდ, წოვა-თაში კი 27-ზე მეტი. ყველაზე დიდი თუშური სოფელი იყო წოვათას სოფელი ინდურთა, რომელშიც 1886 წელს 171 კომლი (746 სული) ცხოვრობდა. შემდეგ თავისი სიდიდით მოდიოდა ასევე წოვების სოფელი საგირთა (95 კომლი, 506 სული) და წოვებისავე სოფელი ეთელტა (50 კომლი, 198 სული). რაც შეეხება მეოთხე წოვურ სოფელს წაროს, აქ 21 კომლი (83) სული იყო აღრიცხული. ჩაღმა-თუშური სოფლებიდან მაქსიმუმი 50 კომლი (228 სული) ფარსმაში ცხოვრობდა. დართლოში და ომალოში 45-45 კომლი იყო, ხისოში — 44. 1886 წლისათვის ყველაზე პატარა სოფელ საბუეში 2 კომლი ცხოვრობდა, 4 კომლი იყო ნაკუდურთაში და 5-5: კოკლათაში, ჩირდილში, ნაციხვარში. დანარჩენი სოფლების კომლთა და სულთა რაოდენობა შესაბამისად წარმოდგენილი იქნება მაშინ, როდესაც მათში განსახლებულ გვარებს შევხებით.

XX საუკუნის 20-იანი წლებიდან 50-იან წლებამდე თუშების ჩაღმის, პირიქითისა და გომეწრის თემების მკვიდრნი თუშეთში მკვიდრობას კვლავ განაგრძობდნენ და ორგანიზაციულად ცხოვრებას, ე. წ. კახეთ-თუშეთობას ეწეოდნენ¹⁰.

დავიწყოთ პირიქითის (პირიქითელის), ანუ როგორც ვახუშტი ბაგრატიონი იტყოდა, ფარსმის თემიდან. როგორც აღვნი-

¹⁰გ. ცოცანიძე, გიორგობიდან გიორგობამდე: ეთნოგრაფიული ექსკურსიები თუშეთის ახლო წარსულში, თბ., 1990, გვ. .

შნეთ, პირიქითი ორი ტერიტორიული ერთეულისაგან შედგებოდა: სამციხი და აღმათი (აღმელი). სამციხის ნაწილში შედიოდა სოფელი დართლო, 1886 წელს დართლოში 45 კომლი (212 სული) ცხოვრობდა. XX საუკუნის 50-იანი წლების მონაცემებით დართლოში ექვსი გვარი მკვიდრობდა: ილოიძეები (5 კომლი), ბასხაჯაურები (10 კომლი), ნაუმაიძეები (12 კომლი), ნაჭაურიძეები (7 კომლი), ხვედაგაიძეები (9 კომლი) და ლეკაიძეები (6 კომლი). გიორგი ბოჭორიძე დართლოში დამატებით ჭაბუკაიძეების გვარსაც ასახელებს. 1873 წლის კამერალური აღწერის მონაცემებით¹¹, დართლოში 43 კომლი (179 სული) ცხოვრობდა. ხვედაგაიძეები ხვედაგაშვილებად ეწერნენ. ისინი ამ დროს სამი კომლი იყვნენ, ნაჭაურიძეები – ნაჭაურიშვილად (3 კომლი), ნაუმაიძეები – ნაუმურაშვილად (2 კომლი). ილოიძეების მხოლოდ ერთი ოჯახი იყო ამ გვარით ჩაწერილი, დანარჩენი (15 ოჯახი) იდოშვილად იყო ჩაწერილი. 1873 წელს ბასხაჯაურების 4 კომლი ცხოვრობდა, ლეკაიძეების – 5, ჭაბუკაიძეების – 3. ამავე აღწერით დართლოში უცხოვრიათ აგრეთვე ნეკერაულებს (3 ოჯახი), ქიქაიძეებს (7 ოჯახი), ანდიაშვილს (1 კომლი) და ქალაღველს (1 ოჯახი), რომლებიც აღწერის დავთარში მართლმადიდებელ ქისტადაა ჩაწერილი. თითქმის იგივე სურათს აჩვენებს 1886 წლის საოჯახო სიები¹², ოღონდ ზემოთ დასახელებული ქალაღველები კალაგოველებად არიან ჩაწერილი და ქიქაიძეები – კიკოიძედ (4 ოჯახი). სამწუხაროდ, 1832 წლის აღწერაში სოფელ დართლოში გვარები ფაქტობრივად არაა დასახელებული. როგორც ჩანს ოჯახის უფროსები მამის სახელით არიან ჩაწერილი. სხვათა შორის, ხსენებულ აღწერაში პირველ ადგილზე ხვეისბერები არიან დასახელებული. დართლოში ასეთი ყოფილა „კახო ურისშვილი“.

¹¹ სცსსა, ფ. 254, ან. 3., საქ.№166.

¹² სცსსა, ფ. 254, ან. 3., საქ.№1738.

ეთნოგრაფიული მასალებით დართლოელი იდოიდების წინაპარი მცხეთიდან წამოსულა. ადრინდელი გვარი ყოფილა ციხისთავიანი. ოთხი ძმიდან ერთი კახეთის სოფელ ფშაველში დასახლებულა, დანარჩენი სამი კი თუშეთის სხვადასხვა სოფელში განსახლებულა. დართლოში მოსულის შთამომავალნი იდოიდის გვარს ატარებენ. თუშეთისავე სოფელ ხახაბოში დასახლებული ერთ-ერთი ძმის შთამომავლებს ბუჭაჩაურის გვარი მიუღიათ, ხისოში დასახლებულისას კი — წეწიაიძე. ეთნოგრაფიული მასალით დართლოში მოსული იდოიდების წინაპარი სოფელს არ შემოუშვია, როგორც ახლად მოსული. ის იძულებული გამხდარა დართლოს სასაფლაოს ძირზე დასახლებულიყო, შემდეგ ხალხი ამარებია და ნადიკურთაში გადაუსახლებიათ. დართლოში ცხოვრობდა ჯიჯურიძეების ოჯახი, რომელსაც იდოიდების წინაპარი ძმად მიუღია და სოფელში შემოუყვანია. „იმ ადგილს ყოფილა ციხე-სიმაგრე, გალავნით, რომელსაც გამბულაის ეძახიან. იქ ჩასახლებულან“. სხვა გამოცემით, დართლოში „ძირეულია იდოიდე, დანარჩენები ზოგი მაბულზედ არის მოსული (მაგ. ცადიკიძეები ფარსმიდან, ელანიძეები — ჩილოდან)“¹³.

როსტომ ელანიძე დართლოს გვარებიდან ჩამოთვლის: ცადიკიძეს (4 ოჯახი, 15 სული), იდოიდეს (21 ოჯახი, 71 სული), ნავგურაიძეს (8 ოჯახი, 23 სული), ლეკაიძეს (5 ოჯახი, 24 სული), ნაჭაურიძეს (3 ოჯახი, 8 სული), ნეკერაულს (2 ოჯახი, 8 სული), ბასხაჯაური (9 ოჯახი, 28 სული), ხვედაგიძე (8 ოჯახი, 24 სული), ჭაბუკაიძე (4 ოჯახი, 19 სული), ქიქაიძე (3 ოჯახი, 11 სული), ფარეულიძე (3 ოჯახი, 8 სული), ელანიძე (5 ოჯახი, 23 სული)¹⁴. ეთნოგრაფიული

¹³ ვ. ბარდაველიძე. აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ტრადიციული საზოგადოებრივ-საკულტო ძეგლები, ტომი II-2, თუშეთი, თბ., 1985, 25.

¹⁴ რ. ელანიძე. ეთნოგრაფიული მასალები თუშური გვარების შესახებ (ხელნაწერი).

მასალებით ფარეულიძეები გვიან გადმოსული ქისტები არიან. ახლაც ახსოვთ მათი ამანათად მოსვლა.

საინტერესოა დართლოში ჩაწერილი ეთნოგრაფიული მასალა, რომელიც ჩაწერილია 1949 წელს 1873 წელს დაბადებული მთხრობლისაგან (იოსებ დავითის ძე იდოიძე): „სოფელში იყვის საშულტაოდ სამნათეო ყანები. სამნათეო ყანები უფრო ბევრ იყვის. ... დანარჩენი მიწები განაწილებულ იყვის კომლურად. ... ცხვა სოფელელზედ მიწა არ გაყიდიან, თუ მეკოდეიოდ არ იყვის. დოღშიაც სკოდნიყუ მიწის ჩადგმა. დალეულთ მიწა ბიძაშვილებს რჩებოდის. ... ზოგნი ვინც ილეოდინ, თავის სიცოცხლეშიაც ხატს შესწირიან თავის მამულის ნაწილი. ახალ განაყართ სოფელმ მამული არ აძლიან, 3-4 კვამლი ერთ მამულზე იყვის. ზოგი უმაბულობით შეწუხებული ცხვა სოფელშიაც წავიდის შვილად თავის ნათესავთან“¹⁵.

დართლოს თავდაპირველი მკვიდრი ციბილაურები და ნაჭურიძეები ყოფილან. ციბილაურებს ჩვენამდე აღარ მოუღწევიათ. მათ ნაფუძარზე შემდეგ სხვადასხვა გვარიანი დამკვიდრებულან. ნაგვურაიძეების წინაპარიც, რომელსაც სახელად ნაგვურაი რქმევია, გვიან გადმოსახლებულა ხევსურეთიდან. იქ აღარ ედგომებოდა და ამიტომ გადმოსახლებულა. პირველად რომ გადმოსულან სოფელში არ შეუშვიათ და არც მამული უძლევიათ, შემდეგ ჩილოელიანთაგან (ჩილოელიძეებისაგან), რომლებიც ახლა შენაქოში ცხოვრობენ, მამული და ბოსელი უყიდიათ სოფლის თავში. შემდეგ დანოელ ლუხუშმანთ უძმიათ — ხარით შეყრილან, გვარში მიუღიათ. იმათი გვარისა ჩამოსულა და დართლოში ხალხი მოუწვევევია და სიტყვა მიუგდია, უძმო, უგვარო არავის გეგონოთ, დღეიდან ჩვენს გვარს ეკუთვნისო. ამის შემდეგ ჩამოსახლებულან სოფელში და სახლი უყიდიათ.

¹⁵ ვ. ბარდაველიძე. აღმოსავლეთ საქართველოს... ტომი II-2, თუშეთი, თბ., 1985, 26.

ლეკაიძეების წინაპარი ძირად ლეკები არიან — ანწუხე-
 ლები თუ კაპუჭელები. მოსულ ლეკაიძეების წინაპარს მამული
 არ ჰქონია და ილოიძებს მიუციათ მწურის ხევთან. გიორგი
 ცოცანიძის მიერ მოძიებული ეთნოგრაფიული მასალებით კი
 ლეკაიძეები ხეცსურეთიდან ყოფილან წარმოშობით და განა-
 ყრები არიან *ხოხიაიძეების* (სოფელი დოჭუ). მეცნიერს წიგნ-
 ში მოყვანილი აქვს მთხრობლის, ბესო ხოხიაიძის სიტყვები:
 „ჩვენა ვართ ხეცსურეთიდან გადმოსულები. სამი ძმები ყოფი-
 ლან ჩვენი პაპები. იქ, თავის ქვეყანაში რაღაცა მკვლელობა
 მოხდომა, დიდი ამბავი და წამოსულან. გაზაფხული ყოფილა,
 აღდგომები, დღეობები, ჩამოუვლია ეგ პირიქითის ხეობა. არ-
 სად არ გაჩერებულან, პირდაპირ დართლოში მოსულან. იქ,
 აბა, დღეობები ყოფილა, ჯარობები და მიუპატიჟებია მაგ დარ-
 თლოელებს. იმ მასპინძელს, მოსვლისას რო იარაღები ჩამოუ-
 რთმევია, იქ სადღაც ქავის კედელზე დაუკიდებია. ნახეს და
 რა, ერთი ძმის თოფის ჩულში ჩიტს ბუდის კეთება დაუწყია.
 იმ ძმას უთქვია, რომ მეო აქ უნდა დავრჩეო, ჩიტმა რათ დაი-
 ბუდა ჩემი თოფის ჩულშიო. წამოსულან ორნი, მოსულან დო-
 ჭუში. ერთი ორი დღე აქაც დამრჩალან და იმ ერთ ძმას ხმა-
 ლი დასჭიკვია, თურმე ქარქაშიდან ვეღარ იღებს. მკითხველას
 უთქვია, რომაო, ეგ ხმალი სანათლავს ითხოვსო. იქავ საკლა-
 ვი უყიდნია, სანთელიც უშოვნია და როგორც კი საკლავის
 სისხლი მოხვედრია ხმალს, ისევ დალაღებულა, ერთი პატარა
 ხელის ამოკვრითაც კი ამოულია. იმ მეორე ძმასაც უთქვია,
 რო ხატეო ჩემს აქ დაცხორებას ითხოვსო, აბა რათა ქნა ჩემ-
 მა ხმალმა ეგრეო და დამრჩალა. ის მესამე ძმა კიდევ წამოსუ-
 ლა კახეთისაკე და იქ ბარში ჩამოსულა, მაშინ პირველი
 სოფელი ლალისყური ყოფილა და იქ დამრჩალა, დაცხორე-
 ბულა. დართლოს რომ დამრჩალა, იმ ძმას ლეკა ხქვიენებია
 და იმისები ეგ *ლეკაენი* რო არიან, ეგენია, ლეკაიძეობით იწე-
 რებიან; ჩვენს პაპას ხოხია ხქვიენებია, გვარადაც ხოხიაურები
 ყოფილან და ჩვენ *ხოხიაიძეებად* ვიწერებით; იქ კახეთ რო ჩა-

სულა, იმას ბუშური ხქეინებია, ძალიან მძლავრი კაციც კი ყოფილა. ეხლაც მანდ ლალისყურში ერთი შეიდი-რეა კომლია ბუშურიშვილები. მოკლეთ ესენი სუ ბიძაშვილები ვართ, ჭირის დღე და ლხინის დღე სუ ერთი გვაქვ, სუ ერთმანეთში მივდი-მოვდივართ“¹⁶. საინტერესოა, რომ 1801 წლის კახეთის აღწერაში სოფელ ლალისყურში მართლაც მოხსენიებულია ბუშურიშვილის გვარი: „ბუშურიშვილი ჩიტო, ბიძაშვილი სვიმონა“¹⁷.

ძირად ხეცსურები არიან ნეკერაულები. ხეცსურეთიდან გადმოსახლებულ ნეკერაულის წინაპარს ჯერ ადგილ ვეშაგურთას უცხოვრია. მას სოფელი არ იღებდა. ისინი მაგარი ხალხი ყოფილა. სადაც ის ცხოვრობდა, იქით დართლოელებს არ უშვებდა. ბოლოს ეს გვარი იდოიძეებს შეუერთებია. მერე იქიდან ეს გვარი დართლოში გადმოსახლებულა. „ნეკერაულთი მოსულა ხეცსურეთიდან ვეშაგური, რომელმაც მწურთან ააშენა სოფელი და დაერქვა ვეშაგურთა“.

ეთნოგრაფიული მასალებით, *ბასხაჯაურები* ძირად ხეცსურები არიან. ეს გვარი ხეცსურეთში – ლიქოკის ხეობაში – მოსახლეობდა. გადმოსახლების მიზეზი მესისხლეობა ყოფილა. გადმოსახლებისას სოფელს მამული დართლოს აღმოსავლეთით მიუცია. შემდეგ მთაში, განიოს თავში უყიდა მამული; ადგილი ჭალაშიაც ჰქონდათ“. საყურადღებოა, რომ ბასხაჯაურის გვარისა დღეს ხეცსურეთში აღარავინაა. ამ გვარის წარმომადგენლებმა ლიქოკის ხეობაში სხვა გვარის (*სისაური, ოჩიაური, თაუგნი*) ხალხი შეიყარა. ხელოვნურად დანათესავების შემდეგ კი ოთხივე გვარმა ლიქოკელის გვარი მიიღო¹⁸.

¹⁶ გ. გ. ცოცანიძე. გიორგობიდან გიორგობამდე. 1990, გვ. 9.

¹⁷ გ. ბოჭორიძე. კახეთის აღწერა 1801-1802 წლისა. – საქართველოს არქივი, წიგნი III, ტფ., 1927, გვ. 160.

¹⁸ რ. თოფჩიშვილი. ქართული გვარსახელების ისტორიიდან, წიგნი I, მთის რეგიონების გვართა ეთნოისტორიული შესწავლის ცდა, თბ., 2003, გვ. 37.

ჭაბუკაიძეების წინაპარი ფშავიდან მოსულა. ორი ძმოდან, ერთი — სადარა დართლოში მოსულა, მეორე ბატურაი ილიურთაში მისულა. სადარა ქვისა და ფიცრის ოსტატი ყოფილა. იდოიძეების ქალი შეურთავს ცოლად და წასულა ილიურთაში. ცოლი იქ დატოვა, თითონ კი დართლოში სახლებს აკეთებდა. სადარა დართლოში მოსულ ჯარს მოუკლავს. შემდეგ იდოიძეების ქალი ილურთიდან მამის სახლში მოსულა. ქალს ვაჟი ეყოლა, რომელსაც ჭაბუკი დაარქვეს და მისი შთამომავალნი ჭაბუკაიძის გვარს ატარებენ. დართლოელი ზედევეიძეებიც გადმოცემით ძირად ფშაველები არიან.

დართლოში ამოწყვეტილი გვარების შესახებაც მიუთითებენ. ასახელებენ ბორაისა და კურდღელაის, რომლებიც ასევე ძირად ხევსურები ყოფილან. ეს უკანასკნელნი ბასხაჯაურებთან ყოფილან წარით შეყრილები. ციბალაურთა გვარიდან ბოლოს უცხოვრია დავით ციბალაურს, რომელიც აქედან ბელელაში გადასულა.

მოყვანილი მასალებით, აშკარაა დართლოში მოსახლეობის ცვლა, რის მიზეზიც ხშირი ჟამიანობა ყოფილა. დართლოს სასაფლაოს ზემო ნაწილში ორი ძველი აკლდამა იყო. ლეგენდის მიხედვით, აკლდამები გამოყენებული იყო ჭირიანობის დროს. ყველა დაავადებული თავისი ფეხით მიდიოდა აქ, ჯდებოდა ქვის „მეკზე“ და ელოდებოდა სიკვდილს. ერთს მეორე ცვლიდა და ა.შ. გათხრის დროს ადამინთა ძველები ფენებად ყოფილა დალაგებული და ყოველი ფენა მეორისაგან ფიქალი ქვით იყო გამოყოფილი¹⁹.

სოფელ დართლოში შემდეგი სალოცავებია: „მაღალოელი“, რომლის „დღეობა იციან აღდგომიდან ასმეოთხე დღეს და კიდევ — ზამთარში, ახალ წელს“²⁰; „იახსარი“ (აღდგომიდან ოთხმოცდამეცხრამეტე დღეს მოდიოდა), „სადროშაე“

¹⁹ ვ. ბარდაველიძე. აღმოსავლეთ საქარველოს... ტომი II-2, თუშეთი, თბ., 1985, 28.

²⁰ გ. ბოჭორიძე. თუშეთი. 1993, გვ. 298.

(„მაღლა იცოდნენ ძველად, მთაში, ასმესამე დღეს. იმ ადგილას ტყვეები დაუბამთო“); „იოანე ნათლისმცემელი“ და „კარატის ჯვარი“ (საკარატო ჯვარი).

ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით საყურადღებოა დართლოს შესახებ ის მასალა, რომელიც გიორგი ბოჭორიძეს აქვს დადასტურებული: „სოფ. დართლოს ბოლოზე არის საფრინდარო (ადგილის სახელია). აქ დასავლეთ მხარეს არის ქვის სკამები, რომელზედაც მსხდარან მოსამართლენი. მთავარი მოსამართლე მჯდარა სამხრეთ მხარეს აღმოსავლეთ მხრისაკენ მაღალზურგიან ქვაზე. შუაში არის ერთი პტყელი ქვა წინ დაყუდებული წვრილი ქვით, რომელთანაც მუხლზე დადგებოდა და მოახსენებდა მოჩივარი. ჩრდილო მხარეს არის მოწმის ქვა, ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში კი — დამნაშავისა. აქ ირჩეოდა სისხლის საქმე“²¹.

პირიქითის სამციხის თემში შედიოდა სოფელი ჩილო. ჩილოში მკვიდრობდნენ: ელანიძეები, ომაიძეები, აქიმიძეები, ქავთარიძეები (1831 წლის აღწერაში — ბეკურა და ლუხუმი ქავთარიშვილები), ბექურაიძეები, ბაკურიძეები (1832 წელს — ბაკურიშვილი), მარხვაიძეები (1831 წელს სოფელში ცხოვრობდნენ „გომური მარხვაშვილი და გიორგი მარხვაშვილი“)... ეთნოგრაფიული მონაცემებით, ძირად ხევესურები არიან: ელანიძეები, ომაიძეები და მარხვაიძეები, აქიმიძეები და ბაკურიძეები — ქისტები. გიორგი ბოჭორიძის მონაცემებით, სოფელ ჩილოს „პირველი გვარი იჩოიძეები ყოფილან. ესენი გაყოფილან ბაკურიძეებად და აქიმიძეებად. ეხლა მხოლოდ უკანასკნელი გვარებია, იჩოიძე აღარ იხმარება“²². ელანიძეებთან ხარით შეყრილი ყოფილან *მეშველიძეები* (1831 წლის აღწერაში მოხსენიებულია ორი კომლი „მეშველიშვილი“). გიორგი ბოჭორიძისავე მონაცემებით, მარხვაიძეების შტო ყოფილა ტალიურიძე, ბექურაიძეებისა — ხელაიძე.

²¹ გ. ბოჭორიძე. თუშეთი. 1993, გვ. 298.

²² გ. ბოჭორიძე. თუშეთი. 1993, გვ. 296.

როსტომ ელანიძის მონაცემებით, 1940-იანი წლების დასაწყისში ჩილოს მკვიდრებად ითვლებოდნენ: ბეჭურიძე (4 ოჯახი, 16 სული), ელანიძე (9 ოჯახი, 38 სული), აქიმიძე (8 ოჯახი, 32 სული), ბაკურიძე (5 კომლი, 23 სული), მარხვაიძე (12 კომლი, 41 სული), ომაიძე. შემდეგ ნაწილი ამ გვარისა დაეწერა ტალივრიძეობით. აქიმიძეები წინათ ყოფილან იჩოიძეები. ამ გვარის საფუძველჩამყრელი ყოფილა კაპუჭელი ლეკი. აქ მესისხლეობის გამო, ორი ძმა მოსულა. „ჩილოელე-ბისათვის უთხოვანია მამული. ჩილოში მაშინ უცხოვრია შვიდოც, თუ სამოც კვამლს და უთქვიათ: ჩვენი მიწა არ გვყოფნის, ერთ ქვას მოგცემთ და ერთი სადმე წავიდეს. გვარად იმას ერქვა ჩიბური (ეტყობა იმას ერქვა ჩიმა). გვიანობამდე ჰქონიათ ბიძაშვილობა, მიყოლ-მოყოლა. იმათი იყო 60 კომლი, თითქმის მთელი სოფელი ხულანტელები და ჩილოელები ერთმანეთში ქალებს ათხოვებდნენ. ქავთარის მთაზე ჰქონდათ საერთო ხატი — *ქავთარე ტოლიკიანი*. იჩოდან მოდიან აქიმიძეები და ბაკურიანები. აქიმი და ბაკური ძმები ყოფილან“ (რ. ელანიძე). იგივე მონაცემები გააჩნია გიორგი ბოჭორიძეს: „წმძდა თევდორე რომელსაც ეძახიან „ქავთარე ტოლიკიანი“ არის [კარატონის ჯვრის] დასწვრივ, სოფელში. ძველად ქავთარის მთაზე ერთი სალოცავი ჰქონიათ ქისტებსა და თუშებს. იმ ადგილას დღესაც მრავლად არის ცხოველების რქები. მერე ქისტებსა და თუშებს ჩხუბი მოსვლიათ და ამის შემდეგ *ქავთარ ტოლიკიანი* აყრილა იქიდან და აქ ჩამოსულა, აქ დასახლებულა. ეხლა ის სალოცავად აქვთ. ტოლიკა ქავთარის წამოსასხამი ტანისამოსი ყოფილა, ნაბდის მაგიერი. ის შალივით იქსოვება“²³.

ბეჭურიძეებისა და ქავთარიძეების ძველი გვარია ჩიმჩარა-ანი. გადმოცემით ქისტები ყოფილან. ჩიმჩარა ხულანტიდან გადმოსულა. ელანიძეების ადრინდელი გვარი ქაზნაური ყოფი-

²³გ. ბოჭორიძე. თუშეთი. 1993, გვ. 296.

ლა: „ჩილოსთავ ბერი არწივი ყორნების-ღ უფერებაჲა. ელანი ქაზნაური, ველობას უბერებაჲა“.

ეთნოგრაფიული მონაცემებით, სოფელი ჩილო ორჯერ არ-ის წახდენილი. ერთი წახდენის დროს მხოლოდ ორი დიაცი და ერთი კაცი დარჩენილა. კაცს მარხვა ქვიზებია, მერე მოსულა ზოგი ქისტი, ზოგი ლეკი და იქიდან მოშენებულა სოფელი. „ერთი წახდენის დროს, ისე მომხდარა, ჩილოში კაცი კიცვაი, რომლსაც ჰქონია ქორწილი. ლეკეთიდან ჯარი მოდენილა გომეწრისაკენ. მთვრალ ჩილოელებს დაუძახნია: „სად მიდისართ ქალებო, იქ ბანედაიანა სახლებში, აქ მოლით სიპიან სახლებში. მერე ჯარი მობრუნებულა. აქედან ხიდების ჩასაქცევად ჩასულან ჭალაში და ჯარს მოუსწვრია; გამოსულან. იქ ჩასულებისათვის ხელები დაუჭრია. მერე ჩილოს შემოსევიან და გაუჟლეტია. ჩილოში ყოფილა შვიდოცი კომლი. მაშინ ყოფილა სამი უბანი: *უთიანთ უბანი, ციხის უბანი, და-ბობის უბანი*.

ჩაირიშვილის ლაშქარი მაგდებით გამოდიოდა,
ქორწილი ჰქონდა კიცვასა, სტუმარი მოუდიოდა.
გორსა ჩილოელთ ბიჭებსა თოფის ჳმა გამაუდიოდა,
არ მოგვეშველა მდეგარი, მარტოთი არ გადიოდა.
ჩილოელთ ბიჭებ ნაჰოცი, იქავ – ციხეს გადადიოდა.

სოფლის ზემოთ ყოფილა *ცოგიანთ ციხე*. როცა ხალხი აღარ იყო, თილიძე გორგის მოურეკია ძროხა. თურმე ძროხას ჩაატარებს, ჩაიძლერებს: „როდის იქნება ცოგიანთ ციხე ავაშენოდა, თათრის ცოლი ცოლად დავისვა. ეს გაუგია მარხვას და გაუგდია. კვავლოდან იყო თილიძე გიორგი.

როსტომ ელანიძეს ჩამოთვლილი აქვს ჩილოს ძველი გვარები, რომელთაგანაც აღარავინ დარჩენილა. ეს გვარებია: *ქიბიშაური, კორხელაური, გიორგიენი, ქოსაენი, თ(ხ?)ორხელი, დუჟაენი, დედაურნი, ვიგნანი, ქუჯანი*. ამ გვარების მამულები ხატისათვის შეუწირავთ. ქიბიშაურები ხვესურეთშიც ცხოვრო-

ბდნენ. 1873 წლის აღწერით ხევსურეთის სოფელ ასიელში ცხრა ოჯახი ქიბიშაური მკვიდრობდა²⁴.

1886 წელს ჩილოში 26 კომლი (160 სული) ცხოვრობდა. საინტერესოა 1873 წლის კამერალური აღწერა. ბაკურიძეები ბაკურიშვილებად არიან ჩაწერილი, მარხვაიძეები – მარხვაშვილებად. ბაკურიშვილების ორ კომლს მიწერილი აქვს „იგივე იშოშვილი“. იშოშვილებად კიდევ 4 კომლი იყო ჩაწერილი. ზემოთ მოყვანილი გვქონდა ეთნოგრაფიული მასალა, რომ ელანიძეების ადრინდელი გვარი ქაზნიაური იყო. 1873 წლის აღწერაში ელანიძეების გვარი საერთოდ არ ფიგურირებს. ჩანს, ისინი იმ დროს ჯერ კიდევ ძველ გვარს ატარებდნენ.

ქაზნაურაშვილად 4 კომლი იყო ჩაწერილი. ზემოთ ისიც ითქვა, რომ ელანიძეების ნაწილი მეშველიძეებად იწერებოდა, რაც დოკუმენტურადაც დასტურდება. 1873 წლის აღწერაში ისინი ორი გვარით – მეშველიშვილი-ქაზნაური – არიან ჩაწერილი. ზემოთ, როდესაც სოფელ ჩილოს ამოწვევტილი გვარები ჩამოვთვალეთ, დასახელებული გვქონდა „ქუჯანის“ გვარიც. ეთნოგრაფიული მასალებით, ამ გვარის წარმომადგენელი ბოლო დრომდე ახსოვდათ. მართლაც, 1873 წლის აღწერაში ერთი კომლი ქუჯაშვილია ფიქსირებული²⁵.

ერთ-ერთი ეთნოგრაფიული მასალით, ჩილო „ძირითადად იყოფოდა ორ „მამად“. თითოეული „მამა“ იყოფოდა გვარებად, გვარები კი – ქვეგვარებად. მაგ. *მგელიაშვილთა* „მამაში“ შედიოდნენ: *მარხვაიძე* (ჯიჯოანი, ნაცვალანი, თურქიანი), *ქეთარიძე* (ხელაანი) და *ბექურაიძე* (თოთაანი); ხოლო *ქაზნიაურთა* „მამაში“ – *ელანიძე* (ბოსელაანი, ბერიოანი, საგითიანი, ციცქოანი, ნადიანი), *ომაიძე* (ვაგუანი). *მოლაძე* (მოლაანი), *აქიძე* (აქიმიანი, ლაგაზიანი, ნებიერიანი), *ბაკურიძე* (ხიოანი,

²⁴ რ. თოფჩიშვილი. ქართული გვარსახელების ისტორიიდან, 2003, გვ. 25.

²⁵ სცსსა, ფ. 254, ან. 3., საქ. №182.

შოშიანი), *ტალიურიძე* (მგელოანი)²⁶. აქ მოყვანილი ამონაწერის შესახებ ძნელია კომენტარის გაკეთება, რომლის მიხედვითაც „მამანი“ რამდენიმე გვარის ერთობას წარმოადგენდა. აღნიშნულის დამადასტურებელი ეთნოგრაფიული მასალა ჩვენ არ გავაჩნია. აგრეთვე: გვარების დანაყოფების შესახებ გამოყენებულია ტერმინი „ქვეგვარი“. ესეც ხელოვნურად შექმნილი ტერმინია, თუშური დიალექტი ასეთ ლექსიკურ ერთეულს არ იცნობს.

ზემოთ ითქვა, რომ მარხვაიძეების გვარში გამოიყოფოდა *ტალიურიძეების* შტო. 1873 წლის აღწერაში *ტალიურიშვილების* 5 კომლია ფიქსირებული. 1886 წლის საოჯახო სიებში ეს *ტალიურიშვილები* უკვე *ტალიურიძეებად* არიან ჩაწერილი (4 ოჯახი). გვარების ფორმატების ცვლა, როგორც ჩანს, ადვილად ხდებოდა. ამავე ჩილოში ერთი გვარის ხალხის ნაწილი თუ ბაკურიძედ (3 კომლი) იწერებოდა, მეორე ნაწილი – ბაკურიშვილად (3 კომლი). 1873 წლის აღწერაში ელანიძეები საერთოდ არ ფიგურირებენ. 1886 წლის აღწერაში კი მათი სამი ოჯახია აღრიცხული, ქაზნაურიშვილისა კი – ოთხი. 1886 წლის აღწერაში აქიმიძეებისა და ბაკურიძეების თავდაპირველი გვარი იჩოიძე (იჩოშვილი) არის აღრიცხული (4 კომლი). აქვე ბაკურიძეებიც არიან დასახელებული. აქიმიძეების გვარი კი არ გვხვდება. ჩანს, 1886 წლის საოჯახო სიებში აღრიცხული იჩოშვილები აქიმიძეების წინაპრებიც არიან. 1831 წლის აღწერით ჩილოს ხევისბერი ყოფილა „გიორგი მეშვილი-შვილი“.

სოფელ ჩილოში „ლაშარის ჯვარი“ (ხატი) იყო. „ჩილოს-თავის ჯვარი“ გიორგი ბოჭორიძის მასალით, „საკუთარი სოფლის დღეობაა“. ლაშარი კი საერთოა. „აქ იმართება დღეობა ლაშარობის სწორზე. ჩილოს თავშია კარატიონის ჯვარიც. აქ ხეცსურები ლოცულობდნენ, აგრეთვე თუშებიც. ჩილოში წმინდა

²⁶ გ. ბარდაველიძე. აღმოსავლეთ საქართველოს... თუშეთი, თბ., 1985, 23.

თეგდორეკა, რომელსაც „ქავთარე ტოლიკაიანი“-ს ეძახიან. სოფელში ძველად ქავთარის მთაზე სალოცავი ჰქონიათ ქისტებსა და თუშებს“²⁷.

პირიქითის (ფარსმის) სამციხის თემის სოფელ დანოში თავბერიძეები და ქელეხიძეები ცხოვრობდნენ. 1886 წლის საოჯახო სიებით დანოში 22 კომლი (129 სული) მკვიდრობდა. იმავე წლის აღწერით დანოში დაფიქსირებული იყო შემდეგი გვარები: ლუხუმაშვილი (სამი კომლი, 1831 წელს ამ გვარის წარმომადგენელი „კირნა ლუხუმიშვილი“ სოფლის ხევისბერი ყოფილა), ზაპრიძე (ხუთი კომლი), თათარაიძე (ოთხი ოჯახი), ქავთარაშვილი (სამი კომლი), ჩერქეზიძე (ორი კომლი), თავბერიძე (სამი კომლი), აგრეთვე: კასაიძე, დაკიშვილი, აღზანაშვილი, თათარაშვილი, შახაშვილი. 1873 წლის კამერალური აღწერით დანოში 24 კომლი (103 სული) ცხოვრობდა: თათარაიძე, ჩერქეზიძე, თავბერიძეების ნაწილი თათარაშვილად, ჩერქეზიშვილად და თავბერიშვილად იყვნენ ჩაწერილი. 1873 წლის კამერალურ აღწერაში აღრიცხულია გვარები: დოფანაური, ქასაშვილი, დაქიშვილი, სამტყუილაშვილი და აღზანაშვილი. ამ უკანასკნელს მიწერილი აქვს, რომ „გადმოსახლდა არლუნის მაზრის სოფელ შორიდან ჩყაა (=1861) წელსა. ქისტ“.

გიორგი ბოჭორიძე სოფელ დანოს გვარებს შორის ასახელებს თავბერიძეს, აღზანაიძეს, შახაძეს, თათარაიძეს, ლუხუმაიძეს, ხელაიძეს, ომარაიძეს (ვერა ბარდაველიძე უმარაიძის გვარს მიუთითებს). როსტომ ელანიძე 1940-იანი წლების მონაცემებით ჩამოთვლის: თათარაიძეს (რვა ოჯახი, 28 სული), ლუხუმაიძეს (15 ოჯახი, 60 სული), ზაპრიძეს (2 ოჯახი, 10 სული), თავბერიძეს (9 ოჯახი, 34 სული), ხელაიძეს (3 ოჯახი, 10 სული), შახაძეს (4 ოჯახი, 19 სული), აღზანაიძეს (5 ოჯახი, 24 სული), ომარაიძეს (2 ოჯახი, 6 სული).

²⁷ გ. ბოჭორიძე. თუშეთი. 1993, გვ. 297.

გადმოცემით თათარაიძეების გვარი ხევსურებიდან მომდინარეობს. ასევე ხევსურები ყოფილან წარმოშობით ლუზუმაიძეები. შახაძეები ძირად ქისტები არიან, რომლებიც 1873 წლის აღწერაში ჩაწერილი სამტყუილაშვილების შთამომავალი არიან. აღხანაიძეების წინაპარი ასევე ძირად ქისტი ყოფილა — გვიან შაროდან გადმოსახლებულან. ზემოთაც აღვნიშნეთ, რომ 1873 წელს ამ გვარის წარმომადგენელი ახალი გადმოსახლებული იყო. ასევე ძირად ქისტები ყოფილან ოძრაიძეები, რომლებიც სამტყუდან მოსულან. ეთნოგრაფიული მასალა აღხანაიძეების, უმარაიძეებისა და შახიძეების შესახებ: „აღხანაანი, შახაანი-დ უმარაანი წმინდა ქისტები არიან. სისხლის აღების ნიადავზე ორი ძმანი — ისაიდ, უმარაი-დ ერთიც დაი ფატინა აქ დასახლებულიყვეს, ბიჭებიც აქავ დაქორწინებულიყვნეს, დაიც აქავ გეთხოვ. უმარაის შვილები უმარაიძედ დაიწერნეს, ისას შვილებს ისაანთ ეძახიან, ფატინას შვილებ კი აღხანაიძეებად იწერებიან“²⁸.

პირიქითის სამციხის თემის შემდეგი სოფელია ჭეშო. 1886 წელს ჭეშოში 11 კომლი (58 სული) მკვიდრობდა. როსტომ ელანიძე ჭეშოს გვარებს შორის ასახელებს: ოძაიძეებს, აბალოიძეებს, ხელაიძეებს. გიორგი ბოჭორიძე დამატებით მიუთითებს უცოიძეს, აღხანაიძეს, ქავთარიძეს. 1873 წელს აბალოიძეები აბალოშვილად ეწერნენ. იგივე ვითარებაა ასახული 1886 წლის საოჯახო სიებში. ჭეშოში 1873 წელს უცოიძე, აღხანაშვილი, ქავთარაშვილი და გიუნაშვილიც მკვიდრობდა, რომლებიც საარქივო მონაცემებით ქისტები იყვნენ და რომლების ჩყაზ (=1867) წელს თუშეთისავე სოფელ კვაელოდან იყვნენ გადმოსახლებული.

როსტომ ელანიძის მონაცემებით, აბალოიძეები და ოძაიძეები სოფელ ჭეშოს ძველი მკვიდრები არიან. რაც შეეხება ქავთარიძეს, უცოიძეს, კუკალაიძეს და ბიძაიძეს, ეს გვარები

²⁸ ვ. ბარდაველიძე. აღმოსავლეთ საქართველოს... თუშეთი, თბ., 1985, 37.

ამ სოფელში ახლო წარსულში მოსულან. აბალოძეებს წინათ სხვა გვარი უტარებიათ: „უცხოვრიათ თრიანეთზე, არუშეთში. არუშეთში თათარი შემოსევია. იქიდან გამოქცეულან ქიზიყში – მირზაანში უცხოვრია. იქ თავისი ბატონი შემოკვდომია და იქიდან გამოქცეული აქ მთაში ან სხვა რომელიმე ადგილას ან პირდაპირ ჭეშოში შემოხიზნულა. ამის შემდეგ ცხოვრობს ეს გვარი აქ“. მათი ადრინდელი გვარი კანთოშვილი ყოფილა. „დიდხანს ეს გვარი უტარებიათ, მაგრამ შემდეგ მათი შთამომავლობა აბალოძეების გვარით გაგრძელებულა, შემდეგი გარემოების გამო: კანთოშვილებს სოფ. ჭეშოს თავზე – ჩრდილოეთით, კქონიათ საზაფხულო ბინები, სადაც მარიობა ღამით მთელ საგვარეულოს ერთად უჭამია პური, ხინკალი მოუხარშავს და დაუძინა. დილისათვის უფროს-უმცროსებიდან ყველა დახოცილა, დარჩენილა მხოლოდ ერთი ბავშვი – აბალო, რომლიდანაც გაემრავლებულვართ და აბალოანთ და აბალოძეებსაც იმიტომ გვეძახიან“²⁹. „აბალო ერთი ბაღლი დამრჩალა, როცა კანთოძეები ამოხოცილან და იქიდან კი ჩვენ მოვდივართ“³⁰. ომაიძე მოსულა გურჯაანიდან. გვარი მომდინარეობს წინაპრის სახელიდან *ომაი*. ეთნოგრაფიული მონაცემებით, ისინი გურჯაანში თავის ბიძაშვილებთან ნიდიროდნენ. მათი ძველი გვარი ხაჩიძე ყოფილა. ქვეთარიძე გადმოსახლებულა კვაკლოდან. დიდო თუ ლეკი ყოფილა კვაკლოში შემოხიზნული და იქიდან გადმოსახლებულა ჭეშოში. წარმოშობით არიან ქისტები. *უცოიძეები* გვიან გადმოსახლებულან სოფელ დანოდან. აქ ქისტეთიდან, შაროდან ყოფილან მოსული მესისხლეობის გამო. ქისტეთიდან მიგრირებულებისათვის დანოში მამული არ მიუციათ. ამის გამო ამანათად მოსულან ჭეშოში. გვარის საფუძველჩამყრელს *უცო* რქმევია. *კაკულაიძე* ჭეშოში მამულის სივიწროვის გამო ფარსმიდან გადმოსახლებულა. ბი-

²⁹ კ. ელანოძე, თუშეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1988, გვ. 10.

³⁰ ვ. ბარდაველიძე, აღმოსავლეთ საქარველოს... თუშეთი, თბ., 1985, 42.

ძაბიძე ძირად ხეცსურია. ჭემოში მოსულა ჩილოდან. აქ შეი-
ლად ყოფილა აყვანილი. აქვე დაქორწინებულა. გარდაცვლილა
და მისი ცოლი ჭემოში გამოთხოვილა და თან მოუყვანია იმ
ხეცსურის შვილი, რომლის შთამომავალნი ბიძაძედ იწერები-
ან. ომანთ საგვარეულო ჭემოში მოსულა ჩაჩნეთიდან. სანადი-
როდ გადმოსულა გაზაფხულზე, მიწაში ქერის მარცვალი ჩაუ-
თესიათ ჯოხით. შემოდგომას გადმოსულან, რა ქნაო და ტყუ-
პი თავთავი ჰქონდა დასხმული. მოსწონებითა და ძმები გადმო-
სულან. ამათი ძმები ერთი ხეცსურეთში დასახლებულა, ერთი
თუშეთის სოფელ შენაქოში. ქისტეთშიც დამრჩალან. ჰელოელი
ქალი დანიშნული ყოფილა ჭემოში ომანათაზე.

პირიქითის აღმათ თემს ეკუთვნოდა სოფელი **გირევი**.
1886 წელს გირევში 22 კომლი (113 სული) ცხოვრობდა.
1873 წელს ეს მაჩვენებელი 24 კომლსა და 84 სულს უდ-
რიდა. როსტომ ელანიძის მონაცემებით, გირევში ცხოვრობდ-
ნენ: აზიკურები და ზოსიკურიძეები. გიორგი ბოჭორიძე დამა-
ტებით შაურიძის გვარსაც ასახელებს. 1873 წელს გირევში
აღწერილი არიან: შავერდაშვილები (ოთხი კომლი), ბანკაურე-
ბი (2 კომლი), ზოსიკაურები (ექვსი კომლი), ახლა ზოსიკუ-
რიძეები, ხაზარელი (სამი კომლი), აზიკუროვი (სამი კომლი),
ტურაშვილი (2 კომლი). აგრეთვე: *კუშტანაშვილი*, *ქართოლა-*
შვილი და *შამტურიშვილი*. 1886 წლის საოჯახო სიებში: *შა-*
ვერდაშვილი (6 კომლი), *ღუზარაული* (4 კომლი), *კოჩაძე*,
შამათაშვილი, *ზოსიკურიძე* (5 კომლი), *აზიკურიძე* (5 კომ-
ლი), *აზიკუროვი* (свѣщенник) და *ქართოლიშვილი* (ჩეჩენი).

როსტომ ელანიძე სოფელ გირევის გვარებიდან მითი-
თებს აზიკურებს (16 ოჯახი, 62 სული), შაურანებს (13
ოჯახი, 41 სული), ღუზარაულებს (9 ოჯახი, 26 სული) და
ზოსიკაურებს (13 ოჯახი, 44 სული). მისივე ეთნოგრაფიული
მონაცემებით, გირევის გვარებიდან ყველაზე ძველი გვარია
ზოსიკური. აზიკურები სხვა თემიდან გადმოსახლებულან. აზი-
კურების წინაპრის გადმოსახლების მიზეზი მესისხლეობა ყო-

ფილა. იქ მათ წინაპარს დიდი ციხე-სიმაგრეები ჰქონია. ამის გამო გადამტყრებიან. გვარს გამოურიდებია, წადი, თავი მოაშორეო. მას თან სამი ვაჟი წამოუყვანია: აზიკი, აბული და იმელა. აზიკი დაუყენებია გირევში, აბული — დოჭუში, იმელა — შენაქოში. ამათაგან გირევში მოდიან აზიკიდან აზიკურები. ესენი პირველად აზიკურისძეობით იწერებოდნენ. გვიანლა გადაკეთდა აზიკურად. აბულიდან მოდიან აბულიძეები სოფელ დოჭუში, იმელიდან — იმელიძეები შენაქოში. ჩვენი ეთნოგრაფიული მასალებით, აზიკურების წინაპარი ქართლიდან მიგრირებულია. ქვემო ქართლში მართლაც არსებობდა სოფელი აზიკუნი, რომელიც მოხსენიებულია 1523 წლის განჩინებაში³¹. მათი თავდაპირველი განსახლების არეალი სწორედ ეს სოფელი იყო.

პირიქითის აღმათ (აღმელთა) თემში შედიოდა სოფელი **ნაკუდურთა**. 1886 წელს ამ სოფელში 5 კომლი (20 სული) იყო აღრიცხული. ამ წლის მონაცემებით ნაკუდურთაში ქელეხიძეების 4 კომლი და ელიარიძეების ერთი ოჯახი ცხოვრობდა. ასეთივე ვითარება გვქონდა 1873 წელს³². ვ. ლაგაზიძე ნაკუდურთას გვარებს შორის ასახელებს აგრეთვე: *სეზაროვებს* (5 კომლი), *შაურიძეებს* (6 კომლი), რომლებსაც ლეკი აქვთ მიწერილი. მისივე მონაცემებით, აქვე უცხოვრიათ ხევსურეთიდან მოსულ *თორღვაიძეებს*.

პირიქითის აღმათ (აღმელთა) თემში შედიოდა სოფელი **დაქიურთაც**. ამ სოფლის მკვიდრი გვარები იყვნენ: *მოზაიძეები*, *ხუტიძეები* და *იქაიძეები*. 1886 წელს დაქიურთაში 17 კომლი (74 სული) ცხოვრობდა. ამ აღწერაში შეტანილია შემდეგი გვარები: *ხიზიძე*, *ხუტიძე*, *ნაცვალაშვილი*, *დაქიშვილი*, *მოზაიძე*. 1873 წლის აღწერა კი ასეთ სურათს გვაჩვენებს: *იქიშვილები* (ახლა *იქაიძეები*), *დაქიშვილები*, *ხუტიშვილები* (ახლა

³¹ ქართული სამართლის ძეგლები, ტომი IV, ი. დოლიძის გამოცემა, თბ., 1972, გვ. 12.

³² სცსსა, ფ. 254, ან. 3., საქ. №174.

ხუტიძეები), გოზაშვილები (6 კომლი) და ნაცვალაშვილები. გიორგი ბოჭორიძე კი მხოლოდ მოზაიდებს, ხუტიძეებს და ხელიძეებს მიუთითებს. 1754 წლის განჩინებით, ხელიძეებს შენაქოში უცხოვრიათ: „შანქოველი ხელიძე დავით“.³³ სოფლის სახელი „დაქიურთა“ დაქიურიძეების გვარს უკავშირდება, რომლებიც გვიან სოფელ ჭონთიოში ცხოვრობდნენ. მათი წინაპარი, ორ ძმასთან ერთად, ხევსურეთიდან გადმოსახლებულა.

ჭონთიოც პირიქითის აღმანელთ (აღმელთა) თემის სოფელი იყო. „ჭონთიოდან ქისტეთში გადადის გზა „ქერიგო“-ზე, ჩრდილოეთით; მეორე გზა დასავლეთით მიდის ხევსურეთში“³⁴. ჭონთიოს ძირითადი გვარები ითიურიძეები და იუკურიძეები ყოფილან. ვ. ლაგაზიძის მიხედვით, ითიურიძეები ძირად ხევსურები არიან, იუკურიძეები – ქისტები. 1886 წელს ჭონთიოში 31 კომლი (141 სული) მკვიდრობდა. 1873 წლის კამერალური აღწერის დავთარში ითიურიძეები ითიურიშვილებად არიან ჩაწერილი, იუკურიძეები – იუკურულად (8 კომლი). ამავე აღწერაში აქვე აღრიცხული იყვნენ *დაქირაულები* (5 კომლი), *ჩაგოშვილები*, *ცურხუაშვილები* (2 კომლი), *გოშვილი*, *ყიტიკაძე* (2 კომლი), *ქოქოძე*. 1886 წელს კომლთა რაოდენობა ასეთი იყო: ითიურიძე (7 კომლი), იუკურიძე (11 კომლი). როგორც აღვნიშნეთ, 1873 წელს დაქიურიძეები დაქირაულად ეწერნენ, აგრეთვე ჩაგოიძე, ცუკარკაშვილი, ჩიოიძე. გიორგი ბოჭორიძე ჭონთიოს შესახებ წერს: „ჭონთიო განაპირა სოფელია თუშეთის, პირიქითის დასავლეთით. სოფელი დაცარიელებულია. მცხოვრებნი ზოგი კახეთს წასულა, ზოგი გირვეს გადასულა. ძველად ყოფილა 25 კომლამდე. სოფელი დგას ქვახიდის მარცხენა მხარეს. ... ჭონთიოს გვარები: იუკურიძე (იუკურიძეები), ითიურიძე (ითიურიძეები)“³⁵. ამავე ავტორის მონაცემებით, ჭონთიოს დღეობა ყოფილა „მაღოლობა“,

³³ ქართული სამართლის ძეგლები, IV, 1972, გვ. 426.

³⁴ გ. ბოჭორიძე. თუშეთი. 1993, გვ. 302.

³⁵ გ. ბოჭორიძე. თუშეთი. 1993, გვ. 301-302.

„კათათვის გასვლის დღეს. ჭონთიოს მადლოლობის დღეობა იო-
ანე ნათლისმცემლის სახელობის არის“. აქვე აღნიშნავდნენ
თურსიეხობას, რომელიც აღდგომიდან ორი თვის შემდეგ მო-
დიოდა.

როსტომ ელანიძის ეთნოგრაფიული მასალებით, ჭონთიოს
გვარები იყო: *ითიურიძე* (10 ოჯახი, 38 სული), *დაქიურიძე*
(14 კომლი, 57 სული), *იუკურიძე* (14 კომლი, 53 სული).
გადმოცემით ითიურიძეები ძირად ხევსურები არიან, სოფელ
მუცოში გარას კაცი შემოკვდომია და გადმოსულა. შემდეგ გა-
რას თავისი ძმაც — *გეზოც* გადმოუყვანია და ისიც ჭონთიოში
დასახლებულა. დაქიურიძეებიც ძირად ხევსურები ყოფილან.
გადმოცემით, ჭონთიოში ყველაზე ადრე სწორედ დაქიურიძეები
დასახლებულან. ერთი ძმა თუ ჭონთიოში დასახლებულა, მეო-
რე — ჰელოში, დაქიურთაში. როსტომ ელანიძის ეთნოგრაფიუ-
ლი მასალით, 1917 წელს ჭონთიოში რამდენიმე კომლი ცხო-
ვრობდა. ესენი იყვნენ შემდეგი გვარის ხალხი: „*იუკურიძე*,
დაქურანი-დაქიურიძე, *ითიურნი-ითიურიძე*. აქვე ყოფილან ცუხ-
რუკანანი, რომლებიც ამანათებად ყოფილან შეყრილი დაქიუ-
რებთან; ტუხრუკანი, რომლებიც ქისტები იყვნენ ტებულოდან.
მას მოყვანილი აქვს მთხრობლის ისაკო ადოს ძე იუკურიძისა-
გან ჩაწერილი გადმოცემა, რომ მათი გვარი მოდის ხევსურე-
თიდან და მათ გვარს ნათესაობდნენ. ეხლაც არიან მათი გვა-
რის ხალხი არდოტში, თუ სადღაცა. ისინი იწერებოდნენ იუ-
კურობით“. „შემდეგ ამ გვარში შედის მინდიანი. ესენი წინავე
იწერებოდნენ მინდიანობით. გვიანდა გადმოვიდნენ ჩვენს
გვარზე“.

პირიქითის აღმათის (აღმელთა) თემს ეკუთვნოდა სოფე-
ლი **ფარსმა** 1886 წლის საოჯახო სიებით, სოფელ ფარსმაში
50 კომლი (228 სული) ცხოვრობდა. 1873 წელს კი ეს მაჩ-
ვენებელი შესაბამისად 47-სა და 199-ს უდრიდა. ფარსმის ძი-
რითადი გვარები იყო *ქააძე*, *აშაძე*, *ცაბიკიძე*. ს. მაკალათია
ფარსმის ძირეულ გვარად მხოლოდ ქააძებს ასახელებს. ის

წერს: ქაადის „ქვეგვარებია: იჩუნაიძე, დადაძე და კულკულაიძე. თავიანთ მოძმე მეგობრებს ასე ასახელებენ: იჩუნთ პეტრე ქაადე“³⁶. 1873 წლის კამერალური აღწერით, ფარსმაში აღრიცხული იყო ქაადე (23 კომლი. 1831 წლის აღწერაში ქაადეები სამი კომლით არიან წარმოდგენილი), ცაძიკიძე – 11 კომლი, თოიძე (3 კომლი), აშაძე (5 კომლი), სულაკაური (3 კომლი) და ველციხაშვილი (1 ოჯახი). რაც შეეხება 1886 წლის საოჯახო სიებს, ქაადეები 24 კომლის რაოდენობით არიან აღრიცხული, ცაძიკიძეები – 11, აშაძეები – 10 კომლი. ამ აღწერაში სულაკაურები სულაკაიძედ არიან ჩაწერილი (3 კომლი). სხვათაგან დასახელებული არიან: ჭარელიძე (1 ოჯახი) და ველციხაძე (2 ოჯახი), ნაცვლად 1873 წლის ველციხაშვილისა. ამასთანავე, საყურადღებოა, რომ ფარსმაში სამი დიდი ოჯახიც იყო – ფილიპე აშაძის ოჯახში 9 სული ცხოვრობდა, ხეთისო ცაძიკიძისა – 14, ივანე ქაადისა – 10. გიორგი ბოჭორიძის მიხედვით, ფარსმაში არის ქაადეებისა და ცაძიკიძეების ციხეები, აშოანების (ე. ი. აშაძეების) ციხე. როსტომ ელანიძის ეთნოგრაფიული მასალებით, ქაადეები ქისტეთიდან გადმოსულან. ისინი სამტყოდან მიგრირებულად მიიჩნევიან. ქაადეები იყოფიან ზურაბაანებად და გიგაანებად. ეთნოგრაფიული მონაცემებით, გიგაანი ქაადების გვარში ხარით არიან შეყრილი. ცაძიკიძეების გვარი კი იყოფა ჭვრიტიანებად, ბორძაანებად და ჩაკოანებად. ფარსმაში მოსახლე იდიძეები სოფელ ბასოდან არიან გადმოსული, ეს სოფელი 1918 წელს დაშლილა. ბასოში მხოლოდ ერთი გვარის ხალხი – იდიძეები იყვნენ. გადმოცემით, იდიძეების წინაპარი ცოკლუნაი, იდო და ჩუნთო ქისტურად ლაპარაკობდნენ. იდოს ცოლად ყოლია ქისტი, ძირად აღღურიანთ ქალი. თუმცა ეთნოგრაფიული მასალებით, იდიძეების წინაპარი ბასოში ხვესურეთიდან გადმოსულა. ეთნოგრაფიული მასალებით, იდიძეების ადრინდელი გვარი ფიცხე-

³⁶ ს. მაკალათია. თუშეთი. თბ., 1983, გვ. 95.

ლაური ყოფილა³⁷. სულაკაურების წინაპარს ერქვა სულაკა, ამაძეებისას — აშა.

პირიქითის აღმათის (აღმელთა) თემში შედიოდა სოფელი **ჭელი**, რომელშიც 1886 წელს 8 კომლი (42 სული) მკვიდრობდა. ჰელოს ძირითად გვარად ბულრიძე მიიჩნევა. 1873 წლის კამერალური აღწერით ჰელოს მკვიდრნი გარდა ბულრიძეებისა (2 კომლი), იყვნენ: ათანაურები (4 კომლი) და ბორძიკიძეები (3 კომლი). 1886 წლის საოჯახო სიები ასეთ სურათს გვიჩვენებს: ბულრიძე (2 კომლი), ბორძიკიძე (4 კომლი) და ანთურიძე (5 კომლი). გიორგი ბოჭორიძე წერს: „სოფ. ჰელო ჭონთიოს ქვემოთა სოფელია. ძველად, ციხეების დროს, აქ ყოფილა 300 კომლი. მაშინ ყოფილა 3 სოფელი: უქა, ჰელო და ბოჭორნა. უკანასკნელად კი ყოფილა 10-12 კომლი. აქ არის 8 ციხე. ამათში 6 მთელი, 2 დანგრეული“³⁸. ბულრიძეების შესახებ შემდეგი გადმოცემაა დაცული: „ეხლა რომ ჰელოა, წინათ სოფელი იქ არ ყოფილა, ცოტა იქით ყოფილა და ბოჭორნა ზქვივნიბია. ერთ დროს ამ ბოჭორნას სატკივარი გაჩენილა და მთელი სოფელი გაწყვეტილა. დამმარხავი რო აღარავინ ყოფილა, ხალხი თავად შედენილა კალდიმებში და იქ ზოცილა, ხალხი გათავებულა. იმ კალდიმებში აღარავინ შედი-გამოდის. ერთ მეცხვარეს იქ ახლოს ცხვარი უძოვებია და თურმე მთელი დღე ბაღლის ტირილი მიზდის, უგდებს ყურს, კალდიმებში ბაღლი ტირის. ველარ გაზძლო და თქვა, რაც მომივა, მომივიდესო, ეგ ბაღლი უნდა გამოვიყვანოო. შევიდა. აკავანზე დედაა ჩამკვდარი, ძუძუზე ბაღლი ხყავ მობმული და რძე რო აღარ გამოზდის, ტირის. გამოიყვანა, გაზარდეს. ბიჭი იყო. რო გაიზარდა, მიხატრონდა, ცოტა აქეთ დასახლდა. იმის ჩამომავლობამაც იქვე გააკეთა სახლები და გაკეთდა ახალი სოფელი — ჰელო. ეხლა ბევრნი არიან იმის

³⁷ ვ. ბარდაველიძე. აღმოსავლეთ საქართველოს... ტომი II-2, თუშეთი, თბ., 1985, 45.

³⁸ გ. ბოჭორიძე. თუშეთი. 1993, გვ. 301.

ჩამომავლები: ეგ ბულრიანებიც იმისებია, ფადიანები იყვნენ კი-
დეუ პანკისში, ისინიც იმისგან მოდიან“³⁹. გიორგი ბოჭორიძე
ბორძიკიძეებს ბორწიკიძეებად (ბორწიკიანებად) მოიხსენიებს.
ასევე ორი სუფიქსით მიუთითებს ანთაძისა და ბულრიძის
გვარებს, შესაბამისად ანთაური და ბულრიანები. „პელო 40
წლის წინად აიყარა და წავიდა ბარში. დაქიურთა, ნაკულურ-
თა, ჭონთო აღიყარნენ 1917 წლის შემდეგ, დასახლდა გირე-
ვში. ბასო აიყარა 1919 წლის შემდეგ, დასახლდა ფარსმა-
ში“⁴⁰.

პირიქითის სამციხის თემს მიეკუთვნებოდა სოფელი კვავე-
ლო, რომელშიც ცხოვრობდნენ: თილიძეები, მიშიძეები და
გაწირიძეები. 1873 წლის კამერალური აღწერის დავთარში
მიშიძეები მიშიშვილებად არიან ჩაწერილი (ასევე ეს გვარი
დაფიქსირებული 1886 წლის საოჯახო სიებში), რომელთა
სამი კომლიცაა აღნუსხული. ამავე აღწერაში გაწირიძეების 4
კომლია ფიქსირებული, თილიძეებისა კი – 6 კომლი. აღრიც-
ხული არიან აგრეთვე: ქუზაშვილი (2 კომლი), დაქიშვილი და
ამათაშვილი. როგორც 1873 წლის, ისე 1886 წლების აღწე-
რებში კვავლოს კომლთა რაოდენობა 18 იყო. რაც შეეხება
სულთა რაოდენობას, 1873 წლის 79 სულიდან 1886 წლისა-
თვის ექვსით მოუმატია (85 სული). გიორგი ბოჭორიძეც
კვავლოს გვარებს შორის თილიძეს, გაწირიძეს და მიშიძეს
მიუთითებს. იგივე ავტორი სოფლის რამდენიმე სალოცავს
ასახელებს: „კვავლოში იყო სალოცავები: „ღვთისმშობელი“
(დეკეულის ხბო იქ იკვლება, პირველად რომ ხბოს მოიგებს,
იმას უსათუოდ იქ დაჰკლავენ“); კარატის ჯვარი („ხევსუ-
რების სალოცავია“); „ჭაჭმატის ჯვარი“ (ხევსურების სალო-
ცავია), „კარუკულმართი“, „საგანტური“ – სოფლის თავზე,
ორივე წმიდა გიორგისა“⁴¹.

³⁹ გ. ცოცხანიძე. გიორგობიდან გიორგობამდე. 1990, გვ. 38.

⁴⁰ გ. ბოჭორიძე. თუშეთი. 1993, გვ. 301.

⁴¹ გ. ბოჭორიძე. თუშეთი. 1993, გვ. 299.

„მიშიძეები უფრო ძველი მოსახლე ხალხია. ძველად ყველაზე მდიდრები ისინი ყოფილან. ერთხელ მთელ სოფელს ჭამა გასთავებიყო და მარტო მაგათ ზქონიყო“⁴².

როსტომ ელანიძის ეთნოგრაფიული მასალებით, თილისძეები ძირად ფშავლები არიან. „ფშავლებს გაუძევებია, მერე გადაჰყიდებია საბრძოლველად“. კვავლოში თავდაპირველად ყოფილა გაწირიძეების პაპა გაწირი. სხვა არავინ ყოფილა. მერე თილიანთ პაპა ყოფილა ფარსმის გაღმა ვეშარაში, იქ უცხოვრია. იქიდან ჩამოუყვანია. გაწირიძეების წინაპარი გაწირი კვავლოში ხევსურეთიდან მოსული ხევსურის შთამომავალი ყოფილა“. კიდევ ერთი ეთნოგრაფიული მასალა კვავლოს შესახებ: „სამოც კვამლს უცხოვრია გაწირის წინავე კვავლოში. გაჩენილა ჭირი და გაწყვეტილან. გაწირილა გადარჩენილა. ხალხი იმდენად ბევრი ყოფილა, რომ ყანის თავთავი ხაკებით (ხაკი — ბაწრის ტომარა — რ. თ.) მოჰქონებია, სახნავი მიწები იმდენად ნაკლები ჰქონია. კვავლოს დაცემა არავის ახსოვს. ორჯერ დასცემიან და ვერ შემოსვლიყვნენ. ქისტებს ეზახა: „თილიძე გიორგი ნუ გეშინიან, მანდ ვერ შემოვალთ, კვავლო ვირის ზურგით“. ჭირის გაჩენამდე კვავლოს მცხოვრებნი ყოფილან: ჭოპკალენი, ჭინჭველანი, ბულაენი, ქავთარხნიანი.

ზემოთ აღინიშნა, რომ თუშეთის ჩაღმის ტერიტორიული თემი ორი თემის — ჩაღმისა და ჭანჭახოვანის — შერწყმის შედეგად იყო ჩამოყალიბებული. ჩაღმაში 5 სოფელი შედიოდა, ხოლო ჭანჭახოვანში — 8. დავიწყით ჩაღმის თემის სოფელ ბოჭორნით.

ჩაღმის თემის სოფელ **ბოჭორნაში** 1886 წლის საოჯახო სიებით 26 კომლი (135 სული) მოსახლეობდა. 1873 წელს ეს მაჩვენებელი ოდნავ განსხვავებული იყო (33 კომლი, 132 სული). ბოჭორნაში ცხოვრობდნენ: ოთიურიძეები (1831 წელს —

⁴² ვ. ბარდაველიძე. აღმოსავლეთ საქართველოს... ტომი II-2, თუშეთი, თბ., 1985, 33.

ოთიაშვილი), კახოიძეები, ხვედაგურიძეები (1831 წელს ამ გვარის სამი კომლი იყო აღრიცხული, ერთი მათგანი მღვდელი იყო), ლილაურები, ივანიძეები, ჩოგანაიძეები, მიშიძეები. 1873 წელს ბოჭორნაში ოთიურიძეების 10 კომლი მკვიდრობდა და კიდევ ოთხი კომლი ოთიურიშვილად ეწერა. 1886 წლის აღწერა კი ოთიურიძეების 13 კომლს აჩვენებს. 1873 წელს ხვედაგურიძეები ხუთი კომლის რაოდენობით იყვნენ, 1886 წელს – ოთხი კომლი. ლილაურების გვარი (7 კომლი) 1873 წელს ლილოვრიშვილად იწერებოდა, ხოლო ორი კომლი – ლილოვრიძედ. 1886 წელს დაფიქსირებულია რვა კომლი ლილაურიძე. ამავე დროს ამ გვარის ერთი ოჯახი 1873 წლის აღწერაში ორი გვართ - „ლილოვრიშვილი-კედაძე“ არის ჩაწერილი. ორივე აღწერაში კახოიძეების ორი კომლია მითითებული. 1873 წელს ბოჭორნაში მიშიძეების გვარი არ ფიგურირებს, 1886 წელს კი ერთი კომლია დაფიქსირებული. როგორც ჩანს, ისინი დროის ამ მონაკვეთში იყვნენ გადმოსახლებული პირიქითის თემის სოფელ კვავლოდან. 1873 წლის კამერალური აღწერის დავთარში შეტანილია გიორგი მაშნაური, რომელსაც მიწერილი აქვს, რომ გადმოსახლდა სიღნაღის მაზრის სოფელ მაშნაარიდან. შემდეგ აღწერაში ეს კომლი აქ აღარ ჩანს. რაც შეეხება ივანიძეებსა და ჩოგანაიძეებს, ისინი არც 1873 და 1886 წლების აღწერებში არ ფიგურირებენ. თუმცა ომალოს საზოგადოების გლეხების რიცხვში იმავე 1873 წლის აღწერაში ჩაგანაიძეების გვარის ორი ოჯახია დასახელებული. გიორგი ბოჭორიძე სოფელ ბოჭორნის გვარებს შორის მხოლოდ ხვედაგურიძეებს, ოთიურიძეებსა და ლილაურიძეებს ასახელებს⁴³. მისივე მასალით, „ძველი ბოჭორნა ყოფილა ალაზნის მარჯვენა მხარეს ჩრდილში. ეხლა იქ ტყვა და ნაბოსლარები. ხალხი აყრილა მცურავის გამო, რომელსაც ხალხი გაუჟღეცია. ამის გამო გადმოსახლებულან ახალ ადგი-

⁴³ გ. ბოჭორიძე. თუშეთი. 1993, გვ. 290.

ლას, ალაზნის მარცხენა მხარეს, ეხლანდელ ადგილას“. იგივე ავტორი ბოჭორნის სალოცავეებს შორის ჩამოთვლის: *ბოჭორნის წმინდა გიორგის, კაკმატის ჯვარს, კარატის ჯვარს*. ლაგაზიძის მასალებით, ოთიურიძეები და ლილაურები ძირად ხე-ვსურები არიან, ივანიძეები და ჩოგანაიძეები — ლეკები. ივანიძეების შესახებ ეთნოგრაფიულ მასალას გიორგი ცოცანიძეს დავესესხები: „ბოჭორნაში, ლილაურების საგვარეულოში დამრჩალა ერთი დედაკაცი ქვრივად. შვილიც არა ხყვანია. დიდი მამული სჭერია კახაისგორ. თავად ლილაურთაგან არავის უპატრონებია ამ მამულისათვის, ალბათ ყველას საკმარისი ხქონდა სახნავ-სათიბი. და დაუწყია ამ დედაკაცს კაცის ძებნა, რომ იშვილოს და სახლ-კარსა და მიწა-მამულს აპატრონოს. უთქვამთ, ხახაბოშია ამანათად მოსული ერთი ხუფრელი დიდო და თუ მოგივა, ის მოგივაო. დიდოს მართლაც არ უთქვია უარი ქვრივისათვის შვილობაზე და წამოჰყოლია. ამასობაში დოჭუელები დაჰპატრონებიან ამ უპატრონო მამულებს. გაზაფხული ყოფილა, ხვნის დრო, როცა ხუფრელი დიდო ხახაბოდან ბოჭორნაში მოსულა. დოჭუელებს ხარ-გუთანაი ჰყოლიათ შებმული კახაის გორში. დიდოს ჯერ ჭკვიანად მოუთხოვია დოჭუელებისათვის უკანონოდ დასაკუთრებული მამულიდან გასვლა და როცა მათ ყური არ უგდია „ვიდაც მოთრეული დიდოს“ მოთხოვნისათვის, ალბათ მაგარი თუ იყო ის დიდოც, უღელში შებმული ხარებისათვის გაზაფხუ (უკანა ფეხების სადრეკში მყესები) გადაუჭრია და მოხნავეები გაურეკია. მერე კი ეს დიდო წესითა და რიგით შეჰყრია ლილაურებს“. ასე გაჩენილა ლილაურთა საგვარეულოში კიდევ ერთი შტო გვარისა — ივანიძეთა მოდგმა — ხარით შეყრილი — ხუფრელი დიდოს შთამომავლობა“⁴⁴.

ბოჭორნაში ხარით შეყრის სხვა ფაქტებიც დასტურდება: „კახაიძეები ხარით არიან შეყრილი ხვედაგურიძეებთან. ლი-

⁴⁴ გ. ცოცანიძე. გიორგობიდან გიორგობამდე: 1990, გვ. 22.

ლაურებთან მიშობები და ჩაგანაიძეები არიან ხარით შეყრილი. მიწა კახოიძეებისათვის ხვედაგურიძეებს მიუციათ“.⁴⁵ საყურადღებოა, რომ სოფელ ბოჭორნის მეკოდეები ომალოელები და ცოკალთელები ყოფილან. მოხრობელის სიტყვით, სოფელი სოფლის ახლოს რომაა, მეკოდეებია. ძველად მტერი რომ შემოსეოდა, მეკოდეები ერთმანეთს უმხრობდნენ“.

ჩაღმის თემის ძირითადი სოფელი იყო ომალო, 1886 წელს ომალოში 45 კომლი (258 სული) ცხოვრობდა. 1873 წლის კამერალური აღწერით გაცილებით ნაკლები – 36 კომლია ნაჩვენები (194 სული). 1831 წელს – სოფელში ორი ხვეისბერი იყო. ომალოს გვარებიდან შეიძლება დავასახელოთ: თავბერიძეები, გელაიძეები, მოზაიძეები, თათრულაიძეები, სისაურები (ხან სისაურიძედ იწერებოდნენ), ზიზანაიძეები, ინაურიძეები, იჭირაულები, ბილოიძეები (?), ჩაჩაურიძეები, ითიურიძეები, იჩუიაძეები, იდოიძეები და გულუხაიძეები. ამ გვარების უმრავლესობა შეყვანილია 1873 და 1886 წლების აღწერებში. საყურადღებოა, რომ არცერთ ამ აღწერაში სისაურების გვარი არაა დასახელებული. თუმცა ომალოს საზოგადოების გლეხების 1873 წლის ცალკე ჩამონათვალში სისაურის გვარი ოთხჯერაა დასახელებული⁴⁶. თავისი სიმრავლით გამოირჩეოდნენ იჭირაულები. 1873 წელს ამ გვარის 9 კომლია დასახელებული, 1886 წელს – 11. შესაბამისად 5 და 6 კომლია ფიქსირებული ითიურიძეების გვარისა. ეთნოგრაფიული მასალით, ითიურიძეების შთამომავალნი არიან გულუხაიძეები: „ჩვენა ეყოფილვართ *თოენი*, *გულუხაანი* მემრე, გვიან გავხდით“⁴⁷. „მთელი ჩვენი საგვარეულო, მთელი *თოენი* მაშინ გაესახლა. ერთი ბაღლი დამრჩალიყო მაშინა და ჩვენ იმ ბაღლისები მოვდით ეს, ომალოელი გულუხანი. აქედან წასული

⁴⁵ ე. ბარდაველიძე. აღმოსავლეთ საქარველოს... ტომი II-2, თუშეთი, თბ., 1985, 66.

⁴⁶ სცსსა, ფონდი 254, ან. 3, საქმე №163.

⁴⁷ გ. ცოცანიძე. გიორგობიდან გიორგობამდე. 1990, გვ. 38.

ხალხით უკანამხარში ცხოვრობსო, იციან, მთელი ნახევარი სოფელი ყოფილა. აქედანვე ბევრნი წასულან. ცხრაო, მარტო აკვანი წაიღესო, გამიგია. ის ერთი ბაღლი როგორ დარჩა, სოფელმაც ინტერესი გასწია, რო ეს ერთი მაინც დარჩესო“⁴⁸. სხვა გვარები, მაგალითად, ჩაჩაურიძეები, თავბერიძეები, ინაურიძეები, მოზაიძეები, თათრულაიძეები, ისინი ორი-სამი კომლის რაოდენობით იყვნენ. იგივე შეიძლება ითქვას ხიზანაშვილებზე, რომლებიც ახლა ხიზანაიძეებად იწერებიან.

გიორგი ბოჭორიძე ომალოს გვარებს შორის ასახელებს იჭირაულებს, რომელთა განაყოფები ყოფილან *თადიძე* (1831 წელს ერთი ოჯახი), *ვარდანიძე* (1831 წელს – ვარდანაშვილი), *მეშველიძე*, *ჩაგაიძე*, *ბუჟათიძე* (1831 წელს – ერთი ოჯახი). დასახელებული აქვს *ხაბაშლიძის* გვარიც, რომლებიც 1886 წლის აღწერაში ოთხი კომლის რაოდენობით არიან შეყვანილი. ხაბაშლიძეების განაყოფებად მიიჩნევენ *სისვაურებსა* და *გულუხაიძებს*. თავბერიძეების განაყოფებად კი ჩამოთვლის: *ინაურიძეს*, *იჩვაიძეს*, *მელაიძეს* და *მოზაიძეს*. ყველა ეს განაყოფი, როგორც ცალკე გვარი შეყვანილია 1886 წლის საოჯახო სიებში: *მელაიძე*, *იჩვაიძე*, *მოზაიძე*, *ინაურიძე* (ყველა ორი-ორი ოჯახი). ვ. ლაგაზიძის მასალებით, სისვაურები ხეკსურეთიდან ყოფილან გადმოსახლებული, ინაურიძეები – ფშავიდან. ორი გადმოცემაა იჭირაულების შესახებ – ერთი გადმოცემით ისინი მთიულეთიდან მოსულან, მეორე გადმოცემით – ბარის საქართველოდან. ხეკსურობას ამბობენ ჩაჩაურიძეები, ითიურიძეები და გულუხაიძეები. სერგი მაკალათიას მონაცემებით, „სოფ. ომალოს მცხოვრები სისვაურების წინაპარი თიანეთიდან ბატონს გამოჰქცევია და აქ დასახლებულა. მას სახელად სისაური რქმევია“. სერგი მაკალათიას მასალით, იჭირაულიც ხეკსურეთიდან ყოფილა მიგრირებული მესისხლეობის გამო⁴⁹.

⁴⁸ გ. ცოცხანიძე. გიორგობიდან გიორგობამდე. 1990, გვ. 39.

⁴⁹ ს. მაკალათია. თუშეთი, თბ., 1983, გვ. 96.

1831 წლის კამერალური აღწერის დავთარში ომალოში ორი კომლი ხიზანი კურდღელაშვილია დასახელებული: «Хи-зан хевсурец Надира Курдгелашвили», «Хевсурец Имеда Курдгелашвили». დაფიქსირებულია აგრეთვე «Хевсурец ур-жука Иванасшвили».

ომალოში რამდენიმე სალოცავი ყოფილა: „წასნეს მთავა-რანგელოზის ჯვარი“, „მარიამწმიდა“, „ელია წითელთისა“, „კარატეს ჯვარი ხევსურებისა“ და „კაცმატის ჯვარი ხევსუ-რებისა“⁵⁰.

XIX საუკუნის აღწერის დავთრებში ომალოსთან ახლოს ფიქსირებულია სოფელი ~~აგვეირთა/აგეურთა~~, რომელშიც 1886 წელს 8 კომლი (29 სული) მკვიდრობდა. აქ მოსახლე გვარე-ბიდან კი შეიძლება დავასახელოთ: ფშაველაძეები (1886 წელს – 2 კომლი. 1831 წელს „მშაველაშვილი“ – 2 კომ-ლი), იაურიძეები (ეს გვარი ახლა აღარაა), ხახიძეები (3 კომ-ლი) და ინაურიძეები – 1873 წლის კამერალური აღწერით, იაურიძეები. *იაურიძეები/ინაურიძეები* აგვეირთაში 1803 წელს ქუმელაურთიდან იყვნენ მოსული. ამავე სოფელში ქუმელაურ-თიდან *ბეროშვილებიც* გადმოსახლებულან.

ჩაღმის სოფელ *დიკლოში* 1886 წელს 27 კომლი (143 სული) ცხოვრობდა. დიკლოს მკვიდრი გვარებიდან შეიძლება დავასახელოთ ბექურიძეები, ბეწუნაიძეები, ვარდიძეები, იმედი-ძეები, ბელაღიძეები, ქითიძეები (1831 წელს – ერთი კომლი), ოთარიძეები, ქორთოშიძეები, ქააძეები, მოზაიძეები. 1873 წლის აღწერაში შეყვანილი იყვნენ *ქორთოლიშვილი*, *ტონტლიშვილი* და *მუხამაშვილი*, რომლებსაც მიწერილი აქვთ, რომ გადმოხ-ლდნენ დაღესტნიდან, პირველი – ბოთლიხიდან, მეორე და მესამე – მეტერტოდან. 1886 წელს დიკლოში ყველაზე მეტნი ბექურიძეები იყვნენ – 9 კომლი. სამ-სამ კომლს ითვლიდნენ მოზაიძეები და ქითიძეები. 1886 წლის საოჯახო სიებში ფიქ-

⁵⁰ გ. ბოჭორიძე, თუშეთი, გვ. 281.

სირებულია აბულაურების გვარიც. გიორგი ბოჭორიძის მიერ მოპოვებული ეთნოგრაფიული მასალებით, აბულაურების განაყრები არიან *ოსორაულები* (რომლებიც აღნიშნულ აღწერაში *ოსორიძეებად* არიან ჩაწერილი), *ვარდიძეები*, *მოზაიძეები*, *ქორთოშიძეები* და *ბეყოიძეები*. იგივე მკვლევარი ბექურიძეების განაყრებად მიიჩნევს *ბელადიძეებს*, *ბეწუნაიძეებს* და *ბერიძეებს*. როსტომ ელანიძეც აღნიშნავს, რომ „ბელადიძეები წინათ იწერებოდნენ ბექურიძეობით“. „ბექურიძეები: *ოსორაანები*, *ვარდიზანები*, *ბეწუნანები*. ესენიც ბექურიძეობით იწერებოდნენ. ეს სამი გვარი სისხლით ერთი ნათესავებია. ძირეულად აქუარები ყოფილან“. მისივე მასალებით, დიკლოს მკვიდრები იყვნენ *ბერტაიძეები*, რომლებიც „ხევსურეთიდან უნდა იყვნენ გადმოსახლებულები“. „ქითიძეებს გამოეყო ეხლა ოთარაანები. ქააძები პირიქითიდან გადმოსულან. იმედაიძეები ხევსურეთიდან არიან მოსული, ლიქოკიდან. *ბეყოიძე შააძეებადაც* იწერებიან. შააძების მამულზე მოსულან და იმიტომ ატარებენ მათ გვარს (4 ოჯახი)“.

დიკლოს გვარების შესახებ ვრცელ ეთნოგრაფიულ მასალას ვერა ბარდაველიძის წიგნიდან მოვიხმობთ: „სოფ. დიკლოში სხვადასხვა გვარები ცხოვრობდნენ. ყველაზე ძველი გვარები იყო: ბექურიძე, ოსორაულები, აბულაურები. ბექურიძეები ვიყავით ნახევარი სოფელი. ჩვენც (ბელადიძეები) ბექურიძეები ვიყავით, მაგრამ გადავედით ბელადიძეებად: გვარი გავყარეთო — ხშირად მოგვივა ხოლმე ერთურთში ლაპარაკი. აბულაურებშიც გავიდნენ პაპის სახელზე: ვარდიძედ, ქითიძედ, ქორთოშიძედ. ბელადიძეებს გარდა ბექურიძეებში პაპის სახელზე გავიდნენ ბეწუნაიძეები და იმედიძეები. გასულები ერთმანეთში ვნათესაობთ, ბიძაშვილები ვართ ერთურთისა; ქალს ერთმანეთში ვერ გავათხოვებთ. ეს ქვეგვარიანო, ეს მამაანო, ეს გვარიანო, — ჩვენში ამას არ იტყოდნენ. პაპის სახელზე გასულს ვეტყვით, რომ განაყოფო, ბიძაშვილო. მესამე გვარიდან — ოსურაულებიდანაც იყვნენ გასული, მოზაიძეებს ვეტყოდით,

ისინი“. „ბექურიძეების გვარის წინაპარი საიდან მოვიდა, არ მახსოვს. ის კი ყოფილა, რომ ვინც ადრე მოსული ყოფილა, მკვიდრი ყოფილა, მას მეტი მამული ეჭირა. მკვიდრებს ბევრი მამული გვეჭირა, ახალს (შედარებით გვიან მოსულებს) – ცოტა“. „იმედით ბექურიძეებთან კარით ყოფილა შეყრილი. ეგენი (იმედითები) ხვესურები ყოფილან. ბექურიძეები იყვნენ ქააძებიც. ქააძეების ორი ძმა ფარსმიდან გადმოსულა, მკვლელობა თუ რამ მოხდენიათ და ბექურიძეებს კარით შეყრიან“. „ოსორაულები მკვიდრნი იყვნენ, აბულაურებად იწერებოდნენ. ეხლა გამოეყო მაგათ მოზაიძე. ოსორაულები და აბულაურები კარით შეყრილები არ ყოფილან, მაგრამ შეერთებულნი კი ყოფილან ერთმანეთთან, რომ დიდ გვარად ყოფილიყვნენ“⁵¹.

ზემოთ მოყვანილი ეთნოგრაფიული მასალა მრავალმხრივია საყურადღებო. თუშეთში იშვიათი შემთხვევა არ ყოფილა გვარების შეყრა, უფრო მართალნი ვიქნებით, რომ ვთქვათ, ძლიერ და მრავალრიცხოვან გვარებში სუსტი და მცირერიცხოვანი გვარების შეყრა. ამ პროცესს გარკვეული სოციალური ფაქტორები განაპირობებდა. თავდაპირველად ხარით შეყრილები მიმღების გვარს ატარებდნენ. მოგვიანებით უმეტეს შემთხვევაში, მაინც მოხდა შეყრილი გვარების ცალკე გვარებად გაფორმება, თუმცა ეს შეყრილი და შემდეგ გამოცალკევებული გვარები მაინც ერთი გვარის წარმომადგენლებად გაიაზრებდნენ თავს. ასეთი გვარები დღესაც ერთმანეთის განაყრებს უწოდებენ თავს.

ჩაღმის თემში შედიოდა სოფელი **შენაქო**. 1886 წელს შენაქოში 44 კომლი (228 სული) ცხოვრობდა. შენაქოში მკვიდრობდნენ: *ხაჩიძეები, ჩიღოელიძეები, ბუჭაიძეები, კურდღელაიძეები, სეხნაიძეები, ოშორიძეები, ჭვრიტიძეები, ჭოლიკიძეები, ხაჩიძეები, ინაურიძეები, ანთაიძეები, გაწირიძეები,*

⁵¹ ვ. ბარდაველიძე. აღმოსავლეთ საქართველოს... ტომი II-2, თუშეთი, თბ., 1985, 77.

ჯავოღანიძეები, იმედიძეები. გიორგი ბოჭორიძის მონაცემებით, ხაჩიძეების განაყრები არიან *ჯიქურიძეები*, ბუქვაიძეებს გამოყოფიან *იმედიძეები* და *ხუიძეები (ხუიანი)*, რომლებიც ახლა ხააძედ იწერებიან (1886 წელს შენაქოში ხააძის ერთი ოჯახი იყო ფიქსირებული), *ჯამრიძე*. გაწირიძეები იგივე მარხვაიძეები ყოფილან. ბოჭორიძისავე მასალით, „სეხნიაიძე კახია გუღით გადმოყვანილი“. ანალოგიური მონაცემები აქვს სერგი მაკალათიას: „სოფ. შენაქოში ორი მთავარი და ძირეული გვარია: ბუქვაიძე და ხაჩიძე. ბუქვაანთ გვარში შედიან (ქვეგვარები): *იმედიძე, ოშორიძე, ჯავოღანიძე და სეხნიაიძე*. ხაჩიანთ გვარში კი: *ჭვრიტიძე და ჯიჯურიძე*. მეკომურის დასახელებისას იტყვიან: *ბუქვათ გიგოლე ჯავოღანიძე, გიორგი ჭვრიტიძე ხაჩიანთი*“⁵².

სეხნიაიძეების გვარის შესახებ საინტერესო ეთნოგრაფიული მასალა აქვს მოყვანილი გიორგი ცოცანიძეს: „შენაქოში გარდაცვლილა უშვილო კაცი, კარგი მიწა-მამულისა და დიდი ქონების პატრონი. მას ანდერძად ჰქონია დაბარებული, რომ მისი გარდაცვალების შემდეგ წლის თავზე ტრადიციისამებრ გამართულ დოღში წინა ცხენისათვის „ცხენჯამაგირში“ – დოღში მონაწილე ცხენის ჯილდოდ მისი ადგილ-მამული მიეცათ და მისი მემკვიდრეც ამ ცხენის პატრონი ყოფილიყო. დოღში ჯღანაის ცხენს გაუმარჯვნია. ეს ჯღანა ქიზიყელი ყოფილა ვილაციისაგან შვილად აყვანილი სოფ. დანოში, გვარად სეხნიაშვილი. ცხადია, მან მოინდომა თავისი ცხენისაგან დოღში ჯილდოდ აღებული მამულის დაპატრონება, მაგრამ თვითონაც ხალხმრავალ ბუქვაანთ გვარს არ მოუნდომებია მამულში. ახალი მოზიარის გაჩენა და ჯღანასთვის მიწა არ დაუნებებია. ის ამდგარა და სოფლის გარეთ, სადაც ამჟამად ის ციხეა, იქ დასახლებულა, იქვე დაუწყია პატარა სახნავი მიწით სარგებლობა. მტრულად განწყობილ მეზობლებთან მცხო-

⁵²ს.მაკალათია. თუშეთი. თბ., 1983, მეორე გამოცემა, გვ. 95.

ერებ კაცს მაგარი ციხეც აუგია. ამ ჯღანაის ვაჟს და ერთ შენაქოელ ქალს ერთურთი შეპყვარებია და ქალის შინაურთა სურვილის წინააღმდეგ შეურთავთ კიდეცა ერთმანეთი. შენაქოელებმა ქალი მოიკვეთეს და არც ჯღანას და მის ოჯახს თვისობდნენ. ... როდის დაიმკვიდრა ჯღანაის ოჯახმა მოწინავე ცხენისაგან მოპოვებული უფლებები ბუქქვანთ საგვარეულოში, როდის და რა გზით მოხდა მათი შემორიგება და შეყრა, არავინ იცის. ერთი კია, მისი შთამომავლნი, სეხნიაძენი დღეს შენაქოს მკვიდრნი არიან და „ძალიან გულდიდაც სხედანო“, დასძენს შენაქოელი მთხრობელი“⁵³.

შენაქოელი *შამილიძე*, *ხაჩიძე* და *იაურიძე* აგეურთიდან არიან გადმოსახლებული. აგეურთა შენაქოს სამხრეთ-აღმოსავლეთით ორ კილომეტრშია. როსტომ ელანიძის მონაცემებით, „მთელი შენაქო დაყოფილი იყო მთავარ სამ გვარად: 1. ხაჩინი, 2. ოშორნი და 3. ბუქქვანი (ე. ი. ხაჩიძეები, ოშორიძეები და ბუქქვაძეები). ჯიჯურიძე, ხაჩიძე, ჭვრიტიძე, ბუინტაძე, იურიძე, ხახიძე (ყველანი ხაჩინი); ფშაველაძე (აგევირთიდან ამოწყდნენ); გაწირიძე (ჩილოდანაა), ბუხვაძე, ჯაგოდნიძე, იმედიძე, ანთაიძე, ჩილოელიძე (ყველანი ბუქქვანი); ხააძე (ესეც ბუქქვანი); სეხნიაძე; კურდღელაძე, ოშორიძე (ოშორთ გორი)“.

„კურდღელაძეები, ცოციანები, თორღვანები, ხელაძეები ერთი განაყრებია. ხაჩი და მისი ორი ძმა ამოსულან კახეთიდან. იმერლები ყოფილან. ერთი ძმა ხაჩი დასახლებულა შენაქოში. ერთი ძმა — ჭემოში, ერთი — ქისტეთში. შენაქოში ხაჩიძეები მომდინარეობენ იქიდან, კურდღელაძეები (კურდღელაძეები) ხევსურეთიდან გადმოსახლებულან. ერთი ძმა აქ დასახლებულა, მეორე ძმა — საბუეში და გოგრულოთაში, რომელიც დაღუულა. „ისევე ხევსურეთში წასულა და იქიდან ბიძაშვილები წამოსულან დასაპატრონებლად. აქედან შავხელას მიქაის

⁵³ გ. ცოციანიძე. გიორგობიდან გიორგობამდე. 1990, გვ. 23-24.

გაუგია: ხევსურები გვედავებიანო. წასულა და ომალოსაჲს გაუვლია. ხევსურებისათვის წაურთმევია. მეორედ კიდევ მოსულან ხევსურები და მაინც ვერაფერი წაუღია“. კურდღელაძეები აღრიღელ გვარად *ხოწნიკაურს* მიუთითებენ. სოფელში მოსვლისას ისინი ოშორიძეებს შეყრიან, რასაც ერთი მთხრობელის სიტყვებიც ადასტურებს: „ჩვენ ოშორიძეები ვართ, მაგრამ კურდღელიძეებად ვიწერებით“⁵⁴.

„ბუქვაიძეები ორი ძმა გადმოსულა ტერელოდან. ერთი შენაქოში დამდგარა, ერთი დოჭუში. შენაქოში დასახლებული ძმისაგან მომდინარეობენ ბუქვაანი (ბუქვაიძეები), დოჭუში დასახლებული ძმისაგან – წომიკურანი. სხვა ვარიანტით, ხევსურეთიდან გადმოსახლებულან. რ. ელინიძისავე მასალით, „იმედიძეებში შედიან აგრეთვე ჯაგონიძეები და ხააძები“.

შენაქოში უცხოვრიათ გულუხიძეებს, რომლებიც ამოუწყვეტიათ. მათ შესახებ გიორგი ცოცანიძე შემდეგ ეთნოგრაფიულ მასალას გადმოგვცემს: „შენაქოში გამძლავრებულან შვიდნი ძმანი გულუხიზენი. კამეჩებსავით ღიღები და ღონივრები ყოფილან. თამამობდნენ და ძალმომრეობდნენ, წინააღმდეგობას ვერავინ უბედავდა. განსაკუთრებით მძლავრობდა თურმე ერთი ძმა, უთური. საუკეთესო სახნავი და სათიბი ადგილები მიუსაკუთრებიათ. თურმე უთური საიდანმე რომ მოვა, წამოჰყრის ცხენს აღვირებს და პირდაპირ მეზობელთა ქერის ყანაში გაუშვებს. აბა, ვინმემ გაბედოს და გამოაგდოს, შავი დღე დაადგება, წყლიდან მომავალ ქალებს დაუხვდება, თუნგებს წაართმევს, თავის ჭურჭლებში გადაცლის და ცარელას დაუბრუნებს. სათემო სამართალმა ვერაფერი მოუხერხა. შეწუხდა სოფელი. იმავე პერიოდში დანოში ყოფილა კიდევ უფრო მძლავრი კაცი ხეტა. შენაქოელებს გადაუწყვეტიათ, რომ ამ ხეტას მეშვეობით ალაგმონ უთურის სითამამე. ... ხეტასაგან უთურის დაჩა-

⁵⁴ ვ. ბარდაველიძე. აღმოსავლეთ საქარველოს... ტომი II-2, თუშეთი, თბ., 1985, 73.

გერამ მაინც ვერ იხსნა შენაქოელები. მან უფრო მეტი გააგებით დაიწყო სოფელზე მძლავრობა. ახლა უკვე სხვა გზას მმართეს: კვლავ ლუდი მოხარშეს და ვებუს მთაზე სადარაჯო ციხის ასაშენებლად ოჩხარაში გავიდნენ. იქ არიან შვიდივე ძმანი გულუხიზენიც. შენაქოელებმა პირი ქნეს და შვიდივენი იქ ხმლებით აკუწეს. მერე სოფელში ოჯახს დაერივნენ და ღიღიან-პატარიანად ამოხოცეს. ერთი ძმის ცოლს მოუსწრია და თავის აკვნის ბავშვით მამის სახლისათვის შეუფარებია თავი. „ძაღლის ბატკანი ვინ თქვაო“, ქალის მამას ამოუძრია ბავშვი აკვნიდან, კედლისათვის მიუწყვეტებია და მოუკლავს. ასე, თავის პაპის ხელით მოიკლა უკანასკნელი მამრი გულუხიზეთა გვარიდან“.⁵⁵

შენაქო ერთ დროს წახდენილა: „ბეროს ბუქაიძეს ცოლს ზამთარში ახალ წლის წინა ღამეს, 30 დეკემბერს კარატის ჯვარის ღამეობას (ამ დღეს ლოცულობდნენ კარატის ჯვარს) სოფელში ეცხოვრა. ბოსლებში ძროხა, თვითონ სოფლებში. ხალხი დაცუდებულ ყოფილ. ბეროს ცოლი გარეთ გამოსულიყვ. პურსთან მემრ ის ჯვარის ხმა გაღგონიყვ. შესრულიყვ ქმართან, ეთქვ: ადექივ, ბეჩავ, ადექივ, დღე გაგითენდავ, ცღისაივ: თავად გარეც გარეთ გამოსრულიყოიდ. მანდილ მეხად, თმა გეშალ. რან ეშმაკან ხართავ ბაღლებს, რად აშინებავ. შეიკრავ ბუსურბნის ხელიოდ ხმალივ გაიხსნავ ქართველის ხელიოდ ხმალივ ღმერთმ — ხელ ნუ გამოგაღებოისთავ. ვეღარ გავიდებთავ. ერთ თვეს გასტანავ ომმაგ...“

შენაქო მდიდარი იყო სალოცავებით: „სანება“, „გიორგი შუანმთისა“, „სონეხი“, „ხელათ სალოცავი“, „ეკურეხი“ (ამ სალოცავს ლოცულობდა ყველა უშვილო, რომ შვილი მისცემოდა), „ნივრის ჯვარი“ (ნივრე — ადგილის სახელწოდებაა), „ხანმატის ჯვარი“ (ხევსურების ხატია სოფლის განაპირას), „კარატის ჯვარი“, „წასნისჯვარი“.

⁵⁵ გ. ცოცანიძე, გიორგობიდან გიორგობამდე. 1990, გვ. 25, 26.

ჩაღმის ჭანჭახოვანის თემის სოფელი იყო ქუმელაურთა, რომელშიც 1886 წელს 24 კომლი (122 სული) მკვიდრობდა. ქუმელაურთაში ცხოვრობდნენ: ბექურაიძეები, გულუხაიძეები (ცხოვრობდნენ ომალოშიც), შეთიძეები (1831 წელს – შეთიშვილი), ბერიკაიძეები, ზუცაიძეები, ნაკუდაიძეები (1831 წელს 4 კომლი – ნაკუდასშვილი). 1886 წლის აღწერაში გულუხაიძეების 4 კომლია შეყვანილი, ბექურიძეების/ბექურაიძეების – 9 კომლი. 1873 წლის აღწერაში ნაწილი ბექურიძედ და ნაწილი – ბექურიშვილად არის ჩაწერილი. 1886 წელს შეთიძეების 3 კომლი იყო, ნაკუდაიძეების – 2 ოჯახი, რომლებიც 1873 წელს ერთი ნაკუდიძედ და მეორე ნაკუდაშვილად ეწერა. 1873 და 1886 წლების აღწერებში შეყვანილი არიან აგრეთვე თურქიძეები, მჭედლიშვილები (4 კომლი), ღვთისიაშვილები (2 კომლი). გიორგი ბოჭორიძე ქუმელაურთის გვარებს შორის ჩამოთვლის: *ბექურაიძეს, ბერიკაიძეს* (ბექურაიძეებთან ხარით შეყრილები ყოფილან), *გულუხაიძეს* (ამათი განაყოფი ყოფილა შეთიძე), *ნაკუდაიძეს, ზუცაიძეს*. ვ. ლაგაზიძის მასალებით, ძირად ხევესურები არიან გულუხაიძე-შეთიძეები, ბერიკაიძეები და ნაკუდაიძეები. ქუმელაურთაში ყოფილა შემდეგი სალოცავები: მთავარანგელოზი, ხახმატის ჯვარი და „ბერბაადური“. 1831 წელს სოფელს ორი ხევისბერი ჰყავდა. ერთი მათგანი გულუხაიძე (ამ გვარისანი 6 კომლი იყო) იყო, მეორე – გიორგი გოჩოსშვილი. ქუმელაურთელი იყო სახალხო გმირი შეთე გულუხაიძე, რომელსაც XIX საუკუნის პირველ ნახევარში ლეკების წინააღმდეგ ბრძოლაში გამოუჩენია თავი. მისი ერთ-ერთი ბრძოლის საინტერესო ეპიზოდი ფრანგ მწერალს ალექსანდრე დიუმასაც აქვს აღწერილი.

ეთნოგრაფიული მასალა ქუმელაურთაში მცხოვრები გვარების შესახებ: „სოფ. ქუმელაურთაში ცხოვრობდნენ შემდეგი გვარები: *შეთიძე, ბექურაიძე, ნაკუდაიძე, ზუცაიძე*. მთხრ. ათანასე *ხოლოვას ძე შეთიძის* გადმოცემით სოფელში პირველად ამ გვარებიდან შეთიძე მოსულა და დასახლებულა. შეთიძე წა-

რბომდგარა შეთვის სახელიდან, რომელიც ყოფილა „მეომარი, მცხოვრები კაცი“, გმირი“. მასზე ლექსებიც შეუთხზავთ. თვითონ შეთე გვარად გულუხაიძე ყოფილა და გადმოსული ყოფილა ხევსურეთის სოფ. ხახმატიდან. „ჩვენი სახლები ეხლაც არის ხახმატში. რატომ წამოსულან ხახმატიდან, არ ვიცი. ჩვენი გვარი ომალოშიც არის. ომალოში გადმოსულები გულუხაურობით იწერებიან ახლაც; ჩვენ კი შეთიძეებად დავიწერებით. ნათესავეები ვერთ ერთიბეოროსა, ერთი გვარის კაცად ვითვლებით. ... შეთიძეები გუდანთაშიც არიან. იმათთანაც ენათესაობთ“⁵⁶.

ჭანჭახოვანში მდებარეობდა სოფელი **ცოკალთა**, 1886 წელს სოფელში 10 კომლი (47 სული) ცხოვრობდა. ცოკალთის მკვიდრი გვარები იყვნენ: ჩხერაულები, ჩუნთიაძეები და მიქაიძეები. 1873 და 1886 წლებში ჩხერაულები ჩხერაშიღებად და ჩხერაულიძედ იყვნენ ჩაწერილი. სამი კომლი იყო ჩუნთიაძეების გვარი (1831 წელს – ჩუნთიაშვილი). აქვე იყო აღრიცხული *სოთაიძის* სამი კომლი⁵⁷. ამ გვარს ცოკალთის მკვიდრ გვარებს შორის გიორგი ბოჭორიძეც ასახელებს. ცოკალთაში, ისევე როგორც თუშეთის სხვა სხვა სოფლებში ხევსურთა სალოცავი „კარატის ჯვარიც“ იყო. ვ. ლაგაზიძის ეთნოგრაფიული მასალით, ჩხერაულებიც თუშეთში ხევსურეთიდან იყვნენ გადმოსახლებული.

ჩხერაულები (ჩხერაულიძეები) **ჟველურთაშიც** ცხოვრობდნენ. 1886 წელს ჟველურთაში 9 კომლი (45 სული) ბინადრობდა. გარდა ჩხერაულებისა, ჟველურთის მკვიდრი გვარები იყვნენ **ჭოლიკიძეები** (1886 წელს 6 კომლი. ერთ-ერთი *ჩოლაყა ჭოლიკიძე* სოფლის ხევისბერი იყო), **მოზაიძეები** (1886 წელს ერთი კომლი) და **კოჭლამაზაშვილები**. ეთნოგრაფიული მასალებით, ჩხერაულები და ჭოლიკიძეები ფშავიდან

⁵⁶ ე. ბარდაველიძე. აღმოსავლეთ საქარველოს... ტომი II-2. თუშეთი, თბ., 1985, 79-80.

⁵⁷ სცსსა, ფ. 254, ან. 3, საქ. №1757.

ყოფილან გადმოსახლებული. 1873 წელს ქველურთაში ჭოლიკიძეების 11 ოჯახი ცხოვრობდა, ხოლო მოზაიძე-მოზაშვილები 2 კომლი იყო. უფრო ადრინდელ, 1843 წლის აღწერაში ჭოლიკიძეების 6 ოჯახი იყო აღრიცხული. გიორგი ბოჭორიძის მონაცემებით, „ჭევსურები (ქველურთის) სოფლის ჯვართან მოდიოდნენ. ჭევსურები უკანასკნელად იყვნენ 1932 წელს. ერთი სალოცავიდან მეორეში გადასვლისას ისინი სოფელში არ გაივლიდნენ, სოფელს თავზე გადაუვლიდნენ. სოფელშიაც სახლებში არ შედიოდნენ, სალოცავებში წვებოდნენ ღროშებთანავე. ნაბლები ჰქონდათ“⁵⁸. ეთნოგრაფიული მასალებით, ჭოლიკიძეები ძირად იმერლები არიან, ქუთაისიდან: „კაცის მკვლელობის ნიადაგზე მათი წინაპრები აყრილან, სამნი ძმანი. ერთი ძმა ფშავში წასულა, ერთი – ხევსურეთში და ერთიც – თუშეთში. თუშეთში იმ ერთი ძმისაგან მოდიან ჭოლიკიანები. ფშავში წასული ძმისაგან მოდიან ფშაველი ჭოლიკიანები და ჭევსურეთში წასული ძმისაგან ხევსური ჭოლიკიანები“ (როსტომ ელანიძე). ხევსურეთში ჭოლიკაურები წიკლაურთა დიდ გვარში (თემში) შედიოდნენ; ისინი ამდის ერთ-ერთ პირველმოსახლეებად არიან მიჩნეული. ხევსურეთში ჭოლიკაურად არ აღირიცხებოდნენ, ერწოში გადასახლებულნი კი ამ გვარს ატარებდნენ⁵⁹. როსტომ ელანიძე წერს, რომ „არსენა ჭოლიკიძე მოესწრო მოზაიძეების საგვარეულოდან გოთა მოზაიძეს, რომელმაც იცოდა სადღეგრძელოში თქმა: მოიხსენიოს გუდიან იმერელსა (ეს ეხებოდა ჭოლიკათ წინაპარს) და კუნჩაიან ჭერელოსა (ეს ეხებოდა მოზაანთ ჩამომავლობას). ჭერო იყო თუშეთის საბოსლო და დიდოები ცხოვრობდნენ. მოზაიძეები ძირად დიდოებია“. ქველურთიდან იყო სოფელ ომალოში ეს

⁵⁸ გ. ბოჭორიძე. თუშეთი. 1993, გვ. 288.

⁵⁹ რ. თოფჩიშვილი. ქართული გეარსახელების ისტორიიდან. 2003, გვ. 16.

გვარი წასული. რაც შეეხება კოჭლამაზაშვილების წინაპარს, ის ზესიძედ იყო მოსული ქიზიყის სოფელ ბოდბედან.

ჭანჭახოვანის სოფელი იყო ხახაბუ, რომელშიც ცხოვრობდნენ: თორღვაიძეები, ბაკურიძეები, ღუბაქელიძეები, ბუხაჩაურები, თათარაიძეები (1831 წელს – თათარაშვილი), კვესაიძეები, ბულაიძეები, ბაყლაიძე (1831 წელს – ორი კომლი) და კიცვაიძე (1831 წელს – ერთი კომლი კიცვაიძე-ვილი). 1886 წელს ხახაბოში 23 კომლი (90 სული) მკვიდრობდა. ამ აღწერით ხახაბუში ბაკურიძეების და ბაყლაიძეების ორ-ორი ოჯახია აღრიცხული. ბუხაჩაურების სამი კომლი ბუხაჩაიძედ ეწერა (1831 წელს ერთი ბუხაჩაური და ერთიც ბუხაჩაშვილი). 1886 წელს სოფელში ღუბაქელიძეების ერთი ოჯახი იყო. ოთხ-ოთხი ოჯახი იყო აღრიცხული კიცვაიძეებისა და ქითიძეების გვარები. 1886 წლის აღწერაში კიდევ დასახელებული არიან *კველაიძე*, *ჩალხოძე* (2 ოჯახი), *იჩაიძე*, *ღიბირიძე*, *ცვაკეშვილი*. გიორგი ბოჭორიძე დამატებით ასახელებს *წოდორიძის* გვარს. როსტომ ელანიძე კი წოდორიძეების ერთ კომლს მიუთითებს. ხახაბუს აღწერებზე დაკვირვება კი ნათელყოფს იმას, რომ გვარსახელებში აქაც თავისუფლად ენაცვლებოდა ერთმანეთს სხვადასხვა სუფიქსი. მაგალითად, ბუხაჩაურები 1886 წელს ბუხაჩაიძეებად არიან ჩაწერილი. 1873 წელს ბაკურიძეები ბაკურიშვილებად არიან დაფიქსირებული (1886 წელს 2 კომლი. თიბელა ბაკურიძე კი სოფლის ხვეისბერი იყო), კიცვაიძე – კიცვაშვილად.

ხახაბუს ამოწვევტილ გვარებს შორის როსტომ ელანიძეს იჩიოძის გვარი აქვს დასახელებული. ეთნოგრაფიული მონაცემებით ბაკურიძეები ძირად ხვესურები არიან, ხანმატიდან გადმოსახლებულნი (როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ბაკურიძეების გვარისანი პირიქითის სოფელ ჩილოშიც ცხოვრობდნენ, რომელთა შესახებ გადმოცემა მათ ლეკურ წარმომავლობაზე მიუთითებს): „ბაკურიანთ უშორესი პაპა იყო თორღვა, რომელიც პირველად დასახლდა ხახაბუში, წოდგელაიძეების გვარი ხა-

რით ყოფილა შეყრილი ბაკურიანებთან, მხოლოდ (ოღონდ) თავის გვარს ატარებდნენ მუდამ“. ისევე როგორც სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებში, თუშეთშიც ერთი და იგივე გვარის სხვადასხვა სოფელში მცხოვრები გვარები ხშირად ერთურობის ნათესავები არ არიან და მომდინარეობენ სეხნია წინაპრებისაგან. სწორედ ასეთია გვარი ბაკურიძეც: ხახაბოელი ბაკურიანი, ჩილოელი ბაკურიანი, გოგრუელი ბაკურიანი ნათესავები არ არიან (აქვე შეიძლება აჭარელი და იმერელი ბაკურიძეებიც გავიხსენოთ). გადმოცემით დიდოს სოფელ გუდათლიდან წარმომავლობენ ბუხაჩაურები. ოთხი ძმა ყოფილა: იდოი, ჩაგა, ციდილა. (მეოთხე ძმის სახელი დავიწყებულია). ამათაგან ერთი დართლოში დასახლებულა, რომლისაგანაც იდოიძეები მომდინარეობენ, მეორე, ჩაგა ხახაბოში დასახლებულა. მისგან მომდინარეობენ ბუხაჩაურები (სხვათა შორის, 1873 წლის აღწერაში ხახაბოში სამი კომლი ჩაგოიძეა აღრიცხული). მესამე ძმა — ციდილა ხისოში დასახლებულა — მისგან მომდინარეობენ წეწიაიძეები. მეოთხე ძმის შთამომავალნი არიან კახეთის სოფელ ფშაველში მცხოვრები *ციხისტაყიანები* (*ციხისტავეები*). ასეთივე გადმოცემა აქვთ დართლოელებს, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ ისინი თავიანთ წინაპარს მცხეთიდან გადმოსახლებულად მიიჩნევენ და არა დიდოეთიდან მოსულად. ქეთიძეები ფშავიდან ყოფილან მოსული, კიცვაიძეები ბუხაჩაურების განაყრები არიან, თორღვაიძეები — ხევსურები. გიორგი ცოცანიძისათვის კი თუშ მთხრობელს თანდილო ლუბაქელიძეს უამბნია: „ეს ხახაბო ხევსურის გაკეთებულია, ხევსურს დაუარსებია, თორღვა ხქვივნებია. იქ, თავის ქვეყანაში კაცი შემოხკდომია და აყრილა, წამოსულა, აქ მოსულა და აქ დასახლებულა. ჯერ სოფელი არ ყოფილა აქ. ხახაბო ხქვივნებია იქ იმის სოფელს და აქაც ხახაბო დაუქვივნებია ამ ადგილისათვის. მძლავრი კაცი ყოფილა ძალიან, მაგრამ, აბა, მარტო კაცს ხო ყველა დაიბრიყვებს, იმასაც ამხანაგები გაუჩენია ორნი, ერთი დიდო და ერთი თათარი. ესენიც თავისთან

დაუსახლებია და გაკეთებულია სოფელი. იმავე დროში საღლაც შტროლთას მოსულა და დასახლებულა მაგ შტროლათ პაპა, ჯაგოდანი ხქეიენებია იმას. ამ ჯაგოდანს ეს ხახაბო მოსწონებია, აბა, კაი ადგილი, პირმშითი და მოსწონებია. უნდა, რომ როგორმე ეს თორღვა მოკლას და ადგილი თავად დაიჭიროს. ... ვერ წაართვა ჯაგოდანმა თორღვას ხახაბუ. იმ თორღვასაგანა ვართ ჩვენ ეს სამი გვარის ხალხი: *ლუბაქელანი*, *თიბელანი* და *ბაკურიანი*. ჩვენ პაპას ლუბაქელი ხქეიენებიყო, თიბელათას — თიბელაი და ბაკურიანთას — ბაკური. ამ თათრისი-დ დიდოსები კიდევ, თორღვამ რა შეიმძავა, თათარიანი და ბუხაჩაურნი არიან⁶⁰. დავით პავლიაშვილს ხახაბოში მცხოვრები გვარების შესახებ კი შემდეგი გადმოცემა აქვს ჩაწერილი: „სოფ. ხახაბოელი სანდრო იობის ძე ქეთიძე, გიგი ნიკოლოზის ძე ბაკურიძე და სამსონ სანდროს ძე ქეთიძე გადმოგვცემენ: „ჩვენს სოფელს ხახაბოს იმისთვის ეძახიან, რომ წინაპრები ხეცსურეთის სოფელ ხახაბოდან გადმოსულან. წინ-წინ 140 კომლამდე ყოფილა. ყველაზე დიდი გვარი ქეთიძეებია, ხოლო ყველაზე ძველი თორღვაიძეები. აქ ცხოვრობენ თიბლანი და ბაკურიძეები. თორღვაიძეების გვარი ფრანგიშვილებადაც იწოდებოდნენ. ესენი ყველანი ერთი გვარიდან მოდენილან და ყველაზე შეძლებულებიც ყოფილან“⁶¹.

ხახაბუს გვარები ორ დიდ გვარში ყოფილან გაერთიანებული. ეთნოგრაფიული მასალებით, „თიბელაიძედ იწერებოდნენ: ბაკურიძე, ქეთიძე, ლუბაქელიძე, წოდორიძე, კვესიაძე; თათარიძედ — ბუხაჩაური, ბაყლაიძე, კიცვაიძე. ამ ორი გვარიდან უფრო ძლიერები თიბელაიძეები იყვნენ“⁶².

⁶⁰ გ. ცოცხანიძე. გიორგობიდან გიორგობამდე. 1990, გვ. 35, 36.

⁶¹ დ. პავლიაშვილი. თუშეთი.თბ., 2006, გვ. 33.

⁶² ვ. ბარდაველიძე. აღმოსავლეთ საქართველოს... ტომი II-2, თუშეთი, თბ., 1985, 63.

ჩაღმის ჭანჭახოვანის თემის სოფელი იყო ხისო, 1844 წელს ხისოში 44 კომლი (190 სული) ცხოვრობდა. ხისოს მკვიდრი გვარები იყვნენ: ფსიტაიანები (ანუ ფსიტაიძეები), მურთაზაშვილები, ომაიძე-ჩიგლაიძეები, ჯამრულიძეები, ქავთარიძეები, წეწიაიძეები, იჩუკაიძეები, გამაროიძეები, მამისაიძეები. როსტომ ელანიძე დამატებით ასახელებს *ხუტურიძეებს*, *გოგოთიძეებს*, *თუნაურიძეებს* (?) (ძველად მგელიძენი, ძველი თუშები). „უძველესი თუშები“ აქვთ მიწერილი ქავთარიძეებს. 1886 წელს დასახელებული გვარები შემდეგი რაოდენობით იყვნენ: გამაროიძეები — 6 კომლი (1873 წელს ერთი ოჯახი გამროზაულადაა ჩაწერილი), მურთაზაშვილები, იჩუკაიძეები და წეწიაიძეები — ხუთ-ხუთი კომლი, თაუნარიძეები — 3 ოჯახი. 1886 წლის აღწერაში ხისოში დაფიქსირებული არიან აგრეთვე ჩეჩელაური-ჩეჩელაიძე, წიდილაშვილი-წიდილაძე. 1886 წლის საოჯახო სიებში ჯამრულიძეები საერთოდ არ ჩანან, ხოლო 1873 წლის კამერალური აღწერის დავთარში მორე გვართაც — „იჩოშვილი-ჯამრულიძე“ — არიან აღრიცხული. 1886 წლის აღწერაში კი მართლაც იჩოიძეების 5 კომლია აღრიცხული. აქვე გვხვდებიან უშიძეები (4 კომლი) და მეშველიშვილები (2 კომლი).

ეთნოგრაფიული მასალებით, გამამა — ციდილა დასახლებულა ხისოში, რომლისაგანაც მოდიან წეწიანი (წეწიაიძეები). „წინათ დოღში საგვარეულო ცხენები როცა გაურთიან, ჩვენი გვარის დოღში ერთი ცხენი იდოეთი მოდიოდა, ერთიც ხახაბუდან ბუხაჩაურთი. მიყოლ-მოყოლა იცოდნენ წინათ და ესლაც ცხენებს ურევენ ერთიმეორის სადგინებში“. როსტომ ელანიძე: „წეწიაიძე, ხუტურიძე და იჩუკაიძე ერთი საგვარეულოა. გვიანდა არის ეს გვარები გაყრილი და იწერებიან ცალკე უახლოესი პაპის მიხედვით“. ამ საერთო გვართან ხარით შეყრილი ყოფილან გამაროიძეები, რომლებიც ფშავიდან მოსულან. „ქავთარიძეები ძირად არიან უძველესი თუშები. ვიდრე დანარჩენი გვარები მოვიდოდნენ, ესენი აქ ყოფილან უძველესი

დროიდან“. თუნაურიძეების ადრინდელი გვარი მგელოძეები ყოფილან, რომლებიც ასევე უძველეს თუშებად ითვლებიან, ისევე როგორც ქავთარიძეები. „სხვა გვარები ნაკრებია, მოსულებია“. მურთაზაშვილები ქისტეთიდან მოსულან. ჯამრულიძეები – ლეკეთიდან. მურთაზაშვილების წინაპარი სანამ ხისოში დამკვიდრდებოდა, ჯერ ხანაბუში დასახლებულა. „მათ დაუთმია ხისოს ჭალა სამოსახლოდ და ასე გაჩენილა მურთაზაშვილების დღევანდელი სოფელი ჭალა ხისოს ოდინდელ გასადევარში“⁶³. ჯამრულიძეები და უშიძეები ზოდონანები ყოფილან. ზოდონანთ ხარით შეყრილები ფსიტძეები ყოფილან. ფსიტძეები ადგილობრივები ყოფილან, რომლებიც ამოწყვეტილან⁶⁴.

ჭანჭახოვანს ეკუთვნის სოფელი შტროლთა. შტროლთაში უცხოვრიათ წვერაიძეებს, ბღარვაიძეებს (1831 წელს – ერთი კომლი) და უშიძეებს. 1831 წელს სოფელში ორი ოჯახი წვერაიძე იყო აღრიცხული. ერთი მათგანი ნებიერ წვერაიძე სოფლის ხევისბერი იყო. 1888 შტროლთაში 8 კომლი (36 სული) მკვიდრობდა. დასახლებული წლის საოჯახო სივრცეში გუნამაშვილის გვარიც არის შეყვანილი. წვერაიძეები ძირად ფშაელები არიან, უკანაფშავიდან. სოფელ ბოთანიდან წამოსულა სამი ძმა. ერთი დასახლებულა დართლოში, როლისაგანაც მოდიან ჭოთაანები, მეორე დასახლებულა კოკალთაში და მისგან მომდინარეობს ბაშინურების გვარი. მესამე დასახლებულა შტროლთაში და მისგან მომდინარეობენ წვერაანები (წვერაიძეები). შტროლთაში მოსულს სახელად ღურბელა რქმევია. ბღარვაიძეები (ბღარუაიძეები) ძირად ხევსურები არიან. ისინი მოსულან ლიქოკიდან. მათთვის წვერაანებს მიუციათ მამული. ბღარვაიძეების ხევსურეთიდან გადმოსახლების შემდეგ 250 წელს ანგარიშობენ. „იქიდან ქალი გამოუტაციათ. აღარ ედგო-

⁶³ გ. ცოცხანიძე. გიორგობიდან გიორგობამდე. 1990, გვ. 19.

⁶⁴ ვ. ბარდაველიძე. აღმოსავლეთ საქარეულოს... ტომი II-2, თუშეთი, თბ., 1985, გვ.53.

მებოდათ თურმე და იმიტომ გადმოსულან იქიდან“ (როსტომ ელანიძე). უშიძე შტროლთაში ხისოდან გადმოსახლებულა გვიან. სოფელ შტროლთას მთავარი სალოცავი „წყაროსთავის წნიღა გიორგი“ იყო. სოფელში ჰქონდათ აგრეთვე „დავით გარეჯის ხატი“, „ბაღაურის წმიდა გიორგი“. გადმოცემით „წყაროსთავის წმიდა გიორგის“ ნიში თელეთიდან არის გადმოტანილი.

ჩაღმის ჭანჭახოვანი თემის სოფელ ჩიგლაურთაში 1886 წელს 15 კომლი (71 სული) მკვიდრობდა. ჩიგლაურთის მკვიდრი გვარები იყო: მოზაიძე, ბილოძე, ღულელაური, მარწინაიძე, კახოძე, წუდაქაიძე, თხელიძე, შაბალაიძე, შამშალაიძე, სოფრომაიძე. ყველაზე დიდი გვარი იყო მოზაიძე — აქ ამ გვარის 6 კომლი ცხოვრობდა 1886 წელს. სამი კომლის რაოდენობით იყვნენ წუდაქაიძეები, ორ-ორ კომლს შეადგენდა კახოიძეებისა და მარწინაიძეების გვარები. ეს უკანასკნელნი, ბილოიძეებთან ერთად, კახოიძეებთან ყოფილან ხარით შეყრილი. მარწინაიძეები ნაკუდურთიდან ყოფილან მოსული. მოზაიძეების შესახებ ზემოთ გვქონდა საუბარი, რომ ისინი დიდოეთიდან არიან გადმოსული. კახოიძეებიც ძირად ლეკები არიან: „მათი პაპა მოსულა თლაცუტიდან, რომელსაც მუხამა ჰქვინებია და მოუნათლავთ და კახი დაურქმევიათ“ (რ. ელანიძე). ძირად ფშავლები ყოფილან ღულელაურები. 1831 წლის აღწერაში დასახელებულია კიდევ რამდენიმე გვარი, მათ შორის, წულუკაძე, ხეცაური. ჩიგლაურთაში იყო სალოცავები: „ბატონ გიორგი შუაკელი“, „ხანმატის ჯვარი“, „კარატის ჯვარი“.

ჩაღმის ჭანჭახოვანის თემის ბოლო სოფელი, რომელსაც უნდა შევეხოთ ნაციხვარია, ამ სოფელში 1886 წელს სულ ხუთი კომლი ცხოვრობდა (26 სული). 1886 წლის საოჯახო სიებით ნაციხვარის ძირითადი გვარი იყო შამშალაიძე. აქვე იყო აღრიცხული თითო კომლი ზიზანაიძე და ამირიძე და მღვდელი ბოჭორიძე თადეოზ (38 წლის, რომელსაც მიწერილი აქვს, რომ არის რაჭის მაზრის სოფელ ჯვარისას მკვიდ-

რი. მას ამ დროს ორი შვილი — გაბრიელი და გიორგი — (შესაბამისად 11 და 2 წლის) ჰყავდა). გიორგი ბოჭორიძე ნაციხვარის გვარებს შორის შამშალაიძეებთან ერთად მიუთითებს ხაზონაიძეებს. ვ. ლაგაზიძე კი ნაციხვარის გვარებიდან მხოლოდ არშაულიძეებს ასახელებს. როსტომ ელანიძის მიხედვით, ნაციხვარის მკვიდრი გვარები იყვნენ *ხაზონაიძეები* და *შამშალაიძეები*. ხაზონაიძეები ძირად ხევსურები ყოფილან, რომელთა აღრინდელი გვარი იყო ქეთელაური. ისინი თავიანთ წინაპრად აღუდა ქეთელაურს ასახელებენ, რომელმაც ქისტი მოკლა, მარჯვენა არ მოაჭრა და გამოაძევეს. ასევე ძირად ხევსურები ყოფილან შამშალაანი, რომლებიც თუშეთში ხალოდან მოსულან.

ახლა გომეწრის ტერიტორიულ თემის სოფლებში განსახლებულ გვარებს უნდა შევხვით. გომეწარი თუშეთის ცენტრალურ ნაწილში მდებარეობს. როგორც აღინიშნა გომეწარში გაერთიანებული იყო თემები *ივანაურთა* და *ხეკუურთა*. გომეწრის (გომეწრელის) თემში შედიოდა *ჯვარბოსელი*, რომელშიც 1886 წელს 32 კომლი (153 სული) ცხოვრობდა. *ჯვარბოსელის* მკვიდრი გვარები იყვნენ: *კარდლიანები* (*კარდლიძე*), *გესლაანი* (*გესლაიძეები*). 1831 წელს ამ გვარის ორი კომლი იყო აღრიცხული, ერთიც *გესლაშვილად* იყო აღრიცხული), *ელიზბარიანი* (*ელიზბარიძე*), *დარქიზანანი* (*დარქიზანიძე*). 1831 წელს — *დარქიზანაშვილი*). ოთხივე გვარი ერთი საერთო გვარისაგან — *აღუღდანებისაგან* მომდინარეობს. ასევე ოთხად (ოთხ სხვადასხვა გვარად) გაყოფილან *თოხურებიც*: *მარხვანი* (*მარხვაიძე*), *ბეროანი* (*ბეროიძე*), *ბუჩაანი* (*ბუჩაიძე*) და *მეჭეაბური* (*მეჭეაბაიძე*. 1831 წელს მეჭეაბურიძე 2 ოჯახი იყო).

1873 წლის მოსახლეობის კამერალური აღწერის დავთარში *ჯვარბოსელის* ზემოთ ჩამოთვლილი გვარები ძირითადად — შვილი სუფიქსით არიან ჩაწერილი, მაგალითად, *მარხვანი* (*მარხვაიძეები*) *მარხვაშვილებად* არიან ფიქსირებული (5 კომლი), *დარქიზანანი* (*დარქიზანიძე*) — *დარქიზანიშვილად* (5

კომლი), მექებაურნი (მექებაიძეები) — მექებაიშვილად და მექებაურიშვილად (4 კომლი), გესლაანი (გესლაიძეები) — გესლაშვილად (8 ოჯახი), ბუჩაანი (ბუჩაიძეები) — ბუჩაშვილად, ელიზბარაანი (ელიზბარიძე) — ელიზბარიძეშვილად, კარდლიანები (კარდლიძე) — კარდლისშვილად (4 ოჯახი). იგივე შეიძლება ითქვას 1886 წლის საოჯახო სიებზე. დამატებით მხოლოდ ის შეიძლება აღვნიშნოთ, რომ ორივე აღწერაში ჯვარბოსელში უთავსაურის გვარით ერთი ოჯახია შეყვანილი. როსტომ ელანიძე ჯვარბოსელის გვარებს შორის კინდოლაურის გვარსაც ასახელებს (ვ. ლაგაზიძე მათ უწოდებს „კინდილან“-ს), რომლებიც 1886 კინდიელაურად ეწერნენ (1 კომლი). სერგი მაკალათია ჯვარბოსელის ძირითად გვარად მხოლოდ ალუდაურს ასახელებს, რომლებიც შემდეგ დაყოფილან ოთხ გვარად: კარდლიძე, ელიზბარიძე, გესლაიძე და დარქიზანიძე⁶⁵.

ეთნოგრაფიული მასალებით, ჯვარბოსელში ამოწვევითი გვარებიც ყოფილან. ასახელებენ *თათრიძის* გვარს (1831 თათრიძე, 1873 და 1886 წლებში აქ ერთი კომლი თათარაშვილია აღრიცხული), *უთავსაურს* (ეს გვარიც ორივე აღწერაში ერთი ოჯახით იყო წარმოდგენილი), *თარქინიძეს*. აგრეთვე როსტომ ელანიძის მიერ ჩაწერილი მასალით, „ფაიკან იყვნეს, გაძვერაანთ გვარისები და ისევ გაძვერაანთ დაუხოცნია“. მისივე მონაცემებით, „მთელი სოფელი დაყოფილი იყო სამ გვარად: 1. ალუდაანები, 2. თოჭურაანი და 3. გაძვერაანი“. ლექსადაც არის ნათქვამი: „ალუდანი მზესა გვანან, // თოჭურანი — მთვარესაო, // გაძვერანი გაძვრებიან, // როგორც ჩიტი ღობესაო“. „თოჭურანი და გაძვერანი ერთმანეთს ეკედლებოდეს და ალუდანი — ცალკე“.

უთავსაურების გვარის შესახებ გადმოცენა შემდეგს მოგვითხრობს: „უთავსაური ყოფილა ადრევე ერთი გვარი ჯვარ-

⁶⁵ ს. მაკალათია. თუშეთი, თბ., 1983, გვ. 95.

სოფელში და ყველანი დახოცილან. ... მახსოვს შენდობას ეტყოდნენ ხოლმე. მერე ერთი ქისტი შემოიხიზნულა და რომ მოუნათლავთ, უთავსაური უწოდებით, ვითომ რა, უთავსაურის გვარი აღვადგინეთო. ის ძველი, გათავებული უთავსაური მანდ ადგილობრივი გვარი ყოფილა. იმ ქისტის გვარი არ მახსოვს. სახელად *ქოთა* ერქვა. მაგას ბიჭი არ ეყოლა. ... და გვარიც მოკვდა. ორმოცი წლის შემდეგ, იეზიდები რომ გადმოეთესნენ საქართველოში, მოედვნენ აქაც და სამი კაცი აქ ღარჩა იეზიდებისა. ამ სამი კაციდან ერთს — *ალოა* ერქო სახელად, — 16-17 წლისა მოვნათლეთ და ლაზარე დავარქვით — ისევ უთავსაურად დავწერეთ. ვაჟებიც ეყოლა და ქალებიც. ეგ არის უთავსაურის გვარის ისტორია⁶⁶. ასეთი ტრადიცია — ამოწყვეტილი გვარის/ოჯახის კერაზე უცხო კაცის დასახლება — საქართველოს სხვა მხარეებისთვისაც იყო დამახასიათებელი. ყველა შემთხვევაში დალევული კაცის ადგილ-მამულზე მოსულ უცხო კაცს ადგილობრივის გვარი უნდა მიეღო. ზუსტად ასეთი ფაქტი თუშეთშივე, წოვთის თემშიც არის დადასტურებული.

„კარდლიძეები (რომლებიც ალუდაანებისაგან არიან გამოწყალები) ძირად ხევსურები არიან. მამა-პაპის გადმოცემით, წამოსული არიან ხევსურეთიდან — ხახმატიდან. ოთხი ძმა წამოსულა ხახმატიდან. ერთი გომეწრისავე სოფელ ალისგორში დამდგარა, მისი შთამომავალნი ჯანაანები არიან, მეორე ჯვარბოსელში კარდლიანებია, მესამე — ჟველურთას. ამის შთამომავლები აღარ არიან და მეოთხე — ქუმელაურთას, გვარად ჩეთიანები. ჩეთიანთ ფუნჩას მამის სადგინში ცხენი გაურიეს. ალვანში ფუნჩას შეხვდა ხევსურის ღიაცი და უთხრა ჩვენც ხევსურები ვართო. მერე იმას უთქვია, ჩვენაც ჩეთიან გვყვანანო განაყრები და ფუნჩასაც უთქვია, ჩვენც ჩეთიანთ განაყრები

⁶⁶ ვ. ბარდაველიძე. აღმოსავლეთ საქართველოს... ტომი II-2, თუშეთი, თბ., 1985, გვ.87.

ვართავ, ისე რომ, ნათესავები გამომდგარან. წინავე მიდი-მოდი-
ოდნენ ხევსურეთში და თუშეთში სალოცავად. ფუნჩას ძმაც
წასულა ხახმატში სალოცავად“.

„დანარჩენი გესლანი არ არიან კრიტიულთ სისხლით ნა-
თესავები. როგორც ჩანს, ხარით შეყრილებია. ეს მეორე გეს-
ლანი — თოხურები, ზუნჩაის გადმოცემით იტყოდნენ, რომ ეს
თოხურაანი (მეორე გესლანი) დიდოებიან“.

ბუძაძეები ძირად არიან ლეკები, თიჩოელები. გადმოცე-
მით იცის, „შვიდი ძმანი ყოფილან. შენაქოში წასულა ერთი.
იქიდან ჩილოელაანები, ღოჭუს — მიქელაანები, ერთიც ჯვარ-
ოსელში, ერთიც კვავლოში მისულა და დაღუეულა. ზუნჩაი
კარდლიძე გვიაზბობს, რომ, როცა რამდენიმე ძმა მოსულა
გარემუხრიდან თუშეთში დასასახლებლად, ერთ სოფელში არ
უყენებიათ ძმები ერთად. ერთი ერთ სოფელში დარჩენილა,
დანარჩენები სხვადასხვა სოფლებში მიდენილან. ერთად არ
უყენებიათ, რამეს ჩაიდენენ“.

როსტომ ელანიძის ეთნოგრაფიული მასალებით, მექვაბაუ-
რები (ხაიკაანი) ძველი გვარია. დანოელიძე გესლანთ (ხიტ-
რიანების) განაყრებია. კინდოლაურები მექვაბაურთან იყვნენ
ხარით შეყრილები. დარქიზანიძე წინათ გესლანობით იწერე-
ბოდნენ. გადმოცემით ლეკის ჯილაგისებია.

გომეწრის თემის სოფელ ვერხოვანში 1886 წელს 15
კომლი (95 სული) ცხოვრობდა. ამ სოფლის გვარები იყო:
ვეშაგურიანი (იგივე ვეშაგურიძე), კრიტიული, გიგნაძე (კრი-
ტიულების განაყრები არიან), თელაურიძე (თელაურიანი), ან-
წუხელიძე (ანწუხელიანი), დათუნაძე (დათუნაანები, იგივე
ჭუმბაანები). დათუნაძეები ანწუხელიძეების განაყრები არიან.
დათუნაძის ორი ოჯახია შეყვანილი 1831 წლის აღწერაში),
გრიგოლაძე. 1873 წლის აღწერით ანწუხელიძეები — ანწუხ-
ელიშვილად არიან ჩაწერილი, თელაურიძეები — თელაურიშვი-
ლად, ვეშაგურიძეები — ვეშაგურაშვილად, კრიტიულები —
კრიტიულიშვილად, გრიგოლაძეები — გრიგოლაშვილად. 1886

წლის საოჯახო სიებში ნაწილი თელაურიძედ და ნაწილი თელაურიშვილად არის აღრიცხული (1831 წლის აღწერაში აღრიცხულია დავით, ღვთისია და გიორგი თელაურიძეების ოჯახები), ნაწილი ვეშაგურიძედ და ნაწილი – ვეშაგურიშვილად. დათუნაიძეების წინაპრები ორივე აღწერაში დათუნაშვილად არიან ჩაწერილი.

კრიტიკულები გადმოცემით ძირად ხევისურები არიან, სოფელ კრიტიულიდან. „ყოფილა ხევისურეთში სოფ. კრიტიული“. როგორც აღვნიშნეთ, ვერხოვანში მოსახლე გიგნაიძეები კრიტიულთა გვარიდან არიან შტონაყარი. მართლაც 1831 წლის აღწერაში შეტანილია „ზაზო გიგნაშვილი“, რომელსაც მეორე გვარი – „კლიტიურიც“ აქვს მიწერილი.

ანწუხელიძეების გვარიდან არიან გამოყოფილი დათუნაიძეები (იგივე ჭუმბაანები), რომელთა გამოყოფა ძირი-გვარიდან XIX საუკუნის შუა ხანებში მომხდარა. სხვა გადმოცემით, დათუნაიძე ხარით შეყრილი იყვნენ ანწუხელიძეებთან. მათ წინაპარს რქმევია ჭუმბაი – ამიტომაც მათ „ჭუმბაანებსაც“ უწოდებენ. ანწუხელიძენი „წინათ ნიკოლოზიანი ყოფილან. მერელა მათი ერთ-ერთი წინაპრისათვის სიოსთვის, მისი ქცევის გამო, დაუდახნიათ „ანწუხელი ლეკი“ (წელში კალთებდაჩრდილი გამოვარდებოდა“) და იტყოდნენ ეს სიო, როგორც ანწუხელი ლეკივით კალთებდაჩრდილი გამოვარდებოდა და დაუდახნიათ ანწუხელიანი“. ანწუხელიძეების გვარმა თანამედროვე საქართველოს ეროვნული გმირიც მისცა – გიორგი ანწუხელიძე, რომელმაც ქელი არ მოუხარა მტერს, არ შეურაცხყო სახელმწიფო დროშა; ღაჩრულ სიცოცხლეს, გმირული სიკვდილი არჩია.

გადმოცემით, ვეშაგურიძეების გვარიც კრიტიულთა გვარიდან არის განაყარი, ისევე როგორც გიგნაიძეები. კრიტიულებისა და ვეშაგურიძეების იგივეობას 1831 წლის აღწერაც ადასტურებს – რამდენიმე ოჯახი ორი გვარსახელით: «Кли-

ტიური-Вешагуриშვილი» არის დაფიქსირებული⁶⁷. 1843 წლის კამერალურ აღწერაში ვერხოვანში შეტანილია კლიტიურების 12 კომლი: ამავე დროს ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ამ აღწერაში კლიტიურებს მიწერილი აქვთ მეორე გვარიც – „გიგაური“. ამავე აღწერაში თელაურიძეების ორი ოჯახია ფიქსირებული. ორი კომლის რაოდენობით იყვნენ დათუნაიძეები. რაც შეეხება თელაურიძეებს, მათი გვარი ძველად თელავიდან, კახეთიდან ყოფილა მოსული. ამ გვარში ასეთი გადმოცემა დაცული: „ესტატე თელაურიძე (XX საუკუნის დასაწყისში) ღორის ქალამნიანი ყოფილა ცხვარში. ალაზნისთავში მოდენილა სახლში საქმზე. ჯავახისთავში მოსვლისას კოკლათის ზევით ტყეში დაუხდია ღორის ქალამნები და წინდიანი მისულა სახლში. მამას უკითხია, წინდიანი რათა ხარო. ესტატეს უამბნია და მამა გაჯვარდომია, რა გიქნია, განა ჩვენც ზევსურები და ფშაველები ვართო. ჩვენ ქართველები ვართ (კახები), განა ჩვენც ვერიდებით ღორსაო“⁶⁸.

სოფელ ვერხოვანში ასახელებენ ძველ გვარებსაც, რომლებიც აღარ არიან: 1. *თხურიშანი* და 2. *ანთაანად*.

1886 წელს 14 კომლი (75 სული) ცხოვრობდა გომეწრის თემის სოფელ დადიკურთაში; სოფლის გვარებიდან შეიძლება დავასახელოთ: გიუნაიძეები, ზუცოიძეები (1831 წელს – სამი კომლი ზუცოიძე/ზეცოიძე იყო. ამ გვარის წარმომადგენელი „ზეცო ზეცოიძე ივანაშვილი“ სოფლის ხევისბერი იყო), ვეფხვიანები (ვეფხვაიძეები), ბაბულაიძეები, შაბალაიძეები. XIX საუკუნის აღწერის დავთრებით, დადიკურთაში ცხოვრობდნენ აგრეთვე კოკილაურები (კოკილაურიშვილები), კიცვაიძეები (კიცვაშვილები). 1831 და 1873 წლების აღწერაში გიუნაიძეები გიუნაშვილებად არიან ჩაწერილი, ვეფხაიძეები – ვეფხიაშვილად. ეთნოგრაფიული მასალებით ირკვევა სხვა გვარე-

⁶⁷ სკცსა, ფ. 254, ან.1, საქ. 1231, გვ. 59-64.

⁶⁸ რ. ელანიძე. ეთნოგრაფიული მასალები თუშური გვარების შესახებ (ხელნაწერი).

ბიც, რომლებსაც ოდესღაც დადიკურთაში უცხოვრიათ. ეს გვარები დალულან: ჯარიანი, ვაგუენი, გიგავრანი.

ეონოგრაფიული მასალებით, ბაბულაიძეების ადრინდელი გვარია ცისკარიშვილი. ისინი ძირად ლეკების მიერ ტყვედ წაყვანილი ქალის შთამომავლები არიან, რომელსაც ყოვლია შვილი *ცისკარა*, რომელსაც ბავშვობაში ტყავი სცმია. წოვა-თიდან მოსულა ერთი დედაკაცი და ამ ცისკარაზე უთქვამს: ეს კოკიანი (ტყავიანი. წოვათუშურად „კოკ“ ტყავკაბაა, ტყა-პუჭია) ბავშვი ვინ არისო. ამის შემდეგ დაურქმევიათ იმ ბავშვისათვის *კოკო* და მისი შთამომავლებისათვის კოკილაურნი. „მხოლოდ ეხლა, გვიანდა იწერებიან ბაბულაიძეობით“. „კოკი-ლაურები მესამე თაობაზე ბაბულაიძეებად დაწერილან“. ზემოთ, როგორც აღვნიშნეთ, XIX საუკუნის აღწერის დათვრებში დადიკურთაში კოკილაურის გვარისანი არიან მოხსენიებული, ბაბულაიძეები კი საერთოდ არ იხსენიებიან.

ვეფხიაიძეები თუშეთისავე სოფელ გუდანთიდან არიან გადმოსახლებული. მათი ადრინდელი გვარია *ჩეთიძე*. „ჩეთიანი ახლაც ცხოვრობენ იქ“. ჩეთიძე ვეფხია, რომელიც დადიკურთაში გადმოსახლებულა, ვეფხიაიძეების გვარის საფუძველჩამყრელი გამხდარა. ვეფხია ჩეთაძის გუდანთიდან დადიკურთაში გადასახლების მიზეზი მესისხლეობა ყოფილა. მას *კეტა* მოუკლავს. ვეფხიას ძმას *ირო* ერქვა. „დანოელი კეტა ჭირად ყოფილა გამხდარი თურმე. ზან სად დაეცემა და ზან სად ართმევდა ხალხს. ქალებიც კი უტაცნია. ჰყავდა თავისი დამცემთა ჯგუფი. 10-12 კაცი დადიოვნენ ტყე-ველაღ. არავის არ ენდობოდა კეტა, გარდა ძმობილისა, ჩეთიანთ ვეფხიასი გუდანთიდან. მერე ხალხი რომ შეწუხებულა, უთქვია ვეფხიასათვის: — შენი ძმობილი არავის არ უვარდება ხელში, მოკალი, დაგვაშორე და რასაც გინდა მოგცემო. პირველად უარი უთქვია. მერე დათანხმებულა იმ პირობით, თუ დადიკურთიდან მომცით მავანი ქალი და სოფელ დადიკურთის ნახევარი მამულიო. დათანხმებია ხალხი და მოუკვლევინებია კეტა. მერე გა-

დმოსახლებულა ვეფხია დადიკურთაში. იმისი ნაბოსლარი არ-ის სოფლის ბოლოში. იმისი მამულიც იქ ყოფილა. იქიდან მოდის ეს გვარი (კეტა დანოშიც ცალკე ცხოვრობდა სოფლი-დან. ეტყობა სოფელს მოშორებული ჰყოლია თავიდან). გუდ-ნთაში მაიმეს: გუდანთაში მოუკლავს ძმობილ ვეფხიას კეტა. პირი უპარსია კეტასათვის და ხმალი შემოუკრავს და თავი გაგორებულა. თურმე თავი ამბობს: ძმობილობაიმც გაგიწყრე-ბისავ, ძმობილოვ, რად მიღალატევ“?

ვ. ლაგაზიძის მასალებით, დადიკურელი გიუნაიძეები და ხეცოიძეები ძირად მთიულები არიან. სხვა მასალით, ხეცოიძე-ების „მოსულობის კვალი არ ჩანს“. „გიუნაიძეების გვარი მარ-ტყოფიდან, თუ პატარძელიდან ყოფილა გადმოსახლებული: გვარად გიუნაშვილები ყოფილან. „კაცი შემოჰკვდომია. დადი-კურთაში მოსულა. ... გიუნაიძეებს გიგაურები და ხეცოიძეები დაჰხვედრიან“. „ვეფხვაიძეები გუდანთიდან გადმოსულან, ეხ-ლაც ყვანან ბიძაშვილები გუდანთაში. ვეფხიას მოგვარეები ჩეთაანები არიან, ერთმანეთთან ეხლაც მიდი-მოდიან, ბიძაშვი-ლობენ“⁶⁹.

დადიკურთას სალოცავებიდან შეიძლება დავასახელოთ „ბატონცვარიელი“, რომლის დღეობა ლაშარობას მოდიოდა; „ანგელოზ სოფელთავისა“ და „კომცკავი ანგელოზის ჯვა-რი“.

გომეწრის სოფელ **ვეძისხევში** 1886 წელს 10 კომლი (55 სული) ცხოვრობდა. ვეძისხევში ცხოვრობდნენ: არშაული-ძეები (არშაულები), გაბიდაძეები (გაბიღურები), ჭაბუკაიძეები (ჭაბუკანნი). არშაულიძეები 1873 და 1886 წლების აღწერებში არშაულიშვილად არიან ჩაწერილი. როსტომ ელანიძის ეთნოგ-რაფიული მონაცემებით, გაბიდაძეები წარმომავლობით ფშავ-ლები არიან. მათი აღრინდელი გვარია გაბიდაური. არშაული-ძეები კი ხევსურეთიდან ყოფილან მოსული.

⁶⁹ ვ. ბარდაველიძე. აღმოსავლეთ საქარველოს... ტომი II-2, თუშეთი, თბ., 1985, გვ. 84.

გომეწარში პატარა სოფელი იყო აღისგორი, რომელშიც 1886 წელს 7 კომლი (28 სული) ცხოვრობდა. სოფელში მკვიდრობდნენ: ბაცაიძეები (ბაცანი), ჯააძები (ჯაანები), დევდარაიძეები (დევდარაანი). დავით პავლიაშვილის ეთნოგრაფიული მასალით, დევდარიძეების წინაპარი – დევდარი – თუშეთში სვანეთიდან ყოფილან გადმოსული. აღისგორში მცხოვრები სხვა გვარები „დევდარს გადმოუყვანია“⁷⁰. ჯააძებს „წინათ ძახებულან წულუკიანებს. წინათ დაიწერებოდნენ წულუკიძეობით. პაპას წულუკი ჰქვინებია, მერღა ჯააძეობით იწერებან: ჯააძები ძირად ხევსურები არიან. ისინი სალოცავად ხევსურეთში, ხახმატში დადიოდნენ. ბაცაიძეები ძირად ქისტები ყოფილან. „პანკისის ხეობიდან მოსდიოდნენ ნათესავები და ამბობდნენ, ბიძაშვილები ვართო, გუნაშანთ საგვარეულოდან“.

გომეწარის თემის სოფელი იყო კოკლათა. კოკლათაში 1886 წელს სულ 5 კომლი (26 სული) ცხოვრობდა. ყველა ისინი გვარად ბაშინაურიძეები იყვნენ. 1873 წლის აღწერაში ისინი ბაშინაურიშვილად იყვნენ ჩაწერილი. უფრო ადრინდელ 1831 და 1843 წლების აღწერებში ბაშინურის გვარით იყვნენ წარმოდგენილი. ეთნოგრაფიული მასალებით, „ბაშინურიძეები ძირად კახეთიდან არიან, აზნაურები. სამი ძმა ყოფილა. ერთი დასახლებულა ფშაველში, ერთი აქ წამოსულა და კოკლათაში დასახლებულა. იმ ერთი ძმისაგან მოდიან ბუშურიანი და ამ ერთი ძმისაგან – ბაშინური. მესამე შტროლთაში დასახლებულა და იმისაგან წვერეანი მოდიან. ერთი კაცისაგან მოშენებულან. მერე ჯარი დასცემია და მთელი სოფელი, საგვარეულო ამოუწყვეტია. დარჩენილან დედაშვილნი“.

გომეწარში პატარა სოფელი იყო ბიჭუურთა. 1886 წელს სოფელში 7 ოჯახი მკვიდრობდა. ბიჭუურთაში ღულელაურები და უთურგაულები ცხოვრობდნენ. 1886 წელს ღულელაურები ხუთი კომლი იყვნენ, უთურგაიძეები, რომლებიც მაშინ უთურ-

⁷⁰ დ. პავლიაშვილი. თუშეთი. თბ., 2006, გვ. 32.

გაულად ეწერნენ — ორი კომლი. ბიჭურთაში ცხოვრობდნენ ღაზაიძეები (მამინ ღაზიაშვილები) და ბუცაიძეები. 1873 წლის აღწერით ირკვევა, რომ ღაზაიძეების გვარი სულ ახალი წარმოქმნილი იყო. ბუცაიძეს ჰყავდა შვილობელი ნიკოლოზ ღაზის ძე ქისტისშვილი — ნაქისტარი, რომელიც აქ 1870 წელს თიანეთის საპრისტავოს სოფელ ხორბალოდან იყო მოსული. ნიკოლოზის შვილები მამის სახელის მიხედვით ჯერ ღაზიაშვილად და მერე ღაზაიძეებად დაეწერნენ. ეთნოგრაფიული მასალებით, ღულელაურებიც და უთურგაულებიც ძველად იყვნენ უთურგაულები. გადმოსახლებულნი იყვნენ ხევსურეთის სოფელ ღულვიდან. ამათაგან ერთმა შტომ დაირქვა თავისი სოფლის (საიდანაც გადმოვიდა) სახელის მიხედვით და იწოდებოდა ღულელაურებად, მეორე შტომ კი შეინარჩუნა ძველი გვარი. ღულელაურები უფრო ადრე გადმოსულან, ვიდრე მათი ბიძაშვილი უთურგანი. ღულელაანთ წინაპარი გადმოსულა ხევსურეთიდან იმიტომ, რომ სახნაური ჰქონია ნაკლები და თუშეთის ის ადგილი, სადაც დასახლებულან, მოსწონებია. ბიჭურთის ადგილი თავისუფალი ყოფილა იმ დროს და აქ დასახლებულა. მამინ ამ სოფელში უცხოვრია ბუცოზიანთ გვარს. ისინიც ხევსურები ყოფილან. ღულელაანთ და იმათ ერთიმეორეში კავშირი ჰქონიათ, ნათესაური თუ მეგობრული და ხევსურეთსა და თუშეთში ერთიმეორეს მიჰმოჰყვებოდნენ. იმ დროს ბუცოზიანთ ურჩევია ღულელაანთათვის, გადმოდით თუშეთს — ბიჭურთაში და იცხოვრეთ, არაფერიც არ გვინდა თქვენიო, ისინიც გადმოსახლებულან და დასახლებულან. უთურგაანთ მეორე შტო გადმოსულა შედარებით გვიან იმავე სოფელ ღულვიდან იმ მიზეზით, რომ ხევსურეთში კაცი შემოკედომია. გადმოსულან და დასახლებულან ბიჭურთის აღმოსავლეთით. ხევს გალმა ეხლაც არის მათი ნაყანობი და ნასახლარი. მერე მამული უყიდნია ბიჭურთაში და შეერთებიან თავის ბიძაშვილებს (ღულელაურებს).

გიორგი ცოცანიძეს ოდნავ განსხვავებული გადმოცემა აქვს მოყვანილი უთურგაიძეების გვარის შესახებ, რომელიც მისთვის კოსტა უთურგაიძეს ჩაუწერინებია: „ორნი ძმანი ყოფილან ობლები ღულში, ქისტაურის გვარისანი. თორმეტ-თოთხმეტის წლისები, რო დაობლებულან, უთქვია, გვარ-ბიძაშვილებს, რომაო, რა უნდა ხქნათო, ძროხა-საქონს თქვენ ვერ შეინახავთო, მიწა-მამულს თქვენ ვერ მიხელავთო, წადითო, სადმე მწყემსებად დადექითო, თავებს გახკვებავთო, სანამდე ცოტა შნო მოგეცემათო. ის თავისი ძროხებიცა და მიწა-მამულიც ერთი მეზობელი კაცისათვის ჩაუბარებია, იჯარით მიუცია. თავად წამოსულან, თუშებთან დამდგარან მწყემსად. ერთ-ორ წელს თავები გაუტანია და დაბრუნებულან იქავე, რო იმ თავის მიწა-მამულსა და საქონს მიხპატრონებოდნენ. ის უფროსი იმ ღროს უკვე თექვსმეტი წლისა ყოფილა, გიორგი რხქვივებია. იმ კაცს, ვისაც ის თავის დედულ-მამული და საქონი ჩააბარეს, სულ მთლად უარი უთქვია: საქონიო დამეხოცაო და მოსავალც არაფერიც არ მოვიდაო, ვერაფერსაც ვერ მოგცემთო. კაცო, ეხვეწებიან, ზამთარი მოდისო, საჭმელი გვინდაო, ცოტა მაინც რამე მოგვეცეო, რომ ზამთარშიო თავები გავიტანოთო და არაო, ვერაფერსაც ვერ მოგცემთო. რჩებიან მშივრები. ალბათ აშინებდა თუ რა იყო, ვერც ვერავინ მიშველებია ამ ბაღლებს, რო ძალად მაინც წაართვან. იმ უფროსს უმცროსი გამოუცილებია, შენაო მავან ადგილას დამელოდეო. თავად მიბრუნებულა დამე. გაუკრავ ტალ-კვესი და მიუცია იმ კაცის კალოზე მიზიდული ძნებისათვის ცეცხლი და გამოქცეულა. თურმე ის კაცი გამოხკივის, რაად დამღუპვე, გიორგაო, გაძლევდეწავ.

წამოსულან იქიდანა და ბიჭუერთას მოსულან, ღუღლელთ შეხკედლებიან, რო ესენიცო ღულიდან მოსულებია და გვითავისებენო. იმ ზამთარს ამათ შეუნახია ორნივე და მერე იქ გაღმა, ჩრდილში რაღაცა პატარა საბოსლო მიუცია, იქ დასახლებულან. ის პატარა ძმა აღარა ჩანს, რა ვიცი, მოუკვდა თუ

რა იქნა და ეს დანარჩენი უთურგანი კი უფროსი ძმიდან მოედევართ, იმ გიორგაისები ვართ“⁷¹.

ივანაურთას (ივანაურელის) თემის სოფელ **დოჭვეში** 1886 წელს 31 კომლი (153 სული) მკვიდრობდა. სოფელში აღრიცხული იყო შემდეგი გვარები: თორღვაძე (7 კომლი), ლეგუშაძე, ნაცვალაძე, წომიკურიძე, ჯარჯიძე (იგივე კახიძე), გოთაძე, ზურაძე, ხაჩიურიძე, ხოხაძე (1831 წელს ჩაწერილი იყვნენ გვარით — „ხოხიაური“), მოურავიძე, აბულიძე, გოჩილაძე (1831 წელს სამი კომლი). ლაგაზიძის მონაცემებით, ლეგუშაძეები ძირად ფშავლები არიან, ზურაძეები — ხევსურები, გოთაძეები და თორღვაძეები — დიდოები, წომიკურიძეები — ქისტები. აღსანიშნავია, რომ გოთაძეების გვარი მოხსენიებულია 1754 წლის განჩინებაში: „დოჭველი გოთაძე“⁷². აღნიშნული გვარსახელების ნაწილი დაფიქსირებულია სოფელ ილიურთის მთავარმოწამის ეკლესიის 1845, 1868 და 1910 წლების საეკლესიო საბუთებშიც: აბულიძე, გოთაძე/გოთიძე, გოჩილაძე/გოჩოლაშვილი, ზურაძე/ზურიძე/ზურაშვილი, თორღვაძე/თორღოძე/თორღვაშვილი, ნაცვალაძე/ნაცვალაშვილი, წომიკურაშვილი, ჯარჯოძე/ჯარჯოშვილი/ჯარჯრისძე, ხაჩივიძე/ხაჩიურიშვილი, ხოხიური/ხოხიურიშვილი/ხოხიაურისშვილი. დასახელებულ საეკლესიო დოკუმენტებში დოჭვეს მკვიდრთა შორის სხვა გვარებიცაა დასახელებული, კერძოდ, *აფშინაძე, თურქიძე/თურქოძე, ლუხუშიშვილი, მელაიძე, ღვთისაშვილი, ყაჭიურიშვილი, ციხელიძე*⁷³, რომლებიც კამერალური აღწერის დავთრებში არ ფიგურირებს.

ვაკისძირი გომეწრის თემის სოფელი იყო, რომელშიც 1886 წელს 10 კომლი (51 სული) ცხოვრობდა. ვაკისძირის

⁷¹ გ. ცოცანიძე. გიორგობიდან გიორგობამდე. 1990, გვ. 39.

⁷² ქართული სამართლის ძეგლები, IV, 1972, გვ. 420.

⁷³ გ. ცოცანიძე. თუშეთში გავრცელებული გვარები და სახელები საეკლესიო მანაწერების მიხედვით. — ონომასტიკა, I, თბ., 1987, 314-315.

გვარები იყო: მგელაურიძე, წიქარიძე, გაფრინდაული. 1886 წლის აღწერით სოფელში წიქარიძე ოთხი კომლი მკვიდრობდა, მგელაურიძე — სამი კომლი, გაფრინდაული — ორი. 1873 წლის აღწერაში ყველა ამ გვარის სუფიქსი -შვილი იყო: გელაურიძე — სამი ოჯახი, წიქროშვილი (ორი ოჯახი), გაფრინდაულიშვილი. ამ გვარში ტრადიციული იყო მამაკაცის სახელი ზეზვა. 1873 წლის აღწერაში გაფრინდაულის ოჯახის შემადგენლობა: „ისალ ზეზოს ძე გაფრინდაულიშვილი — 40 წლის, მისი შვილები: ზეზო — 14 წლის, იაკობ — 7 წლის, ანდრია — 2 წლის“. გაფრინდაულის გვარი თუშეთის გარეთაც იყო ცნობილი. ის ფიგურირებს ერთ ხეცსურულ ლექსშიც: „მითხოვლებს აღდისძეი ჯობ, მშავლებს ჯობ კუკუშაური, // თუშებს ჯობ გაფრინდაული, კეცსურებს — ხოშურაული, // გუდამაყრელებს — ღიდება, მაკვეთ — ღუღუშაური“. ეთნოგრაფიული მასალებით მგელაურიძეები ძირად ხეცსურები არიან. იგივე შეიძლება ითქვას ანთაიძეების (1873 წელს — ანთაშვილი — სამი კომლი) შესახებ. ჩიტოიძეები ძირად დიდოები — ტყვედ მოყვანილის შთამომავლები არიან. 1873 წელს ვაკისძირში თორღოშვილების სამი ოჯახი ცხოვრობდა.

გომეწრის თემს ეკუთვნოდა სოფელი ბელელთა. ბელელთა 1886 წელს 26 კომლიანი (145 სული) სოფელი იყო. ბელელთას მკვიდრი გვარები იყვნენ: გაგოიძეები, შაბალაიძეები, გიგოიძეები (1868 წლის საეკლესიო საბუთში — გიგოიძიშვილი), თევდორიძეები (1845 წლის საეკლესიო დავთარში — თენდორაძე, 1868 წელს — თენდორიძისშვილი), კახოიძეები. ვ. ლაგაზიძე ასახელებს კიდევ გვარს კანირი. ბელელთაში კიდევ ყოფილან სხვა, ძველი გვარები, რომლებიც დალეულან: 1. ბუღრიანი, რომელთა ძველი გვარი ყოფილა თენდორაანი და 2. ფილაიძე (ფილაანი. 1868 წლის საეკლესიო ჩანაწერში — ფილაური). გიგოიძეები და კახოიძეები ერთი გვარიდან მომდინარეობენ, რომელთა საერთო ძველი გვარია კოჭაანი (კოჭაური — ძე და კოჭაურიშვილი გვხვდება 1845, 1868 წლების საეკლე-

სიო საბუთებში). ამავე საერთო გვარში შედიოდა შაბლაიძეც. შაბლაიძეები ხარით შეყრილები ყოფილან: „ხარით შეყრილებ ვართავ. შავშია-დ ჯაჭვში ერთნი ვართ, ე. ი. სამგლოვიაროდ საგვარეულოში ერთად იმოსებოდნენ შავით და სამგლოვიარო ჯაჭვით“. გაგოიძეები ძირად ხვესურები ყოფილან. ასევე გიგოიძეებიც ყოფილან ხვესურები. „პირველად გაგოიძეები მოსულან, ბელელა ხვესურეთიდან. ბელელა გვარად იყოფიან ორად: კოჭანნი და თენდორაანი. შაბლაიძეების ძველი გვარია ოჩონანი (სოფელ ბელელას 1845 წლის საეკლესიო საბუთში მოხსენიებულია იჩოიძე⁷⁴). გადმოსულები არიან გუდანთიდან და ბელელაში შემძავებულან გიგოიძეებთან, ხარით შეყრილან“.

გოგრულთა ივანაურთა თემის სოფელი იყო. 1886 წელს აქ 20 კომლი (76 სული) მკვიდრობდა. აქაურ გვართაგან შეიძლება დავასახელოთ: ხაბაიძე (1845, 1868 საეკლესიო ჩანაწერებით – ხაბაშვილი), ბაკურიძე (1845 და 1868 წლის საეკლესიო საბუთებით – ბაკურიშვილი), ბუქოიძე (XIX საუკუნის საეკლესიო საბუთებში გვხვდება ბუქოშვილიც) და მისგან განაყარი ბუჭაიძე, ბორშოიძე, ალიაიძე, ცოგაიძე. 1886 წლის აღწერით ყველაზე მეტნი ბორშოიძეები იყვნენ (6 კომლი). ეთნოგრაფიული მონაცემებით, გოგრულთაში სხვა გვარებიც ყოფილან, რომლებიც დალეულან; ეს გვარებია: გავაზეული და ქოთილაური. საეკლესიო საბუთებში დასახელებული არის აგრეთვე: ბუცოიძე, ივანიძე/ივანიშვილი, მეშელიშვილი და ყაშიჩიშვილი⁷⁵. ალიაიძეები ძირად ქისტები არიან, ტერელოდან გადმოსახლებული. „იქ რაღაც მკვლელობა მომხდარა. თავის სოფელში აღარ ეცხოვრობდათ და წამოსულან სამნი ძმანი. ჯერ სამივე ძმას აქ უცხოვრიათ. ერთი მომკვდარა. ერთს ჰქვივნება ალია. ერთსაც იმედა. იმედა გადასხლებულა პანკისში და ალია გოგრულთაში დამრჩალა“ (როსტომ ელა-ნიძე).

⁷⁴ გ. ცოცანიძე. თუშეთში გაერცელებული გვარები... 1987, 313.

⁷⁵ გ. ცოცანიძე. თუშეთში გაერცელებული გვარები... 1987, 315.

გოირგი ცოცანიძეს გოგრულთელი ხაბაიძეების ხევისურული წარმომავლობის შესახებ მთხრობელ ესტატე ხაბაიძისაგან ჩაუწერია: „ჩვენა, ეგ გიგოიძეები (ბელელაში ცხოვრობენ – რ. თ., იჩუანი (ვესტმოში ცხოვრობენ – რ. თ.) და დევიანი (გუდანთას ცხოვრობენ – რ. თ.) ერთნი ვართ, ერთი გვარის განაყრები. ერთი ოჯახი კიდე იქ ყოფილა, ციხე როა, სოფელი ციხე. ისინი დაღუპულან, აღარავინაა იმათი. ჩვენ კი გვიანობამდე მივზღ-მოვზღევდით ერთმანეთს სანიჭრით (თუშეთში „სანიჭარი“ ეწოდება მიცვალებულზე შესაწევარს), რამით.

ჩვენა ვყოფილვართ ხევისურები ბისო-ხახმატიდან. ობლები ყოფილან ოთხნი ძმანი, გასულები გარემხარს მწყემსად. სახელი ხქონია ერთი და ის ჩაქცეულა, ჩაბრუნებულა. იმ ნასახლარში იფანი ამოსულა ერთი და ეს ძმები რო მოსრულან, გველი დახვედრია ამ იფანზე ახვეული. ეგო ცუდი ლიშანიო, სცოდნია, რა ვიცი, და ამდგარან და წამოსულან. ლაშქარაულნი ყოფილან გვარად. თურმე ვარდავაკეს რო გადმოდიან, ბელელითა დაუძახნია, ერთნიო აქ ამოდიოთ, ჩვენ დაგასახლებთ ერთსაო. ასულან და იქ კოჭა უგდია, რომელსაც შეგზვდებათო, იმას დაგასახლებთო. მემრე იმ კაცისათვის კოჭაურ დაუქციენებია და ეგ გიგოიძეები ვინც არიან, ეგ ხაჩივრიანი, ეგ ჭანთოანი, სუ იმ კოჭაურიდან მოდიან, პირველად კოჭაურიძეები ყოფილან. მეორე ძმა გუდანთას დასახლებულა. არ ვიცი იმას აჭა თუ ექვიენა, ეგ აჭაიძეები, ეგ დევიანი სუ იმისები არიან. მესამე ძმა გოგრულთას მოსრულა. ალბათ, ეგ ლაშქარაულთა რო არის, იმათი საბოსლო თუ იყო. მე კი არ გამიგონია, რო ვისმე ეთქვას, რო ეგაო, ჩვენი ნაჭვრიაო. მეოთხე ძმა ვესტმოს წასულა და იმისები ეგ იჩუანი არიან. მე ცხრა წლისა ვიყავი, მამაჩემი რო მოკდა და ჯერ მეც კიდევ მაზსოვს, მამაჩემმა რო განაყარო უთხრა მაგ იჩუანთ თომას.

წინავე ძმები ერთ სოფელში არ ესახლა, მითამ გამძლავდებიანო და სოფელს შეაწუხებენო. არც, ალბათ, ადგილი იქ

ნებოდა იმდენი, რო ერთბაშად ზუთი კაცისათვის მიეცათ სახნავ-სათიბი“⁷⁶.

გოგრულთელი ბორშიძეები ძირად ლეკები არიან. მთხრობელის სიტყვით, „მათი საგვარეულო იხსენიება თუშეთში ადრიდან“. დიდობი ყოფილან ბუქოიძეები: ზუშეთის მახლობელი (ზუშეთის უკვენითით) სოფლიდან გადმოსულან. ბუქოიძეების ერთი ძმა ბოჭორნაში დამრჩალა და იქიდან ლილურები მოდიან“. მოგვიანებით ბუქოიძეებს ცოგაიძეები და ბუჟაიძეები გამოყოფიან.

ივანაურთის თემს ეკუთვნოდა **საჩილოლო**, რომელშიც 1886 წლის საოჯახო სიებით, 9 კომლი (48 სული) მკვიდრობდა. საჩილოლოს გვარებია: ქოთილაიძე, აბაიძე, გუთანაიძე. 1886 წლის აღწერაში ქოთილაიძეები 5 კომლის რაოდენობით იყვნენ, აბაიძეები — სამი. რაც შეეხება გუთანაიძეს, XIX საუკუნეში ისინი საჩილოლოში არ ჩანან, თუმცა XIX საუკუნის საეკლესიო საბუთებში გვარი (აგრეთვე გუთანაშვილი) დაფიქსირებულია. ეთნოგრაფიული მონაცემებით, წინათ საჩილოლო ყოფილა ქვათემთაზე. ამავე სახელს ატარებდა სოფელი ქვათემთა. „მაშინ საჩილოლო საბოსლოებად ჰქონიათ. ქოთილაიძე განას მოსწრებაში იქ უცხოვრიათ. იქ დასცემია ლეკის ჯარი. გადამრჩალა მარტო განა; სხვა სულ გაწყვეტილა. ციხეში ყოფილან შეხიზნულნი. როცა დაატყო ციხე ტყდებოდა, განამ მოიხვია ქალის ჯუბა, მოიხვია ქალის მანდილი და გამოვიდა ციხიდან. ლეკებს რომ დაენახა, ეთქვა, მოიდათ ზალო, მოდისავე. განას გაერღვია ხალხი, გადაეგდო მოხვეული ჯუბა, ჯუბაში დამალული ხმალი გამოეჩინა, დარეოდა და საკმაოდ დაეხოცა. მერე გაქცეულიყო, დასდევნებოდნენ. განა საჩილოლოსაკენ გადმოსულიყო. დაბლა ხევში ჩავარდნილიყო და გალმა გასულიყო. ლეკები გამოლმა დამსხდარიყვნენ და იქიდან ეყურა. განა წასულიყო კევს გალმა, წყალი უნდა დალიოს

⁷⁶ გ. ცოცანიძე. გიორგობიდან გიორგობამდე. 1990, გვ. 36-37.

ციხეში უწყლობით შეწუხებულმა და იქიდან ლეკებმა დაუძახეს: ამირლვე შე ზაღლო წიმიდა წყალი არ შესა, თორე მოკლბიო. განასაც აემღვრია, დაელიენა და ნაჭამი წამალი (გულის გასაგრილებლად ეჭამათ წინათ) ამოულებინებია. ამგვარად გადარჩა განა მთელი სოფლიდამ. ამის შემდეგ გადმოსულან და საჩილოლოში გადმოსულა განა შემდეგ და ბოსელში უცხოვრია. იმასვე აუშენებია ციხე, რომელიც ეხლა სახლად არის გადაკეთებული ადრევე, რადგან ამ ციხის მომსწრენი არ არიან, არც ახლანდელი და არც წინა ორი თაობა. მათაც უამბიათ, რომ არ გვანსოვს ის ციხეო. ეტყობა თვით განამ ააშენა ის ციხე. პირველად ამ სოფელში ცხოვრობდნენ მხოლოდ *ქოთილაანები*, მერე უშორესი პაპის განას შთამომავალნი (იმისი მოსახელე, მეორე განა ახლა ჰყავთ *ქოთილაანთ*). მერე შემოემატნენ *აბაანი* (*აბაიძე*). აქ მამული უყიდნია და დასახლებულა“ (როსტომ ელანიძე).

ქოთილაიძეები (*ქოთილაანები*) ძირად ფშავლები არიან. გადმოცემით ისინი ფშავის სოფელ მათურიდან არიან გადმოსახლებული. ფშავიდან გადმოსახლებულს სახელად რქმევია *ქოთილა* და მისი სახელი საფუძვლად დაედო გვარს.

როსტომ ელანიძეს თუშეთის ეთნოგრაფიულ მასალებში მოყვანილი აქვს ამონაწერი სოფელ ილიურთის 1844 წლის საეკლესიო წიგნიდან, რომელშიც *ქოთილაანები* ჯარჯოშვილებად არიან ჩაწერილი. „ძველად *ქოთილაანები* ჯარჯოშვილები ყოფილან და მერე გვიანლა გადასულან *ქოთილაიძეებად*. *ქოთილას* შეილსაც სახელად *ჯარჯო* რქმევია. სხვათა შორის, როგორც მათურიდან გადმოსახლებულნი და ძირად მათურელთა გვარისანი *ქოთილაიძე-ჯარჯოშვილების* გვარში გავრცელებული სახელი ყოფილა „*მათურელი*“. 1844 წლის საეკლესიო დაუთარში გვხვდება პიროვნება „*მათურელი* ლუხუშის ძე *ჯარჯოშვილი*“. 1843 წლის კამერალურ აღწერაში ორი გვარით არიან ჩაწერილი — „*ჯარჯოშვილი-ქოთილაიძე*“.

ძირად ზევსურები არიან საჩილოლოელი ამათები. მათი წინაპარი ზევსურეთის სოფელ ქმოსტიდან გადმოსახლებულა. მათი პაპა აბა მურთაზის ჯვართან საბრძოლველად ყოფილა გადმოსული და იმის შემდეგ ჯვართან საბრძოლველად ყოფილა გადმოსული და იმის შემდეგ დარჩენილა თუშეთში. „ადგილი უყიდია საჩილოლოში და დარჩენილა. იმ დღიდან მოდის ეს გვარი. ამათი ნათესავები ეხლაც არიან ზევსურეთში. ამათი მამა-პაპანი მიდი-მოდიოდნენ ზევსურეთში თავის ნათესავებთან და სალოცავად. ალვანში მოდიოდა ერთი ბებერი ზევსური. ამათ პაპას მურთაზთან ომში თავი უსახელნია. განთქმული ყოფილა. მისი ხმალი ისეთი ყოფილა, რომ მუხლზე მოიღებდა ვადას და წვერს თურმე ერთად მიუტანდა და გაუშვებდა და წკრიალით კარგა მანძილზე გაფრინდებოდა თურმე, იმ ხმაღს აბაის ბაწარას ძახებულან. გვიანობამდე ზევსურები რომ მოდიოდნენ თუშეთში, კითხულობდნენო, „ნეტარავ, ვის ექნება აბაის ბაწარაულივ“.

ძირად ზევსურები არიან გუთანაიძეებიც. ეთნოგრაფიული მონაცემებით, „იქიდანვე ამ გვარით არიან გადმოსული. მაგათი პაპა კაცის კვლაზეა გადმოსული. ნათესავები მოსდიოდნენ ხა-ხმატიდან“. გუთანაიძეებს ერთხელ სტუმრად ზევსური მოსვლიათ, უთქვამს ნათესავი ვარო. მასპინძლებიც მიენდვნენ. რა იცოდნენ ვინ იყო, მიენდვნენ. „სტუმარს“ დიდებზე როცა ვერ მოუხერხებია სიხსლის აღება, ორი ბაღლი ამოუწყვეტია და წასულა. ასე აიღო სიხსლი. „ცივზე გადმოსახლებულები ყოფილან, მაგათი ბიძაშვილები. იმათაგან ერთ-ერთ ბიძაშვილი მოუვიდა, იოსებ გუთანაიძეს და უთხრა: მოსისხლეები სიხსლის თავს გვთხოვენ და მომიდექი, მარტო მე როგორა ვზლოო. იოსებმა უპასუხა: იმათი კაცი მოვიდა თუშეთში, სტუმრად შემოგვეპარა. ორი ბაღლი მოგვიკლა, სიხსლი აიღო და გაიქცაო. მერე ზევსური წასულა მუქართ, იმათ ერთში ორი მოუკლავს და რაღას გვთხოვენო“.

საჩილოლოში შემდეგი სალოცავები ჰქონდათ: „წმიდა გიორგი ცალაფიჭეთანისა“, „წმიდა გიორგი ნაღერისპირისა“. ეს უკანასკნელი ხევისურების სალოცავი ყოფილა (ნაღვარი ხეობა).

ყვალაზე პატარა სოფელი თუშეთში იყო **საბუე** 1886 წლის მონაცემებით საბუეში 2 კომლი (9 სული) ცხოვრობდა. ისინი საჩილოლოდან გადასახლებული გუთანაძეები იყვნენ.

გომეწრის ივანაურთის თემს ეკუთვნოდა სოფელი **ვესტომთა**. ვესტომთაში 1886 წელს 12 კომლი (53 სული) ცხოვრობდა. სოფელში ცხოვრობდნენ: თავბერიძეები (1831 წელს – თავბერაშვილი), კარხილაურები და ქარსამაულები. 1886 წელს თავბერიძეები 7 კომლი იყვნენ, კარხილაურები – ორი, ქარსამაულები (ქარსამაულიშვილები) – ერთი. ქარსამაულები ძირად ქისტები არიან. მათი პაპა ბავშვი გადმოსულა ქისტეთიდან, ის კვავლოში მწყემსად ყოფილა. იქვე დაუქორწინებიათ. ქისტეთიდან მოსვლიათ და და დედა, წამოდი შენს სამშობლოშიო, მაგრამ არ დათანხმებია. შემდეგ ვესტომთაში უყვია მამული, გადმოსახლებულა და იქიდან მოდიან მისი შთამომავალნი. 1873 წლის აღწერით ქარსამაული ვესტომთაში სოფელ გოგლურთიდან გადმოსახლებულა 1870 წელს. 1886 სლის საოჯახო სიებით, ქარსამაულები მართლაც ცხოვრობდნენ ქისტეთის სოფელ ბანისტში (სახანოს სასოფლო საზოგადოება). თავბერიძეები ძირად ხევისურები არიან. ამ გვართან ხარით შეყრილები არიან *ამირანიძეები* (აღრიცხული არიან 1845 წლის საეკლესიო საბუთში). უფრო კონკრეტულად რომ ვთქვათ, 1845 წლის საეკლესიო ჩანაწერით, გიორგი ამირანიძის ქვრივი ათო ხიოს ასული თავის ორ შვილთან ერთად ცხოვრობდა თათარა ბეროს ძე თავბერიშვილის ოჯახში. ამ ფაქტის შესახებ გიორგი ცოცანიძე აღნიშნავს: „ეს ... იმითაა საინტერესო, რომ მისი სახით საქმე უნდა გვექონდეს თუშეთის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში არცთუ ისე დიდი ხნის წინ გავრცელებულ მოვლენასთან – ნართავობას-

თან: უკაცოდ და უთავისიანოდ დარჩენილი ახალგაზრდა ქ-რივი (იგი იმჟამად 21 წლისაა) თავისი ორი შვილით შეჰკედლებია (შელნართვებია) ძლიერ ოჯახს, ცხადია, სისხლით ნათესავს, მაგრამ მაინც სხვა ოჯახს. ეს ფაქტი საინტერესოა ანთროპონიმიკის თვალსაზრისითაც, კერძოდ იმით, რომ გვარის სახელი ამირანიძე ვესტომთაში ამის შემდეგ აღარ გვხვდება, ოღონდ თავბერიძეთა გვარში ჩნდება ახალი გვარის განშტოება — ამირანიანი, რაც ღღემდისაცაა შემორჩენილი. ეს უნდა იყოს გვარის განშტოებათა სახელების წარმოშობის ერთი გზა. ძირითადი გზა კი მაინც ჩანს ერთი გვარის ოჯახებიდან გვართა განშტოებების გამოყოფა, რომლებიც სახელებს იღებს გამოყოფისას ოჯახის უფროსის სახელის მიხედვით. იმავე თავბერიძეთა გვარში ღღეს სამი განშტოება გამოიყოფა: *ამირანიანი*, *სოლომონიანი* და *გურგენიანი*. პირველი, როგორც ვნახეთ, მომდინარეონს თავბერიშვილებს შენართავებული ამირანიძეთა გვარისაგან, რომლის წარმომადგენლებმაც შენართავების შემდეგ თავბერიძის გვარი მიიღეს, მათი ძველი გვარი კი იქცა გვარის განშტოების სახელად. რაც შეეხება ორ დანარჩენს, მათ პირთა სახელები უდევს საფუძვლად: *სოლომონიც* და *გურგენაც* თავბერიძეთა გვარში ოჯახის უფროსებია, რომელთა შთამომავლობაც ამ გვარში გამოიყოფა *სოლომონიანთ* და *გურგენიანთ* შტოებად⁷⁷. სხვა ეთნოგრაფიული მასალით, „თავბერიძეებთან ჭარით შეყრილები ყოფილან მგელიზიანები. *მგელიზიანები* შეყრის შემდეგ თავბერიძეებად იწერებოდნენ“⁷⁸.

კარხილაურებიც ხეცსურეთიდან მიგრირებულან. იგივე შეიძლება ითქვას *აფშინაძეების* შესახებ, რომლებიც დოჭუქელი აბულიძეების ბიძაშვილები არიან. ვესტომთას ორი სალო-

⁷⁷ გ. ცოცანიძე. თუშეთში გაერკელებული გვარები... 1987, 311-312.

⁷⁸ ვ. ბარდაველიძე. აღმოსავლეთ საქარველოს... ტომი II-2, თუშეთი, თბ., 1985, 106.

ცავი ყავდა: „ლალ მთავარანგელოზი“ და „მარიამწმიდა“⁷⁹. 1845 წლის საეკლესიო ჩანაწერებში ვესტობთაში ცხოვრობდნენ სხვა გვარისანიც: ამირანიძე, აშეშვილი და გელაურიძე⁸⁰.

სოფელ ვესტმოში 1886 წელს 17 ოჯახი (87 სული) მკვიდრობდა. სოფელში ცხოვრობდნენ: რაინაულები, იჩოიძეები და უთუნაურები. სამივე ეს გვარი 1845 და 1868 წლების საეკლესიო ჩანაწერებშიც გვხვდება⁸¹. 1886 წლის საოჯახო სიებით, ყველაზე დიდი გვარი იყო რაინაული (11 კომლი. 1831 წელს — 3 კომლი), ოთხ-ოთხი კომლის რაოდენობით იყვნენ უთუნაურები (1831 წელს — 4 კომლი) და იჩოიძეები (XIX საუკუნის აღწერებით — იჩუაიძეები). 1886 წლის საოჯახო სიებში ნაჩვენებია ვესტმოში ისაიძეების ერთი ოჯახიც, რომლებიც დაღუეულან. რაინაულები თუშეთის ოდინდელი მკვიდრები არიან. ისინი ღოჭუდან არიან გადმოსული⁸². XIX საუკუნის საეკლესიო ჩანაწერებით ვესტმოში უცხოვრიათ აგრეთვე თათრიშვილებსა და სულგუმიძეებს⁸³.

ხეცუურთა თემში შედიოდა სოფელი ილიურთა, რომელშიც 1886 წელს 29 კომლი (134 სული) ცხოვრობდა. ეს სოფელი გომეწრის ცენტრი ყოფილა: „მთელი გომეწარი და ივანაურთა აქ იყრიდა თავს“⁸⁴. ილიურთის გვარებიდან შეიძლება დავასახელოთ: ბახტურიძე, მელწაიძე, ხეცაურიძე, წუდაჭაიძე (1831 წელს — „ცუდაკაშვილი“, „ცუდაკაიძე“, „ჩუდაკაიძე“), ხელაიძე, შაბალაიძე. 1886 წლის აღწერაში ბახტურიძეების 13 კომლია შეტანილი. ერთი კომლი ბახტურიძე დამატებით, მეორე გვარით — თირღილაძე — არის ჩაწერილი. უფრო აღ-

⁷⁹ გ. ბოჭორიძე, თუშეთი, გვ. 292.

⁸⁰ გ. ცოცანიძე, თუშეთში გაერცელებული გვარები... 1987, 316.

⁸¹ გ. ცოცანიძე, თუშეთში გაერცელებული გვარები... 1987, გვ. 315.

⁸² გ. ცოცანიძე, გიორგობიდან გიორგობამდე. 1990, გვ. 38.

⁸³ გ. ცოცანიძე, თუშეთში გაერცელებული გვარები... 1987, გვ. 315.

⁸⁴ ვ. ბარდაველიძე, აღმოსავლეთ საქართველოს... ტომი II-2, თუშეთი, თბ., 1985, 107.

რინდელ 1831 წლის აღწერაში ისინი ბახტურიშვილის გვარით არიან ჩაწერილი. აქ ასეთი ექვსი კომლი იყო აღრიცხული. მხოლოდ ერთი კომლი მღვდელმსახური ქრისტესია ეწერა ბახტურიშვილად. ეთნოგრაფიული მასალებით, ბახტურიშვიტა გვარში სამი შტო — *ბახტურიანი*, *ივანი* და *ღაღალანი* — გამოიყოფა. 1868 წლის საეკლესიო ჩანაწერებში მართლაც დადასტურებულია ბახტურიშვიტა ოჯახის უფროსა სახელები: *ბახტური*, *ღაღალა* და *ივა*, რომელთაგანაც იღებს სათავეს აღნიშნულ დანაყოფთა სახელები⁸⁵. 1873 წლის აღწერაში თირლილაძეების 5 ოჯახია ნაჩვენები. XIX საუკუნის საეკლესიო ჩანაწერებში ეს გვარი თირლილაშვილადაა ფიქსირებული. 1873 და 1886 წლების აღწერებში *ჯამრულიძეებისა* და *რაჟამაძეების* (1869 წელს — *რაჟამაშვილი*) ორ-ორი ოჯახია შეყვანილი, *ჯარჯოიძეების* — ერთი კომლი. ეს უკანასკნელი 1862 წელს ბელელაძან ყოფილან გადმოსახლებული. 1831 წლის კამერალური აღწერის დავთრით ილიურთის მკვიდრი ყოფილა „ცუდაკა თათარიძე“. თათარიძე 1845 წლის საეკლესიო ჩანაწერშიც გვხვდება⁸⁶. ამავე ჩანაწერით ილიურთაში უცხოვრიათ აგრეთვე *მეშველიშვილს*, *ოთარიძეს*, *ჩაფრიშვილს*, *ჩუნთოიძეს*, *ჭუტიაიძეს*, *ხელაშვილსა* და *წვერაიძეს*. სამეცნიერო ლიტერატურაში ილიურთის გადაშენებულ გვარებს შორის დასახელებულია: *საღარაანი*, *ოთარიანი*, *რაჟამანი* და *თევდორეკელანი*⁸⁷.

ილიურთაში გვარების შეყრა დასტურდება. „*ხეცაურები*, *თახჩიანები*, *წულაქიანი*, *ხელაანი* — ოთხი გვარია ერთ გვარად, ხეცაურიძეა ძირითადი. ხეცაურებთან თახჩიანი, წულაქიანი და ხელაანი ხარით იყვნენ შეყრილები. მელწაანები ბახტურაანთთან არიან შეყრილები, ძირითადი გვარი იყო ბახტუ-

⁸⁵ გ. ცოცანიძე. თუშეთში გაერცელებული გვარები... 1987, 312.

⁸⁶ გ. ცოცანიძე. თუშეთში გაერცელებული გვარები... 1987, 313.

⁸⁷ ვ. ბარდაველიძე. აღმოსავლეთ საქართველოს... ტომი II-2, თუშეთი, თბ., 1985, 107.

რიბე⁸⁸“. შაბალაძე კი ძველი გვარის — თევდორაკელთა ნაშვილები ყოფილა. ამ გვარის შაბალაძის სიძველეზე ის ეთნოგრაფიული მასალაც მიუთითებს, რომ „ხელოსნობა მათ მოუდიოდათ“.

ხეცუერთა თემის სოფელ ბუხურთაში 1886 წელს 9 კომლი (40 სული) ცხოვრობდა. ბუხურთაში სამი გვარის ხალხი მოსახლეობდა: ცოცანიძე, აფთარაული, კუპრაძე. სამივე ეს გვარი ფიქსირებულია 1843 წლის აღწერაში⁸⁹. 1886 წელს ბუხურთაში აფთარაულების 3 კომლი და ცოცანიძეების 2 ოჯახი იყო. ერთ ოჯახად ცხოვრობდნენ კუპრაძეები (1831 წელსაც ერთი ოჯახის შემადგენლობით იყვნენ). ადრე ბუხურთაში სხვა, ძველ გვარებს უცხოვრიათ, რომლებიც აღარ არიან. ბუხურთაშივე უცხოვრია ვიღაც ძაღლიკას, რომლის გვარიც გადმოცემებმა ვერ შემოგვინახა. მათ ნამოსახლარს „ხუიანთ ნამოსახლარს“ უწოდებენ, სადაც ძაღლიკაანები ცხოვრობდნენ. ძაღლიკაანთ სოფლების მამულის გარეთ, ცალკე ჰქონიათ მამული. შემდეგ ამ ძაღლიკათ სახლში ზესიძედ მოსულა ხევსური — დავით თამარიძე. მართლაც, 1886 წლის ბუხურთის აღწერაში ერთი კომლი თამარიძეა აღრიცხული. ამასაც აღარავენ დარჩენია. ბუხურთაშივე უცხოვრიათ ჯავიანთ (ამათი სახელობის წყაროა სოფლის სამხრეთით) და ჩარუხულანთ. ჩარუხულანთ წყაროს ილიურთისაკენ მიუთითებენ. 1845 წლის საეკლესიო ჩანაწერში გვხვდება *ნანაიძის* გვარიც.

ცოცანიძეების გვარი ფშავიდან გადმოსახლებულა. უკანაფშავიდან სამი ძმა გადმოსულა: დევდარი, ალისგორში დამდგარა და მისი შთამომავალნი დევდარაიძის (დევდარაანი) გვარს ატარებენ. მეორე ძმა, რომელსაც ლევუმს ერქვა, დოჭუში დასახლებულა. მისი შთამომავლები ლევუშაიძეები (ლევუშაანი) არიან. მესამე ძმა, რომელსაც ცოცანი რქმევია, ბუხურ-

⁸⁸ ვ. ბარდაველიძე. აღმოსავლეთ საქართველოს... ტომი II-2, თუშეთი, თბ., 1985, 107.

⁸⁹ სცსსა, ფ. 254, ან.1, საქ. №2042.

თაში დამკვიდრებულა. მისგან მომდინარეობს გვარსახელი *ცოცანიძე* (ცოცანიანი). ძირად ხეცსურები ყოფილან ბუხურთელი *აფთარაულები*.

გვარეცის შესახებ ეთნოგრაფიული მონაცემებით თუშეთში ერთგვარად სხვადასხვა სოციალური ვითარება დასტურდება, რომლის დამადასტურებელი მაგალითი მოყვანილია გიორგი ცოცანიძის წიგნში: „სოფელ ბუხურთაში მკვიდრობდნენ აფთარაულებისა და ცოცანიძეების გვარები, აგრეთვე კუპრაიძეები. ბუხურთაშივე ცხოვრობდნენ, როგორც აღვნიშნეთ, დღეს ამოწყვეტილი გვარები ჯაგიანი და ჩაროხულაანი. ბუხურთას და სხვა მსგავს პატარა სოფლებში მკვიდრი ორი და სამი გვარი ამ სოფლის სახელის მიხედვით მოიხსენიებოდნენ და ისინი (რამდენიმე გვარი) ერთ საგვარეულოს შეადგენდნენ. ბუხურთის ზემოთ დასახლებული გვარები ბუხურელთა საგვარეულოს შეადგენდნენ. გიორგი ცოცანიძის მონაცემებით, „ასეთივე საგვარეულოს წარმოადგენდნენ კესტომთელნი, კესტმოელნი, საჩილოლოელნი, შტროლნი, ყველურნი, ცოკალნი, ქუმელაურნი და სხვ. დიდი სოფლები კი რამდენიმე საგვარეულოს შეადგენდა. მაგალითად, სოფელ ილიურთაში ორი საგვარეულო ერთიანდებოდა: *ბახტურნი* და *ხეცაურანი*. ბახტურთა საგვარეულოში შედიოდნენ: *ბახტურიშვილები, ივანაშვილები, ლუზუმაშვილები, თენდორიშვილები...*, ხეცაურთ საგვარეულოში – *ხეცაურაშვილები, წუდაქაშვილები, ხელაიძენი*. ასევე ორი საგვარეულო იყო დოჭუში: *კიტმატენი* და *გოგიტურნი*; ორი ჩილოში – *მეღლაშვილნი* და *ქაზნიაურნი*; სამი – ომალოში: *ხაბაშელნი, იჭირაულნი* და *ზოობელნი*, სამი შენაქოში: *ბუჭყანი, ბაჩიენი* და *ოშორიანი*; ორი – დიკლოში: *ბეჭურელნი* და *აბულაურნი* და ა. შ.“⁹⁰.

სოფელ **გუდანთაში** 1886 წელს 13 კომლი ცხოვრობდა (46 სული). გუდანთის გვარებია: *აჭაიძე, დევიძე, ოჩონანი*

⁹⁰ გ. ცოცანიძე. გიორგობიდან გიორგობამდე. 1990, გვ. 17.

(ოჩონაძე), ზიწოანი (ზიწოაძე/ზიწვაძე), ჩეთაძე, შულაძე. 1873 წელს ჩეთაძეები ჩეთიშვილად ეწერნენ, ზიწოაძეები — ზიწოშვილი. 1886 წლის აღწერაში ფიქსირებულია აჭიშვილების 4 კომლი, აგრეთვე ნარიშანაშვილი და დარქიზანაშვილი (თითო კომლი). „ძველი გვარები, რომლებიც აღარ ხსენდებიან: ჩიხარაული. ეს გვარი ეკუთვნოდა ლაშქარაანთ. ლაშქარაანი ძველი გვარია აჭაიძეებისა. ჩიხარაულს რქმევია ჩიხო, რომელიც ლაშქარს წასული ღეგებს მოუკლავთ“. „აჭაიძე ძირად ხევსურებია. წინავე უცხოვრიათ ვაკისძირის ქვევით ციხიან. მერაღა გადმოსულან“. „გადმოცნით, აჭაიძეები ხევსურეთიდან ყოფილან გადმოსულები, სოფელ ბისოხახმატიდან. ხევსურეთში აჭაიძეები ლაშქარაულები ყოფილან გვარად. ერთ დღესაც ლაშქარაულის ოჯახს შუაგულში დაუნთიათ და კერაში იფნის ხე ამოსულა. ერთი მათგანი მკითხავთან წასულა; მკითხავს უთქვამს, რომ ხატი ბრძანებს: მანდღან მომეცალენითო. ... ძმები აყრილან და თუშეთში გადმოსახლებულან. ერთი გუდანთაში დასახლებულა, მეორე — გოგრულთაში, მესამე — ბელელაში, მეოთხე — ორციხეს, მეხუთე — ჭანჭახოვანში“⁹¹.

ზიწვაძეების წინაპრები ყოფილან ხევსურები. „ოთხი ძმანი გადმოსულან. ერთი დასახლებულა გუდანთაში და მოდიან ზიწვანი. ერთი დასახლებულა დოჭუში და იმათაგან ზურაენი. ერთი წოათაში. იმათაგან შანჭიანი. ერთი დასახლებულა დიკლოში და იმათაგან მოდიან ბეწუნაანი“. ჩეთაძეებს ძველად ამირანათ ეძახდნენ. ამათ გვარისა იყო კეფხია, ხეტაის მამკლავი, რომელიც დადიკურთაში გადასახლდა. *ოჩონაძეები* ძირად ხევსურები არიან, ხევსურეთიდან არიან გადმოსულები. *კახოიძეები* ბელელაიდან გადმოსულან დედის ბინაზე. გუდანთა-

⁹¹ ვ. ბარდაველიძე. აღმოსავლეთ საქართველოს... ტომი II-2, თუშეთი, თბ., 1985, გვ. 97.

ში „ძველი გვარი ცხოვრობდა კიდეც დართლოელიანები (დართლოელიძეები), რომლებიც არავინ აღარაა“.

გომეწრის თემის სოფელი იყო ჩირდილიც. 1886 წელს ჩირდილში 5 კომლი (20 სული) ცხოვრობდა. 1873 წლის აღწერაში სოფელში დაფიქსირებულია მორჩილაძე, 1886 წელს – გოჩილაძე (8 კომლი 23 სული) ცხოვრობდა სოფელ ციხეში.

საინტერესოა ზემოთ დასახელებულ თემებში გავრცელებული პიროვნული სახელები. საამისოდ შეიძლება 1843 და 1873 წლების მოსახლეობის კამერალური აღწერის დავთარს მივმართოთ. სამწუხაროდ, აღწერაში მხოლოდ მამაკაცები არიან აღრიცხული: აბული, ალუდა/ალუდაური, ამბრული, ამირან, ანდრია, ანტა, ახალა, ბაბო, ბათურა, ბაკუზანი, ბაინდური, ბაკური, ბატარა, ბაცი, ბაჩი, ბაჭყური, ბახტური (გვარიც ბახტურიძე), ბეკო, ბერო/ბერა, ბაიძე, ბეკურა, ბეწუკელა, ბისოელი, ბუკა, ბუჟათი, ბუტა, ბუ/ბუჟო, ბუჟათი, ბუჟიძე, ბუჩი/ბუჩა, გამარო, გამახელა, გაწირა, გელო/გელა, გესლა, გვენიანი, გიგაური, გიგო/გიგა, გიორგი, გოგია, გოგილა, გოგნელი, გოგოთა, გოჩილა/გოჩე/გოჩი, გუდანელა, გუდი, გუშარა, დაბალა, დადა, დავით, დანუელი, დარქიზანი, დიდო, ვარდანა, ვეფხვია, ვეშაგური, ზაზო, ზარდალი, ზეზვა/ზეზო/ზეზუა, ზეო, ზვიადი, ივანაურა, ივანე, იმედა, იობ, იჩო/იჩუკა, თადიაური (გვარიც თადიაურიშვილი), თავბერი/თავბერა, თათარა/თათარი, თევდორე, თვარელა, თიბელი, თირო, თირდილა, თლუმა (გვარიც თლუმაშვილი), თლუშა, თოთი, თოთიძე, თომა, თორღვა/თორღო, თურქო/თურქი/თურქია, კახო/კახა, კიკო, კიცვა, კლიტაური (გვარადაც კლიტაური იყო), კოჭაური, კუიძე, კურდღელა, ლაგაზი, ლეგა, ლილაძე, ლუარსაბ, ლუი, ლუხუმი, მათურელი, მარხვა, მარხო, მეშველი, მთვრალა/მთვარელი, მინდია, მიხეილ, მოკლია, ნადი, ნაკუდა, ნაცვალი, ნებიარი/ნებიერა, ნებორ, ნიკოლოზ, პაპა, პეტრე, როსტომ, საღირა, სამხარა, სოლომონ, სულაკა, ტიმოთე, ტირდილა, ტურა, უთურა,

ურჯუკა, უშვერა, უჭკუა, უხვა, ფილა, ფირან, ფიცხელა, ფრიდონი, ფუნჩი/ფუნჩალა, ფხიკლი, ქეთარ, ქელა, ქრისტესია, ქრისტო, ქურციკი, ქუჯა/ქუჯო, ღაჭიური, ღანიში, ღეთისო, ღვინია, ღვთისია, ყუშიტა, შაბალა, შაბურ, შეოე, შია, შივო, ჩალხა/ჩალხო, ჩარხა, ჩაფირა, ჩერქეზა/ჩერქეზელი, ჩოგა, ჩიღოელი, ჩიხა/ჩიხო, ჩიხოლია, ჩხერეული, ცისკარა, ციხელი, ცოგი, ცოკი/ცოკო/ცოკორა, ცოლიკა, ცუდაკი, წიქარა, წოვა, წოწი, ჭამთი, ჭრელო, ხელა, ხაჩივარი, ხაჩიკური, ხაჩორა, ხაჩიური, ხახანი, ხვედგა, ხვედგი, ხელა, ხვედიკური, ხეცაური, ხვედაგური, ხიზანა, ხოლია, ხოსიკი, ხუნჩალი, ხურსა, ხუტა, უტი/ხუტო/ხუტურა, ჯამარი, ჯამბრული, ჯაო, ჯარჯო, ჯელე... XIX საუკუნის საეკლესიო ჩანაწერების მიხედვით თუშეთში კიდევ დასტურდება მამაკაცი შემდეგი „სპეციფიკურ თუშური“ სახელები: ათო, აფშინა, აშე, ბაბაჩი, ბაღო, ბაქა, ბეჟანი/ბეჟო, ბიგა, ბირო, ბოწი, ბუჟეა, ბუქო, ბულრი, გაგო, განა, გელა, გიგაური, დაქ/დაქო, ებაიძე, ექთინე, ზობა, თათრული, თარქონი, თენდორე, ითაბანი, კვირიკა, მამაში, მგელა/მგელო, ნათელიძე, რაჟამი, საყურა, სირბილაური, სოხური, სულხანი, სუნბატი, ტალივრი, ტეტია, ულფა, უშიშა, ფიგაური, ფილაური, ქასო, ქაცო, ქელაიძე, ქოთილა, ღაზილა, ღაღალა, ღვთისავარი, ღვინიანი, ღუბაელი, ყვარელი, ყიზილა, შათო, შიშხა, ჩაკო, ჩანთელი, ჩუნთო, ძაღლიკა, ძაძიკი, წომიკი, წომიკური, წუდაქა, ჭანთო, ჭარელი, ჭებენა, ჭვრიტი, ჭოლიკი, ჭოლიკიძე, ჭოქი, ჭუშბა, ხეცა, ხიზივრი, ხიო, ხოსრო, ჯანია...⁹²

1831 წლის თუშეთის აღწერაში ქალებიც არიან აღრიცხული: აგუნდი, ადო, ანა, ბაბაღე, ბაი, ბაგული, ბორა, ბუბა, დაღუნა, დაი, დედაო/დედაი, დედო, დეოფალი/დეუფალი, ეთერი, ვარდი, ზაზიკა, ზექალა, ზობი, ზუზი/ზუზუ, თამარა, თეკლა, თიები, კაკული, კიკია, კმარა, ღელა, მაგდანელი, მაია,

⁹² გ. ცოცანიძე. თუშეთში გავრცელებული გვარები... 1987, 313.

მაიკო, მარა, მართა, მარიამი, მერცხალი/მერცხალა, მეწყინა, მზეკა, მზეკო, მთვარი/მთვარე, ნათელა, ნათობა, ნაი, ნანა, ნანელა, ნონო, საბრა, საბელო, სათნო, საკი/საკო, სანკა, სამიკა/სამკა, სამძილა/სამძიმბი/სამძიმბილი/სამზიმბო, ქალა/ქალო, ცაუცი, ცაცო, ციცო, ცუგალა, ცურო, ცუცო, ცხარი....

გიორგი ცოცანიძეს XIX საუკუნის საეკლესიო ჩანაწერებში დადასტურებული აქვს აგრეთვე ქალის შემდეგი სახელები: ბაქი, ბერა, ბერდია, გულბათი, გულუზა, დილო, დიძფა, თათალე, თალია, კეკელა, კიკა, მახჩო, მეი, მეცა, მზექალა, ნათელი, ნისტო, საბარა, სიკო, სიმა, სიმენა, ქაქო...

ახლა წოვა-თუშური გვარსახელების შესახებ. აქ ზუსტად ისეთივე მოდელის გვარსახელები გვაქვს, როგორც თუშეთის სხვა ტერიტორიულ თემებში და აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის სხვა კუთხეებში. წოვა-თუშების თემში ჩვენ 95 გვარი დავითვალეთ. მათ აბსოლუტურ უმრავლესობას წინაპარი მამაკაცის სახელი უდევს საფუძვლად და იწარმოება -შე-ილი, -ძე და -ურ (-ულ) სუფიქსებით. თუმცა როდესაც წოვა-თუშები საუბრობენ წოვა-თუშურ ენაზე, ისინი თავიანთ გვარებს თავისებურ ფორმას აძლევენ. როგორც შენიშნულია, „ერთი ჯგუფი იწარმოება -ლარ ელემენტის ღართვით, მეორე კი -ურ ელემენტს დაირთავს. ამ მეორე ჯგუფის გვარსახელებს ბოლოში დაერთვის კიდევ -ი სუფიქსი, რომელიც მრავლობითობას გამოხატავს“⁹³. მაგალითად, *აფშინაშვილი* წოვა-თუშურად არის *აფშინა-ღარ*, *ქეთარაშვილი* - *ქეთარ-ღარ*, *ჭრელაშვილი* - *ჭრელა-ღარ*, *შველაშვილი* - *შველა-ღარ*, *ჭარელიშვილი* - *ჭარელო-ღარ*, *ლონგიშვილი* - *ლოინგ-ღარ*, *ვეშაგურიძე* - *ვეშეურ-ღარ*, *თორღაშვილი* - *თორღა-ღარ*, *ხაჩურიძე* - *ხაჩარ-ღარ* და სხვა. სამართლიანადაა შენიშნული, რომ -ლარ ელემენტი კრებითობას, კუთვნილებას გამოხატავს⁹⁴. „მეორე რიგის გვარები წოვა-თუშურ ენაში იწარმოე-

⁹³ კ. ჭრელაშვილი. წოვა-თუშური ენა. თბ., 2002, გვ. 292.

⁹⁴ კ. ჭრელაშვილი. წოვა-თუშური ენა. თბ., 2002, გვ. 293.

ბა -ურ//-რ (←ურ) ელემენტის დართვით⁹⁵. მაგალითები: *მეოტიშვილი* – *მევეტ-ურ-ი*, *მჭკდლიშვილი* – *ჭკდლ-ურ-ი*, *შალაფიშვილი* – *შალაფ-ური*, *ქადაგიძე* – *ქადგ-ურ-ი*, *დინგა-შვილი* – *დინგ-რ-ი*, *წოტოიძე* – *წოტ-რ-ი*, *ლაგაზიძე* – *ლაგ-ზ-ურ-ი* და ა. შ.

საყურადღებოა, რომ -ლარ და -ურ//-რ (←ურ) სუფიქსებით ნაწარმოები გვარსახელები წოვა-თუშურ ენაში მხოლოდ მრავლობითობას გამოხატავს. „არ არსებობს გვარი წოვა-თუშურ ენაზე, რომელიც მხოლოდ ერთ პიროვნებას აღნიშნავდეს. ის გადმოგვცემს მთელ საგვარეულოს შემადგენლობას“⁹⁶. კ. ჭრელაშვილმა გამოთქვა სამართლიანი ვარაუდი იმის შესახებაც, რომ მხოლობითი შინაარსით წოვა-თუშურ ენაში გვარსახელის არ არსებობა (მხოლობით რიცხვში გვარსახელის არარსებობა) თემური ცხოვრებით უნდა იყოს განპირობებული. მთის ტერიტორიული თემის კოლექტიური ხასიათიდან გამომდინარე პიროვნების ცალკე გააზრება არ ხდებოდა. მთიელთა მენტალიტეტით გვარი ერთიანი ორგანიზმი იყო და პიროვნების ცალკე მოქმედებაც წარმოუდგენელი იყო. წოვა-თუშურ ენაში გვარის (გვარსახელის) მხოლოდ მრავლობითი ფორმის წარმოდგენით მთიელთა ჯგუფური (კოლექტიური, თემური) მენტალიტეტი აისახა.

თავდაპირველად ყოველ წოვა-თუშურ სოფელში ერთი გვარის ხალხი (ერთი გვარსახელის მატარებელი ჯგუფი) მკვიდრობდა. ეთნოგრაფიული მონაცემებით, ეს გვარებია (გვარსახელებია): 1. *ფეშქროუ*, 2. *შუირთლოუ* (*შურთლობი*), 3. *ჭეიჭენი*, 4. *შველური*, 5. *ბეიხური*, 6. *წარბი*, 7. *ბლუჯრობი* და 8. *უიღღარა*. ეთელტაში *ფეშქრობები* და *ბლუჯრობები* დასახლებულან, ზემო საგიერთაში – *ჭეიჭენები*, ქვემო საგიერთაში – *შველურები*, ინდურთაში – *შურთლობი*, მოზვერთაში

⁹⁵ კ. ჭრელაშვილი. წოვა-თუშური ენა. თბ., 2002, გვ. 294.

⁹⁶ კ. ჭრელაშვილი. წოვა-თუშური ენა. თბ., 2002, გვ. 293.

— ბიზური, ნადირთაში — უიღლარა (უიღრობი), რომლებიც თავდაპირველად ნადირანი (ნაიღლარა) ყოფილან, შემდეგ — უიღლარა და ბოლოს კი კუიღლარა გამხდარან. რაც შეეხება წაროს, აქ წაროელები (წოვა-თუშურად „წარბი“) მკვიდრობდნენ. ამ გვარებს შემდეგ სხვადასხვა გვარები გამოეყო, ე. ი. ხდებოდა ახალი გვარების წარმოქმნა. ეს პროცესი — ძირითადი გვარებისაგან ახალი გვარების გამოყოფისა მიმდინარეობდა, როგორც მთაში ცხოვრების, ისე ბარში გადმოსახლების შემდეგაც. ბევრია „შემძავებული“, ხარით შეყრილი გვარი (ანუ ხელოვნურად დანათესავებული გვარი), რომელთა წინაპრებიც უმეტეს შემთხვევაში საქართველოს სხვადასხვა კუთხიდან და ჩრდილოეთ კავკასიიდან მოსული დაქირავებული მწყემსები იყვნენ. გვარსახელებს საფუძვლად გამორჩეული წინაპარი მამაკაცის სახელი ედებოდა. ეს გვარები, როგორც ახალი, ისე ძველი, ერთ სანათესაო წრეს წარმოადგენდნენ.

წოვა-თუშური გვარების შესახებ საინტერესო სურათი იხატება ეთნოგრაფიული მონაცემებითა (გადმოცემებით) და XIX საუკუნის მოსახლეობის აღწერის დავთრებით. მაგალითად, სოფელ საგირთის ერთ ნაწილში, როგორც აღვნიშნეთ, *შველურის* გვარისანი დასახლდნენ. *შველურთა* გვარიდან არიან გამოსულები *ღინგაშვილები* და *ცისკარიშვილები* (ცისკარიშვილის გვარსახელს საფუძვლად მამაკაცის ძველი ქართული, ქრისტიანობამდელი სახელი „ცისკარა“ უღევს). შემდეგ ცისკარიშვილთა გვარს რამდენიმე ახალი გვარი გამოეყო. მიუხედავად ამისა, ის დღესაც მრავალრიცხოვანი გვარია. მაგალითად, 1831 წლის მოსახლეობის აღწერისას სოფელ საგირთაში 71 ოჯახი მკვიდრობდა და აქედან 19 ოჯახი ცისკარიშვილის გვარსახელს ატარებდა. აღნიშნული აღწერიდან ჩანს, რომ ახალი გვარსახელების წარმოქმნა ახლადდაწყებული იყო. ეს პროცესი ინტენსიური იყო XIX საუკუნის პირველ მეოთხედში. თუ რა იყო წოვა-თუშებში ახალი გვარების წარმოქმნის მიზეზი, ამის შესახებ მსჯელობა შორს წაგვიყვანს.

მსგავსი პროცესი იმავე დროს მეზობელ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში — ფშავშიც მიმდინარეობდა. ძველი ფშავური გვარის დანაყოფები ახალ გვარებად (გვარსახელებად) გარდაიქმნებოდა. თუმცა ძველი გვარები, როგორც ფშავში, ისე თუშეთში, კვლავ განაგრძობდა არსებობას. 1873 წელს საგირთაში ცისკარიშვილების 28 ოჯახია აღრიცხული, 1886 წელს — 31 ოჯახი. 1873 წელს საგირთაში ღინგაშვილების ცხრა ოჯახი ყოფილა. 1873 წლის აღწერაში ერთ-ერთ ღინგაშვილს მიწერილი აქვს მეორე გვარსახელიც — *სარირიშვილი*. ამ სოფელში იმავე წელს *ქადაგობების* ათი კომლი ყოფილა.

სოფელ საგირთის მეორე ნაწილში (მას ძველად „წოეთას“ უწოდებდნენ) *ჭეიჭენის* გვარისანი მკვიდრობდნენ. ეს გვარი დაახლოებით 12 გვარს მოიცავს: *შახელიშვილი, ბაძოშვილი, ედიშერიძე, მიქელაძე, ბაჩულაშვილი, ჯიმშერიშვილი, იტოშვილი, ჭარელიშვილი, ფილიშვილი, ციხელიშვილი, საგიშვილი. ჭეიჭენის* გვარის ძირითადი ნაწილი ამოწყვეტილა. მათ უშუალო მემკვიდრეებად *საგიშვილები* ითვლებიან. თუმცა სხვა მონაცემებით, ისინიც ხეცსურეთიდან მიგრირებული ბერძნაშვილების შთამომავლები არიან. დანარჩენი გვარები შეყრილ, ხელოვნურად დანათესავებულ გვარებად მიიჩნევა.

თავდაპირველად სოფელ ეთელტაში *ფეშქროუს* გვარისანი ცხოვრობდნენ. ოფიციალურად დღეს ასეთი გვარსახელი აღარ არსებობს. ამ გვარში გაერთიანებულია: *ჩარხოშვილები, ბუშტარაულები, ბახტარიშვილები, ბაინდურიშვილები, ბაძოშვილები, ჯიხოშვილები, ბაიბეები, პაპაშვილები, ბუჭურაულები, ბეგუმიშვილები, ხადიშვილები, ნაკეთაურები, ჭრელაშვილები, ღალიშვილები, შანჭიშვილები, ოფილაურები. ფეშქროუს* გვარის უშუალო შთამომავლებად მხოლოდ ბაძოშვილები ითვლებიან. დანარჩენი გვარები შემძახებული, ხარით შეყრილი (ხელოვნურად დანათესავებულნი) არიან. *ბუჭურაულები, პაპაშვილები და ბეგუმიშვილები* ხეცსურეთის სოფელ შატილიდან გადმოსახლებული მგელიკა ჭინჭარაულის შთამო-

მავლები არიან. მიუხედავად იმისა, რომ სოფელ ეთელტის მკვიდრ 16 გვარს ერთმანეთთან სისხლისმიერი ნათესაობა არ აკავშირებთ (ხელოვნურად არიან ერთმანეთთან დაკავშირებულნი), ისინი ერთმანეთზე არ ქორწინდებიან.

სოფელ ინდურთის ძირითადი გვარი *შორთიანი (შორთიული)* ყოფილა. დღეს ისინი *შორთიშვილის* გვარსახელს ატარებენ. ინდურთის დანარჩენი გვარები ძირითადად ხელოვნურად არიან ერთმანეთთან დაკავშირებულნი. მაგალითად, *ლაგაზიძეები* ფშავიდან მოსულან. სიმრავლით გამოირჩეოდნენ *უშარაულები* (1873 წლის აღწერით — 13 ოჯახი).

სოფელ წაროში მკვიდრობდნენ: *უჯირაულები, სულხანაურები, დათიძეები, ხაჩირიშვილები, ჟოდურიშვილები*. მათ თავდაპირველ გვარად *წაროელი* (წოვა-თუშურად: *წარბი*) მიიჩნევა. მაგრამ სინამდვილეში წაროელების უშუალო შთამომავალი არცერთი დასახელებული გვარი არაა. სოფელ წაროს თავდაპირველი მკვიდრნი შავ ჭირს გაუწყვეტია. მთაში არსებული ტრადიციით წაროელთა კერაზე *სულხან ახალაური* დაუსახლებიათ და რადგან ის მათ მემკვიდრედ გაოაცხადეს, წაროელის გვარსახელიც მიუღია. მართალია, დღეს სულხან ახალაურის შთამომავალთა ოფიციალური გვარსახელი (როგორც მთხრობელები ამბობენ: „დასაწერი გვარი“) *სულხანაურაა*, მაგრამ მოსახლეობა მათ დღესაც *წაროელებს* (წოვურად — *წარბი*) უწოდებენ.

წოვა-თუშეთის სოფლებში, წოვა-თუშებს გარდა, ცხოვრობდნენ ფშავიდან, ხევსურეთიდან და ქისტეთიდან (ჩაჩნეთიდან) მიგრირებულებიც. მოსული გვარები ადგილობრივი გვარების მფარველობის ქვეშ იყვნენ, როგორც ადგილობრივები იტყოდნენ, „შემძავებულები“ იყვნენ. აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში (მის ყველა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში) უცხოის მიღების, გათავისების წესი ტრადიციული იყო. ეს იყო მოსულის (მიგრანტის) ხელოვნურად დანათესავება. ამ უკანასკნელს და მის შთამომავალთ სისხლისმიერი ნათესავე-

ბისაგან არავინ ასხვავებდა. უცხო, მოსული ადამიანი ტერიტორიული თემის (სოციუმის) სრულუფლებიანი წევრი ხდებოდა. ეს კი, როგორც შენიშნულია, განამტკიცებდა სოციალურ ერთობას. მთიელთათვის კი ერთობა ერთ-ერთი უმაღლესი ფასეულობა იყო⁹⁷. ასეთი მოვლენა ტიპურია ყველა ტრადიციული საზოგადოებისათვის და დასავლეთის ეთნოლოგიაში სახელდებულია დიქტომიით – „უცხო–ნათესავი“.

წოვათის სოფელ ეთელტაში *მუშტარაული* ერთ-ერთი ძირითადი, ადრინდელი გვარი იყო. ეთნოგრაფიული მასალებით, ისინი ხეცსურეთიდან მოსულებად ითვლებიან. იგივე შეიძლება ითქვას აქ მცხოვრები ქავთარაშვილების შესახებაც, რომლებიც წოვა-თუშურ გვარს – *თურქოშვილს* მიუღია; ქავთარაშვილები თურქოშვილებს შეუერთდნენ, „შეეძმავდნენ“. სოფელ ინდურთაში მცხოვრები *უძღარაულებიც* ხეცსურეთიდან მოსულან. ეს გვარი წოვა-თუშ *ბაიხოძეებს* მიუღიათ. 1873 წლის მოსახლეობის კამერალურ აღწერაში სოფელ ინდურთაში *უძღარაულების* ერთი კომლი მკვიდრობდა. ამ კომლის ხეცსურული წარმომავლობა 1831 წლის აღწერითაც დასტურდება: *«Хедеу-реу Мзелия Узгарули»*. როგორც ჩანს, ეს მგელია უძღარაული ხეცსურეთიდან ახალი გადმოსახლებული იყო და უცხოს მიღების რიტუალი შესრულებული არ იყო. ამის გამო ის ჯერ არ წარმოადგენდა სოციუმის სრულუფლებიან წევრს. ამიტომაცაა უძღარაული ხეცსურად ჩაწერილი.

XIX საუკუნის მოსახლეობის კამერალური აღწერის დავთრებში წოვა-თუშეთში უცხოდ მოსული სხვა არაერთი ოჯახიცაა აღნიშნული. იმავე სოფელ ინდურთაში ასეთ მიგრანტებს შორის დასახლებულია: „*ხეცსური იო სასანძე*“, წარომი ასევე ხეცსურეთიდან მოსული „*ბაჩო სინდოძე*“ (ფშავსა და ხეცსურეთშიც ცოტანი არ იყვნენ თუშეთიდან უცხოდ მოსულნი. მაგალითად, ფშავში კუწაშვილები წოვა-თუშში

⁹⁷ მ. კანდელაკი. ქართველ მთიელთა ტრადიციული ქოფის ისტორიიდან, თბ., 2001.

სულხანაურების შთამომავალნი არიან). 1831 წლის აღწერით, საგირთაში სამი იჯახი ქისტი იყო აღრიცხული. როგორც ჩანს, ეს ქისტები უკვე ქრისტიანებად იყვნენ მონათლულნი, რადგან ისინი ადგილობრივ, ქრისტიანულ სახელებს ატარებდნენ (მაგალითად, ივანე). 1873 წლის მოსახლეობის კამერალურ აღწერაში სოფელ ინდურთაში სულ 17 იჯახი იყო ქისტეთიდან (ჩაჩნეთიდან) უცხოოდ მოსული. 1886 წლის საოჯახო სიებში სოფელ წაროში აღრიცხულია 1880 წელს ხევსურეთიდან მოსული არაბული.

წოვა-თუშეთში უცხოოდ მოსული პიროვნებები ხშირ შემთხვევაში თავიანთ საცხოვრებელი ადგილიდან მესისხლეობის გამო იყვნენ გამოქცეულნი. მათ მთის ტერიტორიული თემი რამდენიმე წლით პირობითად იღებდა და დაკვირვების შემდეგ სოფელი ერთობლივად წყვეტდა მოსულის ხელოვნურად დანათესავების საკითხს. საქართველოს მთის სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებში ასეთი მიგრანტები, ხელოვნურად დანათესავებულები გვარსახელს იცვლიდნენ, ადგილობრივ გვარზე ეწერებოდნენ. თუშეთში კი ეს აუცილებელი არ იყო; თუმცა „უცხო—ნათესავი“ თავის თავდაპირველ გვარსახელს მაინც არ ატარებდა. აქ ისინი ახალ გვარსახელს იფორმებდნენ და ასეთ ახალ გვარსახელებს მამის, პაპის ან სხვა რომელიმე წინაპრის სახელი ედებოდა საფუძვლად. მაგალითად, ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ წოვათაში *მუშტარაულები* და *უძღარაულები* ხევსურეთიდან არიან მოსულები. ხევსურეთში ასეთი გვარები საერთოდ არ იყო. მიგრანტებმა ახალი გვარსახელები გაიფორმეს, მაგრამ დამხვედური გვარი, ვის წარმომადგენლებსაც ძმად გაეფიცნენ, მაინც არ მიიღეს. წოვათაში უცხოოდ მოსული კაცის ხელოვნურად დანათესავება გარკვეული რიტუალით ფორმდებოდა. აქ ეს რიტუალი აუცილებლად „წმინდა სამების“ სალოცავში უნდა შესრულებულიყო *სამებობის* დღესასწაულის დროს, რომელშიც მთელი სოფლის მოსახლეობა იღებდა მონაწილეობას. უცხოოდ მოსული სალოცავს ხარს

სწირავდა; სახატო ქვაბებში ხარშავდა ლუდს. შემდეგ კი საერთო ღზინი, ტრაპეზი იმართებოდა. ამის შემდეგ მოსული რომელიმე წოვა-თუშური გვარის წევრად, ძმად გაფიცულად ითვლებოდა. ადგილობრივი გვარი, რომელმაც მოსული ძმად მიიღო, ამ უკანასკნელს მფარველობდა. ხელოვნურად დანათესავებული უკვე აღარაფრით განსხვავდებოდა სისხლისმიერი ნათესავისაგან. სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილია, რომ წოვა-თუშეთის სოფელ ინდურთაში მცხოვრებ *ბაიხაოძეების* გვარში რამდენიმე ხარით შეყრილი ანუ შემძავებული გვარი იყო⁹⁸. ყოფილა შემთხვევები, როცა უცხო, მოსული ადამიანის ძმად გაფიცვა სოფელს არ დაუშვია. ასეთ პიროვნებას სოფელს ატოვებინებდნენ. რიტუალის მთავარი მოვლენა თეთრი ხარის შეწირვა იყო. XX საუკუნის დასაწყისში უკვე ბარში ჩამოსახლებულ წოვა-თუშებში ბარამიძის გვარის კაცი ყოფილა. ის წოვა-თუშებთან მწყემსად მუშაობდა. *ბარამიძემ* ხელოვნური დანათესავება *მიქელაძის* გვართან მოინდომა. სათანადო რიტუალიც შესრულდა. მაგრამ შემდეგ შეწირული ხარის ტყავზე წითელი ლაქა აღმოუჩენიათ, რის შემდეგაც ხარით შეყრა (დანათესავება) ანუღირებულად გამოცხადდა.

ქართულ საისტორიო საბუთებში კი წოვა-თუში პირველად 1754 წლის სამართლის ერთ-ერთ ძეგლშია დასახელებული. მასში საუბარია იმაზე, რომ თუშეთის მოურავი (სახელმწიფო მოხელე) ზურაბი გარე კახეთის სოფელ საგარეჯოს მივიდა, რათა გაერკვია ადგილობრივი მაცხოვრებლის, ვინმე ელიზბარის მიერ წოვა-თუშის ანთა აუაშვილის დაჭერის ამბავი⁹⁹. ამავე საბუთში, ანთა აუაშვილისა და მისი ძმის ჩუმაზ გარდა, სხვა წოვა-თუშებიც (უთი შველაშვილი, სანდაურ მუშთორიყალიშვილი, უჯი ბერუკაშვილი, საღირ უჯიშვილი) არიან დასახელებულები. ამავე დოკუმენტში ქართული ენის თუშურ დიალექტზე მოლაპარაკე სხვა ორი თუშიცაა დასახელებული

⁹⁸ ე. ბარდაველიძე. საქართველოს მთიანეთის... 1985, გვ. 115.

⁹⁹ ქართული სამართლის ძეგლები, ტომი IV, თბ., 1972, გვ. 425.

(გოთა გოთაძე სოფელ დოჭვიდან და დავით ხელიძე სოფელ შენაქოდან).

ახლა უფრო დაწვრილებით შევეხებით ეთნოგრაფიულ მონაცემებს წოვა-თუშური გვარსახელების შესახებ. წოვათუშურად გვარსახელი აღინიშნება სიტყვით „დეიქრი“:

აბაშიძე — არინდაულები და აბაშიძეები ერთი მამის შთამომავლები არიან. ძირითად წოვებად ითვლებიან. შედიან ეთელტის „ბლუჯრობთა“ დიდ გვარში.

არაბული.

არინდაული — შედიან ეთელტის „ბლუჯრობთა“ დიდ გვარში. არინდაულები და აბაშიძეები ერთი მამის შთამომავლები არიან.

ასადიშვილი — ბაიხოიძეების (ბეიხურების) გვარის ამოწყვეტის შემდეგ, ამ გვარის გადარჩენილი კოჭლი კაცის შთამომავლები არიან.

ასარაული — ამ გვარისანი არც ერთ ძირითად გვარში არ შედიან. თავდაპირველი გვარსახელია ახალაური. წინაპარი მწყემსად ყოფილა მოსული ახმეტის რაიონის სოფელ ხევისჭალადან.

ბაბოშვილი — შედიან წოეთას სასოფლო თემის ჭეიჭენის დიდ გვარში. დღეს ბაბოშვილები („ბაბრი“) სამი კომლის რაოდენობით არიან. მათი წინაპარი ხევსურეთიდან 1830-იან წლებში მოსულა.

ბაინდურიშვილი — სოფელი ეთელტა. შედიან ფეშქროუს დიდ გვარში. მოსული არიან გუდამაყრიდან. ადრინდელ გვარად ფარესიშვილს ასახელებენ.

ბაძე — სოფელი ეთელტა. შედიან ფეშქროუს დიდ გვარში. წოვათაში მისულან კახეთიდან. ბაძოს ბაიძეების წინაპარი წოვათიდან აყრის შემდეგ შეყრია.

ბაიხოიძე — სოფელ მოზართაში ცხოვრობდნენ. ბაიხოიძეები ძირად ქისტები არიან. მათი წინაპარი შევლურებს შეყრიან. წოვათუშურად გვარსახელი გამოითქმის როგორც „ბეიხური“. ავი საქმეების გამო წოვათის შვიდ სოფელს ბეიხურების (ბაი-

ხობების) გვარის „მამრები“, მათ შორის, აკვნის ბავშვებიც ამოუწყვეტიათ. თემისადმი დაპირისპირებული გვარიდან წოვათუშებს მხოლოდ ერთი მამაკაცი, რომელიც ყველაზე ჭკვიანი და ამავე დროს კოჭლიც ყოფილა, დაუტოვებიათ ცოცხალი. გადარჩენილი კოჭლი კაცის შთამომავლები ასადიშვილებისა და თორღვაშვილების გვარსახელებს ატარებენ. თორღვაშვილ-ასადაშვილების გვარში შემდეგ დიდოელები შესულან. ახლა, ვინც ბაიხოიძის გვარსახელს ატარებს, ისინი ძირად დიდოელი შარმადიშოვები არიან.

ბარამიძე — ბარამიძეები წოვათის რვა ძირითადი (დიდი) გვარიდან არცერთ გვარში არ შედიან. გურიიდან მოსულის შთამომავლები არიან. თავდაპირველად მწყემსად იღვნენ პანკისის ხეობის სოფელ ძიბახევში. წოვების სოფელში 1924 წელს მოსულან. აქ მოსვლის შემდეგ ბარამიძეს მიქელაძეების გვარში შესვლა მოუწოდებია. რიტუალის შემდეგ აღმოაჩინეს, რომ თეთრ ხარს რაღაც ლაქა ჰქონდა. ხარით შეყრა ანულირებულად გამოცხადდა.

ბართიშვილი — წოვათუშურად გვარსახელი გამოითქმის როგორც „ბერთლანი“. მიეკუთვნებიან ნადირთა სასოფლო თემის „უიღლარ“ („კუიჟლარა“) დიდ გვარს. ერთი გადმოცემით მოსული არიან მთიულეთიდან, მეორე გადმოცემით — ფშავიდან. გვარსახელი მომდინარეობს მამაკაცის ზღმეტი სახელიდან — „ბართი“.

ბასილიშვილი — სოფელ წოეთას (ვაკის საგირთას) ჭეიჭენის დიდ გვარში შემავალი გვარი. თუშეთის გომეწრის ხეობის სოფელ ჯვარბოსელში უცხოვრია ლაზარე **უთავსაულს**. ოჯახი ამოწყვეტილა. მის სახლკარზე თუშებს ჩაჩანი მოუყვანიათ, „გვარი არ დაიხუროსო“. მაგრამ ამ ჩაჩანსაც ქალიშვილები ყოლია, რომლებიც გაუთხოვებია; თვითონ გარდაცვლილა. „გვარი ისევ უპატრონოდ დარჩენილა“. იმ ლაზარე უთავსაულის ფუძეზე ახლა ბერძენი ალი კიძიანი მოუყვანიათ. დღესაც ცხოვრობენ უთავსაურის გვარით მისი შთამომავლები. მთხ-

რობელის სიტყვით, ამით გვარი არ დაიხურა, ის გააცოცხლეს. მისი შთამომავლებიდან ერთი ვაჟი ხისოში დაუსახლებათ, მეორე — ხახაბოში; ალი ჯვარბოსელში დარჩენილა. მეოთხე მიქელ კიმიანი წოვათაში მისულა, დაქორწინებულა. მას ორი ვაჟი ყოლია — ვოუგა და ბასილი. წოვა-თუში მიქელაძეები ერთ-ერთი ძმის მიქელ კიმიანის შთამომავლები არიან. წოვა-თუშები დღესაც მიქელაძეებს „ვოუგრის“ სახელით მოიხსენიებენ. მეორე ძმისაგან — ბასილისაგან კი ბასილიშვილები (ბასილდარ) მომდინარეობენ.

ბაჩულაშვილი.

ბაძოშვილი — სოფელი ეთელტა. შედიან „ფეშქროუს“ დიდ გვარში. ფეშქროუს გვარის ნამდვილ წარმომადგენლებად ბაძოშვილები ითვლებიან. ფეშქროუს გვარში დანარჩენი 16 გვარი შეყრილ გვარად ითვლება.

ბახტარიშვილი — სოფელი ეტელტა. შედიან „ფეშქროუს“ დიდ გვარში. წოვათაში კახეთიდან მისულან. ბაძოს მათი წინაპარი წოვათიდან აყრის შემდეგ შეყრია. წოვები ამ გვარსახელს გამოთქვამენ როგორც „ბახტარი“.

ბეგუმიშვილი — სოფელი ეთელტა. შედიან „ფეშქროუს“ დიდ გვარში (თემში). პაპაშვილებისა და ბუქურაულების განაყრები. მათი ძირი-გვარია ჭინჭარაული. ბეგუმიშვილების გვარმა არსებობა რამდენიმე წლის წინ შეწყვიტა.

ბობღიაშვილი — ეთელტაში მცხოვრები „ბლუჯრობთა“ დიდი გვარის შემაგენლობაში შედიოდნენ. მიგრირებული არიან ხევსურეთიდან. წოვურად გვარსახელი გამოითქმის როგორც „ბუიბლენი“. 1870 წელს ასპინძის ომში წოვა-თუშ ბობღიაშვილის ოჯახიდან ათი ძმა დაღუპულა.

ბურკიშვილი — შედიან ინდურთის სასოფლო თემის შორთიულთა დიდ გვარში. ენათესავებიან გარსევანიშვილებსა და ტეტიშვილებს. XIX საუკუნის მოსახლეობის აღწერის დავთრებში ბურკიძედ არიან ჩაწერილი.

ბუქურაული — სოფელი ეთელტა. შედიან „ფეშქროუს“ დიდ გვარში (თემში). ბუქურაულების განაყრებად, ბიძაშვილებად ითვლებიან პაპაშვილები, ჭრელაშვილები, ხადიშვილები, შანჭიშვილები, ბაინდურიშვილები. სისხლით ნათესავენად, ერთი წინაპრიდან მომდინარედ ითვლებიან ბუქურაულები, ჭრელაშვილები და პაპაშვილები. ამ სამი გვარის სისხლით ნათესავენად არ ითვლებიან შანჭიშვილები, ხადიშვილები და ბაინდურიშვილები, თუმცა ეთნოგრაფიული მასალებით ყველა ეს გვარი ერთ საერთო დიდ გვარში იყო გაერთიანებული. ბუქურაულების წინაპარს, გელიკა ჭინჭარაულს ხევსურეთის სოფელ შატილში ცხოვრებისას ჩაჩანი შემოკვდომია, რის გამოც იქაურობას გასცლია და თავი ფშავის სოფელ მუქოსთვის შეუფარებია. აქ მას მუქოელი თეკლე შეურთავს ცოლად. შესძენით სამი ვაჟი: ბუქო, პაპა და ბეგო. მუქოში ცხოვრების 14 წლის შემდეგ მოსისხლე ჩაჩნებს ჭინჭარაულის ადგილსამყოფელისათვის მიუგნიათ. ამის შემდეგ ოჯახი წოვათაში გადაიხვეწა. ეთელტაში ისინი ბაბომ მიიღო და თავის სიახლოვეს მიუჩინა ადგილი. ბუქურაულები ბევრი ცხვრის პატრონი ყოფილან, რომელთა ოჯახსაც 12 ათასი სული ცხვარი ჰყოლია.

გარსევანიშვილი — შედიან ინდურთის სასოფლო თემის „შორთიულთ“ დიდ გვარში. წარმომავლობით ფშავლები არიან. ენათესავენბიან ბურკიშვილებსა და ტეტიშვილებს.

გელაშვილი — შედიან „ბეიხურების“ (ბაიხოდების) დიდ გვარში. წინაპარი ხევსურეთიდან გადმოსახლებულა.

გოდიშვილი — ერთი ოჯახია. ძირად ლაგაზიძეები არიან.

გორგიაშვილი — შედიან ინდურთის სასოფლო თემში. ეს გვარი ზარიძეების განაყარი გვარია. ზარიძეები თიანეთიდან იყვნენ მოსული.

გურჯიშვილი.

ღათოიძე — მიეკუთვნებიან წაროელების („წარბების“) დიდ გვარს, რომელსაც შეყრიან მთიდან ჩამოსახლების შემდეგ. მოსული არიან ქართლიდან.

დინგაშვილი – წოვათაშურად გვარსახელი გამოითქმის როგორც „დინგრი“. ცისკარიშვილებთან ერთად შედიან შველურების დიდ გვარში. წინაპარი იყო გომეწრელი ფშაველი. წოვათაში მათი სოფელი იყო საგირთა.

დურმიშხანიძე – შედიან ბაიხოიძეების („ბაიხურების“) დიდ გვარში. თეთრი ხარით შეყრილი გვარია.

ელილიშვილი – შედიან ბაიხოიძეების („ბაიხურების“) დიდ გვარში. წოვა-თუშებს ხარით შეყრიან მთიდან ბარში ჩამოსახლების შემდეგ. მიგრირებული არიან კახეთიდან.

ელიშერიძე – შედიან წოვათის სასოფლო თემის „ჭეიჭენის“ დიდ გვარში. ქართლიდან მოსული ელიშერიძეების („იდშერლარ“) წინაპარი ხარით შეყრია „ჭეიჭენებს“.

ეჩიშვილი – წოვურად გამოითქმის როგორც „იდშერლარ“.

ვეშაგურიძე – ვეშაგურიძეები ძირად ხევსურები არიან. მიეკუთვნებიან „ბლუჯრობთა“ დიდ გვარს. წოვურად გვარსახელი გამოითქმის როგორც „ვეშეურლარ“.

ზარიძე – შედიან ინდურთის სასოფლო თემის „შორთიულთ“ დიდ გვარში. წინაპარი გადმოსახლებულა თიანეთიდან.

თაღარიშვილი – შედიოდნენ ეთელტის სასოფლო თემის „ბლუჯრობთა“ დიდ გვარში. მათი წინაპარი, პატარა ბიჭი – თაღარა დიდოეთის სოფელ ასახოდან მოსულა და **უშარაულებს** შეკედლებია. ბაღლი უშარაულებს (ბლუჯრობებს) გაუზრდიათ და მათვე დაუქორწინებიათ. თაღარიშვილის წინაპრის წოვათაში გადმოსახლება XVIII–XIX საუკუნეების მიჯნაზე მომხდარა. „ამათ გაგრძელება აღარ აქვთ“.

თორღოშვილი – ბაიხოიძეების („ბეიხურების“) გვარის ამოწყვეტის შემდეგ, ამ გვარის გადარჩენილი კოჭლი კაცის შთამომავლები არიან. „არადასაწერი გვარია“ „თორღალარ“.

თურქოშვილი – შედიან ინდურთის სასოფლო თემის „შორთიულთ“ დიდ გვარში. შთამომავალნი არიან ჩაჩნეთიდან მიგრირებული კაცისა. ამ გვარის წარმომადგენელი დავით თურქოშვილი წოვათაში ხევისბერი ყოფილა.

ძეგლიძე — შედიან ინდურთის სასოფლო თემის „შორთიულთ“ ღიდ გვარში. წოვურად გვარსახელი გამოითქმის როგორც „სიხრი“.

იტოშვილი — შედიან „ჭეიჭენის“ ღიდ გვარში.

კაიშვილი — სოფელ ეთელტაში მოსახლე „ბლუჯრობთა“ ღიდ გვარში შედიოდნენ, მათი წინაპარი თურქეთიდან მოსული ქუ-რთი მწყემსი ყოფილა. წოვა-თუშებს ისინი მთიდან გადმოსახ-ლების შემდეგ შეყრიან.

ლაგაზიძე — შედიან ინდურთის სასოფლო თემის „შორთიუ-ლთ“ ღიდ გვარში. ლაგაზიძეები წოვათაში ფშავიდან მოსუ-ლან. თავდაპირველად იწერებოდნენ ლაგაზაურად, შემდეგ — ლაგაზიშვილად და ბოლოს — ლაგაზიძედ.

ლონგიშვილი — წოვა-თუშურად გვარსახელი გამოითქმის რო-გორც „ლუინგლარ“.

მანჭარაული — შედიან ბაიხოიძეების (ბაიხურების) ღიდ გვარში. მოსული არიან ხევსურეთიდან. ადრინდელი გვარსახე-ლია **უთურგაული**. წოვურად გვარსახელი გამოითქმის რო-გორც „მოწლოყრი“.

მარინდოშვილი — გვარი ღლეს დაკარგულია. შედიოდნენ ბაი-ხოიძეების გვარში, მაგრამ სისხლით ბაიხოიძეები არ ყოფი-ლან.

მაჩაბლიშვილი — მიეკუთვნებიან ეთელტის სასოფლო. თემის „ბლუჯრობთა“ ღიდ გვარს.

მეოტიშვილი — შედიოდნენ „ბლუჯრობთა“ ღიდ გვარში. მიე-კუთვნებიან ეტელთის სასოფლო თემს, თუმცა მათი წინაპარი აქ მთიდან ჩამოსახლების შემდეგ დამკვიდრებულა. თურ-ქეთიდან მოსული ქურთი მწყემსის შთამომავლები არიან. წო-ვურად „მევეტური“. გვარსახელი მომდინარეობს საკუთარი სა-ხელიდან „მეოტი“. მეოტის ძმა ყოფილა „პაჩო“. მისი შთა-მომავლები პაჩოშვილის გვარსახელს ატარებენ. მეოტიშვილები („მევეტური“) და პაჩოშვილები თეთრი ხარით შეპყრიან უშა-რაულებს. ამ სამი გვარის წარმომადგენლები ერთმანეთზე არ

ქორწინებიან. მეოტიშვილებისა და პაჩოშვილების აღრინდელი, ანუ ძირი გვარი გადმოცემებს არ შემოუნახავს.

მიქელაძე — შედიან „ჭეიჭენის“ ღიდ გვარში. გვარს საფუძველი ჩაუყარა ბერძენმა მიქელ კიმიანმა. წოვა-თუშურად მიქელაძეებს „ვოუგრის“ ეძახიან; ვოუგა ჰქვიენებია მიქელის ერთ-ერთ ვაჟს.

მუშტარაული — სოფელი ეთელტა. შედიან „ფეშკროუს“ ღიდ გვარში. შთამომავლები არიან ფშაველი ნიკო არჩემაშვილისა, რომელიც აქ მწყემსად მოსულა. ფშავიდან მიგრირებულს სამი ვაჟი ყოლია: **მუშტარა**, **ხარება** და **ჩარხო**. პირველი ორის შთომავალნი დღეს მუშტარაულის გვარს ატარებენ, მესამისა კი — ჩარხოშვილს. მთხრობელის სიტყვით, მართალია, „ხარებას“ შვილები მუშტარაულებად იწერებიან, მაგრამ სოფელი მათ ეძახის „ხარებლარ“.

მჭედლიშვილი — მჭედლიშვილები შედიან ინდურთის სასოფლო თემის „შორთიულთ“ ღიდ გვარში. მოსულან ქიზიყის სოფელ ზემო ბოდბედან. წოვებს შეუერთდნენ მთიდან ბარში ჩამოსახლების შემდეგ.

ნაკვეთაური — სოფელი ეტელტა. შედიან „ფეშკროუს“ ღიდ გვარში (თემში). გადმოსახლებული არიან ფშავის უკანაფშავის თემიდან. ნაკვეთაურების („კუნდარ“) განაყრები არიან ხადიშვილები.

ნაკუდაშვილი — ინდურთის სასოფლო თემის „შორთიულთ“ გვარში შედიან. ამ ღიდ გვარში მთიდან ჩამოსახლების შემდეგ, 1832 წელს შესულან. წარმოშობით ჩაღმა-თუშები არაინ. წოვურად გამოითქმის როგორც „ნოკდაღარ“.

ნუიშვილი — ნუიშვილები წოვა-თუშების არც ერთ ღიდ რვა გვარში არ შედიან. ეთნოგრაფიული მასალებით, მათი ალვანში ჩამოსახლებისას სოფლის ბოლოში ერთ უშვილო ქალს, გვარად ნიუშვილს უცხოვრია. ერთ ქისტს ბევრი ბავშვი ყოლია და ორი ბავშვი ალვანში მოუყვანია გასაყიდად. თუშებს მიუსწავლებიათ: სოფლის ბოლოში უშვილო ნუიშვილი ცხოვ-

რობს, ის იყიდისო. ქალ-ვაჟი ნუიშვილს მართლაც უყვოდა. წოვა-თუში ნუიშვილები იმ ვაჟის შთამომავლები არიან. ეს ფაქტი საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამდე მომხდარა.

ორბეთიშვილი — შედიან ნადირთა თემის „კუიყლარას“ ღიდ გვარში. ხარით შეყრიან ქადაგიძეების გვარს. ზოგიერთ ორბეთიშვილი ქადაგიძედაც ეწერება. მოსულან „წალკის სოფელ ორბეთიდან“ და იმიტომაც ატარებენ ორბეთიშვილის („ორბეთლარ“) გვარსახელს.

ოქილაური — ეტელთის სასოფლო თემი. შედიან „ფეშკროუს“ ღიდ გვარში. წარმომავლობით ხევსურები არიან. მათი განაყრები არიან შანქიშვილები.

პაპაშვილი — სოფელი ეტელთა. შედიან „ფეშკროუს“ ღიდ გვარში.

პაპიშვილი — შედიან სოფელ ნადირთას „კუიყლარას“ ღიდ გვარში.

პაჩოშვილი — შედიან „ბლუჯრობთა“ ღიდ გვარში. მიეკუთვნებიან ეთელთის სასოფლო თემს. ძირად ხევსურები არიან. მიგრირებულან წოვა-თუშების მთიდან ჩამოსახლების შემდეგ. ეთნოგრაფიული მასალებით, წოვათაში მოსახლეობის ღიდი ნაწილი ამოწყვეტილა და ისინი იძულებული იყვნენ მწყემსებად სხვა მხრიდან მოსული ადამიანები დაეყენებინათ, მათ შორის, პაჩოშვილების („პაჩრი“) წინაპარიც ყოფილა.

ჭოდურიშვილი — უჯირაულების განაყრები არიან. შედიან წაროელების თემში.

წიპოშვილი.

სულხანაური — შედიან წაროს სასოფლო თემის წაროელების (წოვურად — „წარბი“) საერთო, მთავარ გვარში. 1830 წელს წაროს მთელი მოსახლეობა ამოწყდა. წაროელების გვარში მხოლოდ ცოლ-ქმარი გადარჩენილა. მთხრობელის თქმით, 1831 წელს წაროში მხოლოდ ეს ორი ადამიანი დადიოდა. ოჯახს 150 სული ცხვარი და სამი ძროხა ყოლია. წოვათაში ზამთარში 150 სულ ცხვარს ვერ შეინახავდნენ. ცხვარი მათ ბარში

საზამთრო საძოვრებზე სხვებს გამოატანეს. შემოდგომაზე ბარში ჩაძორეკილ ცხვარს მწყემსი სჭირდებოდა. ასეთი მწყემსი მატნის თავზე სოფელ ხევისჭალაში მოძებნეს. მას სახელად სულხანი ერქვა. ცხვრის პატრონი ორივე მოხუცი წაროელი ზამთარში გარდაცვლილა. მაისის თვეში მწყემს წოვათაში მოხუცების კუთვნილი ცხვარი ამოურეკავს. მას აქ ჩაღმა-თუში ორი კაცი დახვდა სოფელ ვერხოვნიდან, რომლებმაც მწყემს სულხანს მოხუცების გარდაცვალების ამავი აუწყეს. ჩაღმა თუშებმა, წაროელების გვარი რომ არ გამჭრალიყო, სულხანი მათ სახლ-კარზე დაასახლეს. ეთნოგრაფიული მასალებით, იმ დღის შემდეგ სულხანი გახდა „წარბან სულხანი“, ანუ „წაროელების სულხანი“. „სულხანი გახდა წაროელი და მისი შვილები დღეს სულხანაურებად იწერებიან“.

სულხანიშვილი.

საგიშვილი — შედიან „ჭეიჭენის“ დიდ გვარში. მიგრირებული არიან ხევსურეთიდან. ადრინდელი, ანუ როგორც მთხრობელები ამბობენ პირველი გვარი, ბერდიშვილი ყოფილა.

ტეტიშვილი — შედიან ინდურთის სასოფლო თემის „შორთიულთ“ დიდ გვარში. მთხრობელის სიტყვით, მართალია, „ტეტიშვილებად იწერებიან, მაგრამ ჩვენ ჭყოპიშვილს ვეძახით“. ენათესავებიან გარსევანიშვილებსა და ბურკიშვილებს.

უზღარაული — შედიან ბაიზოიძეების დიდ გვარში. ძირად ხევსურები არიან. ეს გვარი ერთი ოჯახისაგან შედგება.

უშარაული — წოვურად: „ბლუჯრი“. სოფელ ეთელტაში ორი გვარი მკვიდრობდა — „ფემკრობი“ და „ბლუჯრობი“. ბლუჯრობთა დიდ გვარში ძირითადი გვარი უშარაულის გვარია. გვარსახელი მომდინარეობს საკუთარი სახელიდან — უშარა. ძირად არიან ხევსური **ხიტორაულები**. მას ორი შვილი ყოლია:

ბლუჯო და **უშო**. „დასაწერი გვარი უშარაულია, არ დასაწერი — „ბლუჯრო“. პასპორტით უშარაულია, მაგრამ მთაში ცხოვრების დროს იყო „ბლუჯრობი“. ბლუჯრობის გვარში შედიან აგრეთვე: მეოტიშვილები, ვეშაგურიძეები, პაჩოშვილები, ბობ-

ღიაშვილები, ჯემოშვილები, მაჩაბლიშვილები, არინდაულები, თაღარიშვილები, ჯამარიშვილები, აბაშიძეები, ხიტირიშვილები, შაკაშვილები, კაიშვილები.

უჯირაული — უჯირაულები ფშავიდან მოსული ძირად ფეტი-აშვილები არიან. წოვურად უჯირაულების გვარი გამოითქმის როგორც „თეიცრი“. შედიან „წარბების“ (წაროელების) დიდ გვარში.

ქდაგიძე — შედიან ნადირთა სასოფლო თემის „კუიჟღარას“ დიდ გვარში. იყოფიან სამ განშტოებად: „იუხარა“, „დეინი“ და „შალფური“. მართალია ეს სამი განშტოება ოფიციალურად ქდაგიძის გვარს ატარებს, მაგრამ მათ სისხლიერი ნათესაობა არა აქვთ. ყველა ისინი კახეთიდან არიან მოსული. წოვათაში მოსვლის შემდეგ მიუღიათ ქდაგიძის („ქადგიძის“) გვარი. 1770 წლის ასპინძის ბრძოლაში თავი ქდაგიძეს გამოუჩენია.

ფილიშვილი — შედიან „ჭეიჭენის“ დიდ გვარში. დვალეთიდან მოსულან.

ქვთარიშვილი — ქვთარიშვილები შედიან ინდურთის სასოფლო თემის „შორთიულთ“ ძირითად გვარში. მათი წინაპარი წოვათაში ჩაჩნეთიდან გადმოსახლებულა. XIX საუკუნის მოსახლეობის კამერალური აღწერის დავთრებში ჩაწერილი არიან ქვთარიძეებად.

ქრთველიშვილი.

ოჭორიშვილი — შედიან ბახოიძეების („ბაიხურების“) დიდ გვარში. წინაპარი მოსულია ხევსურეთიდან წოვა-თუშების მთიდან ბარში ჩამოსახლების შემდეგ.

კოკოშვილი — შედიან ბახოიძეების დიდ გვარში. მათი წინაპარი წოვა-თუშებს მთიდან ბარში გადმოსახლების დროს შეერთებია.

ღალავიშვილი — შედიან ნადირთა სასოფლო თემის „უიღღარას“ („კუიჟღარას“) დიდ გვარში. წოვა-თუშურად გვარსახელი გამოითქმის როგორც „ღალგური“ (ღალავანები).

დალიშვილი — შედიან ეტელთის სასოფლო თემში. მიეკუთვნებიან „ფეშქროუს“ დიდ გვარს. წოვათაში მოსულან კახეთიდან. ფეშქროუს გვარს — ბაძოს კახეთში ჩამოსახლების შემდეგ შეერთებიან.

ღირღიშვილი.

ყიზილაშვილი — წოვურად „დაქრი“. ყიზილაშვილები ორ ნაწილად იყოფიან. ერთნი მატნიდან წასული მეცხვარის **ტურაშვილის** შთამომავალნი არიან და ამიტომაც მათ „ტურაღარ“-ებს უწოდებენ, ხოლო მეორენი ჩაჩნეთიდან გადმოსახლებულის შთამომავლები არიან. ეს უკანასკნელი „ხარით შეერთებულად“ ითვლებიან.

მაკვლიშვილი — შედიან სოფელ წოეთას (ვაკის საგირთის თემის) „ჭეიჭენის“ დიდ გვარში. ეს გვარი წოვურად გამოითქმის როგორც „შოვხელდარ“. ხარით შეყრილები არიან. ნამდვილი ჭეიჭენის შთამომავალი, როგორც მთხრობელები ამბობენ, არც აღარავინაა. ისინი შავი ჭირის დროს გაწყვეტილან.

შაკაშვილი — შედიან ეთელტის თემის „ბლუჯრობთა“ დიდ გვარში. ეთნოგრაფიული მონაცემებით, შაკაშვილები უშარაულების განაყრები არიან.

შანჭიშვილი — ეთელტის სასოფლო თემი. შედიან „ფეშქროუს“ დიდ გვარში (თემში). წარმოშობით არიან ხევსურები. განაყრები არიან ოჟილაურებისა. წოვურად გამოითქმის როგორც „შენჭრი“.

შეკლაშვილი — შედიოდნენ ინდურთას თემის შორთიშვილთა („შორთიულთა“) დიდ საგვარეულოში.

შორთიშვილი — სოფელ ინდურთას ძირითადი გვარია (ინდურთა წოვათის ყველაზე დიდი სოფელი იყო). შორთიულთა (შორთიშვილთა) დიდ გვარში შედიან: თვით შორთიშვილები, ყიზილაშვილები, ნაკულაშვილები, ბურკიშვილები, ტეტიშვილები, ლაგაზიძეები, ზარიძეები, მჭედლიშვილები, ჩაჩქანიშვილები, ქავთარიშვილები, იმედიძეები, თურქოშვილები, გორგიაშვილები, გარსევანიშვილები, შეკლაშვილები, წოტოიძეები.

შორთიშვილები უშუალო შთამომავლები არიან მატნელი *შორთა ტურაშვილისა*, რომელიც ხუთ ქიზიყელ მეცხვარესთან ერთად ჯერ ფშავში იყო ასული თავისი ცხვრით და რომელიც შემდეგ მათთან ერთად ინგუშეთის სოფელ ვაპში დასახლდა. მთხრობელის თქმით, „შორთიშვილების გვარში შედიან წკიპოშვილები და ყიზილაშვილების ნაწილი, რომლებსაც ტურაანებს ეძახიან („ტურადარ“)“.

ჩარხოშვილი – სოფელი ეთელტა. შედიან „ფეშკროუს“ დიდ გვარში. ეთნოგრაფიული მასალებით, წოვათაში ივრის ხეობის ფშავიდან, თიანეთიდან მოსულან. მათი წინაპარი წოვა-თუშებთან თავდაპირველად მწყემსად მოსულა, შემდეგ კი ადგილობრივებს თეთრი ხარით შეყრია. თავდაპირველი გვარი ყოფილა *არჩმაშვილი*. წოვათაში მოსულ ნიკო არჩმაშვილს ყოლია ვაჟი – მუშტარა. მისი შთამომავლები ახლა მუშტარაულები არიან. გარდა მუშტარასი ნიკო არჩმაშვილს კიდევ ორი ვაჟი – ჩარხო და ხარება ყოლია. ხარებას შვილებიც მუშტარაულებად იწერებიან; ჩარხოს შთამომავლები კი ჩარხოშვილის გვარსახელს ატარებენ. წოვურად გვარსახელი გამოითქმის როგორც „ჩარხლი“. ჩარხოშვილები დღეს 10 კომლის რაოდენობით არიან. ჩარხოშვილები ბაძოს მთაში შეერთებიან.

ჩაჩქანიშვილი – შედიან ინდურთის სასოფლო თემის „შორთიულთ“ დიდ გვარში. ხევსურეთიდან მოსულან წოვა-თუშების ბარში ჩამოსახლების შემდეგ. გვარსახელს წოვა-თუშები გამოთქვამენ როგორც „ჩაჩქნი“.

ცისკარიშვილი – ცისკარიშვილთა გვარი ერთ-ერთი დიდი გვარია. წოვათაში ცისკარიშვილების სოფელი იყო საგირთა. *აღრინდელი გვარია შევლური*. მათი წინაპარი ცხოვრობდა *ფშავის სოფელ გომეწარში*. სხვა გვარებისაგან განსხვავებით ცისკარიშვილების გვარი რამდენიმე მამიშვილობად იყოფა: ჭიჭაშვილები (ჭიჭრი/ჭიჭანნი), ბელადიშვილები (ბელდური/ბელადიანი), გიგოლიშვილები (გიგოლდარ/გიგოლიანი), ტუგიშვილები (ტუგიდარ), აფშინაშვილები (ეფშინადარ), ბეროშვი-

ლები (ბერღარ), დადელარეები (დადელარ), ვანლარ, ფოცხვე-რიშვილები (ფოცხორლარ), შანშაშვილები (შანშრი), ჭანთოშ-ვილები (ჭანლარ), ბეუიშვილები (ბიიულარ), მეთითიშვილები (მეთიდარ), სულხნური/სულხანიანი.

ციხელიშვილი — შედიან „ჭეიჭენის“ დიდ გვარში. მოსული არიან ფშავიდან.

წოტოიძე — შედიან ინდურთის სასოფლო თემის შორთიშვილ-თა („შორთიულთა“) დიდ გვარში. წოტოიძეების წინაპარი **ქიზბარაულის** გვარის კაცი ყოფილა და გადმოსახლებულა ხე-ვსურეთის არდოტის თემიდან. ხარით შეყრია შველაშვილებს.

ჭარელიშვილი — შედიან „ჭეიჭენის“ დიდ გვარში. განაყრები არიან ბაბოშვილებისა. ბაბოშვილები კი ხეცსურეთიდან არიან მოსული. საუბრისას წოვა-თუშები ამ გვარსახელს გამოსთქ-ვამენ, როგორც „ჭარლოლარ“.

ჭრელაშვილი — სოფელი ეთელტა. შედიან „ფეშქროუს“ დიდ გვარში, სასოფლო თემში. **ჭრელაშვილების მეორე გვარია აჯაყიძე**. „აჯაყიძეებად იყო კახეთში ცნობილი“. ის წოვურად გამოითქმოდა როგორც „აჭყური“. ჭრელაშვილები სოფელ ეთ-ელტის მკვიდრ არც ერთ გვარზე არ ქორწინდებიან, რადგან ისინი ყველანი ერთმანეთის ნათესავეებად ითვლებიან, მიუხე-დავად იმისა, რომ ზოგიერთი მათგანი სხვა მხრიდანაა მო-სული და ხარ-ქვაბითაა შეყრილი. ჭრელაშვილები ძირად ფშა-ვლები არიან.

ხადიშვილი — სოფელი ეთელტა. შედიან „ფეშქროუს“ დიდ გვარში (თემში). **ადრინდელი გვარია ნაკვეთაური**. მოსული არიან უკანაფშავიდან. ეთელტელების წიწალ-ყურეში (ბახტ-რიონის სიახლოვეს) დასახლების ინიციატორი ამ გვარის წა-რმომადენელი **წიწილა** ყოფილა.

ხაჩირიშვილი — მიეკუთვნებიან წაროელთა თემს (გვარს). მოსული არიან ხეცსურეთის სოფელ ანდაქიდან.

ხაჩირიძე — წოვურად გამოითქმის როგორც „ხაჩირლარ“.

ხიტირიშვილი — შედიოდნენ ეთელტის სასოფლო თემის „ბლუჯრობთა“ დიდ გვარში. მიგრირებული არიან ხევსურეთიდან როგორც უშარაულების, ისევე ხიტირიშვილების **ძირი-გვარია ხიტირაული**. XIX საუკუნის კამერალური აღწერის დავთრებში ჩაწერილი არიან ხიტირიძე.

ხოსროშვილი — შედიან ბაიხოძეების დიდ გვარში. წოვა-თუშებში ეს გვარსახელი ახალი წარმოქმნილია. წინაპარი გვარად ბაიხოძე იყო. შთამომავალნი არიან დავით ხოსროს ძე ბაიხოძის, რომელიც შავი ჭირისაგან 1895 წელს გარდაცვლილა.

ჯამარიშვილი — შედიან ეთელტის სასოფლო თემის „ბლუჯრობთა“ დიდ გვარში. ძირად არიან ფშავლები.

ჯეგოშვილი — მიეკუთვნებიან ეთელტის სასოფლო თემის „ბლუჯრობთა“ დიდ გვარს. **ძირი გვარია უშარაული**.

ჯიმშერიშვილები — შედიან „ჭეიჭენთა“ დიდ გვარში. შექმავებული გვარია. მათი **აღრინდელი გვარი იყო ჯიმშიტაშვილი**. გადმოსახლებული არიან ივრის ხეობის ზემო წელიდან შავი ჭირის ეპიდემიის შემდეგ.

ჯიხოშვილი — სოფელი ეტელთა. შედიან „ფეშკროუს“ დიდ გვარში. ძირად ხევსურები არიან. წოვა-თუშურად გვარსახელი გამოითქმის როგორც „ჯიხრი“. XIX საუკუნის კამერალური აღწერის დავთრებში ჩაწერილი არიან ჯიხოიძე.

წოვა-თუშებს საკუთარი სახელები ქართული აქვთ. თუ გადავხედავთ 1831, 1841, 1873 და 1886 წლების მოსახლეობის აღწერის დავთრებს, ვნახავთ, რომ მათში ძირითადად ქართული სახელები, უფრო სწორად, ქრისტიანულ-მართმადიდებელი კანონიზებული სახელები და წინარექრისტიანული სახელები იყო გავრცელებული — ზუსტად ისეთი სახელები, რომლებიც ქართულენოვან თუშებსა და აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის სხვა ეთნოგრაფიულ ჯგუფებში იყო გავრცელებული. 1873 წლის აღწერაში მხოლოდ მამაკაცის სახელებია დაფიქსირებული. წოვა-თუშების სოფელ ინდურთაში

მართლმადიდებელი ეკლესიის მიერ კანონიზებული შენდგები სახელები გვხვდება: *აბრაამი, ანდრია, ალექსი, ალექსანდრე, ბაკური, ბასილი, ბესარიონი, გაბრიელი, გრიგოლი, გიორგი, გოვია, დავითი, დიმიტრი, თევდორე, ევნატე, იაკობ, ისაკი, იობი, იასე, იოსები, იორდანე, ივანე, ილარიონი, კონსტანტინე, ლაზარე, ლონგინოზ, მათე, მიხეილი, მაქსიმე, მიქელი, ნიკოლოზი, პართენი, პავლე, სოლომონი, სვიმონი, სტეფანე, ტიმოთე*— როგორც ჩანს, ამ დროს წოვა-თუშებში საკუთარი სახელების დარქმევას მართლმადიდებელი ეკლესია მთლიანად აკონტროლებდა, რადგან 1831 და 1841 წლების აღწერებში მართალია ქრისტიანული სახელები გვხვდება, მაგრამ არა იმ რაოდენობით, როგორც ეს 1873 წლის აღწერაში გვაქვს. ამას 1873 წლის აღწერაში დაფიქსირებული მაძის სახელებიც მოწმობს, მაგალითად: *ბაბო, ბერო, დათუნი, ეფზო, ეჩი, თორღვა, იმედა, ირემა, ინა, კახო, ლუხუში, ლელა, საღირ, უჯი, უთი, შარმაზან, ცისკარა, წიქა, ზირჩლა, ხუტია, ჯამარ, ჯიზო, რომელთაგან ზოგი ძველქართული წარმართული ხანის სახელია (ჯიზო, მგელა, ცისკარა, ეფზო, ირემა, მეტი, იმედა), ზოგიც ჩრდილოეთ კავკასიიდან შემოსული არაქართული სახელი (უჯი, უთი, ეჩი, ზირჩლა)*. იგივე შეიძლება ითქვას ქალის სახელებზე, რომლებიც 1831 წლის აღწერაშია დაფიქსირებული. კანონიზებული ქრისტიანული სახელებიდან წოვა-თუშებში ამ დროს ყველაზე გავრცელებული იყო: *თამარი, მაია, მართა, მარიაში, ელისაბედი, ანა, ნინო, ბარბარე, ელენე*. ქალის წინაქრისტიანული სახელებიდან აღსანიშნავია: *მერცხალა, თუთა, დაი, ვაშქალი, ტრედი, საბედი, კმარა, კუკი, მინელი, ნანელი, ქალია, მზექალა* და სხვა. არა მარტო თუშებში, არამედ საქართველოს მთიანეთის სხვა მხარეებშიც (ხევსურეთი, ფშავი, ხევი) იშვიათი არ იყო ჩრდილოეთკავკასიური ეთნიკური ერთეულებიდან შემოსული საკუთარი სახელები, რაც იმ ეთნოკულტურული კავშირების შედეგია, რომელიც ქართველ და ჩრდილოეთკავკასიელ მთიელებს შორის

საუკუნეების განმავლობაში არსებობდა. საკუთარ სახელებთან მიმართებით ეს მოვლენა წოვა-თუშებისათვის XVIII საუკუნეშიც იყო დამახასიათებელი, რასაც ი. გიულდენშტედტმაც მიაქცია ყურადღება: „პირთა სახელები უფრო შერეულია, უფრო მეტად ქართული მამაკაცთა სახელებია“¹⁰⁰.

აბრამ შავსელიშვილის მასალებით, „წოვა-თუშებში გაუყოფელი ოჯახების მოგვიანო დრომდე არსებობას ადასტურებს ისიც, რომ ბუქურაულების, აბაშიძეების, უშარაულების, ბართიშვილების ოჯახები თითქმის საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამდე ერთად ცხოვრობდნენ“¹⁰¹. XIX საუკუნის მოსახლეობის კამერალური აღწერის მონაცემებით, წოვა-თუშებში ჩვენ დიდი ოჯახების (გაუყრელი ოჯახების) ისეთი სიხშირე ვერ დავადგინეთ როგორც ქართველთა სხვა ეთნოგრაფიულ ჯგუფებში. ზემოთ აღნიშნული გვქონდა, რომ 1886 წელს წოვა-თუშური ოჯახი საშუალოდ 4,54 სულისაგან შედგებოდა. ეს რაოდენობა კი, თავისთავადცხადია, გამოირიცხავს მათ შორის დიდი ოჯახების საყოველთაო გავრცელებას. ეთნოგრაფი ვ. ითონიშვილიც¹⁰² ხაზს უსვამს, რომ წოვებში „გაბატონებული მდგომარეობა ეჭირა ინდივიდუალურ ოჯახებად ცხოვრების წესს, ხოლო ოჯახების საერთო რაოდენობის უმცირესობას შეადგენდნენ გაუყრელი ოჯახები“. XIX საუკუნის საარქივო დოკუმენტებითაც წოვა-თუშებში დიდი ოჯახები (გაუყრელი ოჯახები) მხოლოდ მცირე რაოდენობით დასტურდება. სოფელ ეთელტაში 1886 წელს ერთი დიდი ოჯახია აღრიცხული, რომლის უფროსიც იყო *დურმიშან გიორგის ძე ჯიხრიძე*. ის ცოლშვილიან ძმასთან იობთან ერთად ერთ

¹⁰⁰ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტომი I, გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანით გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა, თბ., 1962, გვ. 263.

¹⁰¹ ა. შავსელიშვილი. თუშეთი, თბ., 1987, გვ. 36.

¹⁰² ვ. ითონიშვილი. ოჯახის ეკონომიური საფუძვლები წოვა-თუშებში. — ივანე ჯავახიშვილის 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული, თბ., 1976, გვ. 444.

ოჯახში ცხოვრობდა. საგირთაში *ტიმოთე მიქელის ძე მიქელაშვილის* ოჯახში 14 სული იყო. იგი 70 წლის იყო და მასთან ერთად ოჯახში სამი ცოლშვილიანი ვაჟი ცხოვრობდა, რომლებიც 39, 38 და 28 წლისანი იყვნენ. საგირთაშივე დიდი ანუ გაუყრელი ოჯახი ჰქონდა *გაბრიელ იოსების ძე ცისკარიშვილს*. მასთან ერთად მისი ცოლშვილიანი ძმა იოსები ცხოვრობდა. სოფელ ინდურთაში მხოლოდ სამი გაუყრელი ოჯახია აღრიცხული: *ნიკოლოზ ეფემის ძე ქვთარაძის, სილომონ ზაქარაის ძე ბურკიძისა და სიმონ გრიგოლის ძე უშარაულის*. თუ შევადარებთ საქართველოს სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეების დიდი ოჯახების რაოდენობას წოვა-თუშეთში ამ მხრივ არსებულ ვითარებას, ის ბევრად ნაკლები და ოჯახებში სულთა რაოდენობაც შედარებით მცირე იყო (სხვაგან 25—30—40—50-სულიანი ოჯახებია დადასტურებული). XIX საუკუნის განმავლობაში წოვა-თუშები თუშეთში არ ცხოვრობდნენ, ისინი ზამთარში ბარში იყვნენ, ზაფხულში — ტბათანაში. მიუხედავად ამისა, მათ ცარიზმის ზელისუფლება მაინც თუშეთის სოფლების მკვიდრებად ასახავდა. ასეა ეს 1886 წლის საოჯახო სიებით. უფრო მეტი, 1910 წლის «Кавказский Кадендарь»-ის მიხედვით წოვა-თუშები კვლავ აღრიცხული არიან სოფლების საგირთის (521 სული), ეთელტის (251 სული), ინდურთის (1021 სული) და წაროს (111 სული) მცხოვრებლებად¹⁰³.

ზემოთ წოვა-თუშების ერთ-ერთი სალოცავი („სამება“) ვახსენეთ, სადაც მოსული, უცხო კაცის გვარში, სოფელში, თემში მიღების რიტუალი სრულდებოდა. „სამების“ სახელზე აშენებული ეკლესიები საქართველოში ძალიან ბევრია. ზემოთ ისიც აღვნიშნეთ, რომ ერთ-ერთი გადმოცემის მიხედვით, ინგუშეთიდან წოვა-თუშების გადმოსახლების მიზეზი თავდაპირველ საცხოვრისში ისლამის ძალით გავრცელება იყო. ისინი

¹⁰³ Кавказский Кадендарь, 1910, ч. 1

თავს ქრისტიანებად მიიჩნევდნენ და გადმოსახლებით სარწმუნოება შეინარჩუნეს. „სამების“ გარდა წოვა-თუშებს სხვა სალოცავებიც ჰქონდათ: „*კოპალა*“, „*ცორული*“, „*ივანე ნათლისმცემელი*“, „*მარიამ ღვთისმშობელი*“, „*წმინდა გიორგი*“. პირველ ორ სალოცავს („*კოპალა*“, „*ცორული*“) ქრისტიანულ სალოცავებთან საერთო არაფერი აქვთ. „*კოპალას*“ წინარექრისტიანული ხანის სალოცავები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის სხვა მხარეებშიცაა (ხევსურეთში, ფშავში). მართალია, „*ივანე ნათლისმცემელი*“, „*მარიამ ღვთისმშობელი*“, „*წმინდა გიორგი*“ ქრისტიანთა წმინდანებია, ქრისტიანობასთან ასოცირდებიან, მაგრამ მათ სახელზე აგებული სალოცავები ქრისტიანული ტაძრები (ეკლესიები) არ ყოფილა. სინამდვილეში ისინი წინარექრისტიანული ხანის სალოცავებს წარმოადგენდნენ ქრისტიან წმინდანთა სახელებით. ასეთი წინარექრისტიანული სახის პატარა ნაგებობანი, რომლებსაც თახჩა (შუკუმა) აქვთ სანთლის ასანთებად, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის სხვა კუთხეებშიც არაა ცოტა. წოვა-თუშები, ისევე როგორც ქართულენოვანი თუშები, ქრისტიანებად მიიჩნევენ თავს (შედიოდნენ კიდევაც ხარჭაშოს საეპისკოპოსოში, ეპარქიაში), მაგრამ სინამდვილეში ჩვენ საქმე გვქონდა სინკრეტულ რწმენა-წარმოდგენებთან, წარმართობისა და ქრისტიანობის ნაზავთან. მთავარ სალოცავ „სამებასთან“ გამართულ ღღესასწაულს „*დადალობა*“ ეწოდებოდა. ის, ჩვეულებრივ, დოღით მთავრდებოდა ხოლმე.

XIX საუკუნის მოსახლეობის აღწერის დავთრებში წოვა-თუშების სოფლებში ხვეისბერები ცალკე არიან აღრიცხულნი; მაგრამ როგორც ირკვევა, წოვა-თუშებში ხვეისბერს რელიგიური ფუნქცია არ ჰქონდა. გ. ბოჭორიძის მიერ XIX საუკუნის 30-იან წლებში თუშეთში ჩაწერილი ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით, ხვეისბერი ძველად ადმინისტრაციული

თანამდებობა იყო¹⁰⁴. ისინი, ფაქტობრივად, სოფლის თავკაცები იყვნენ. ივანე ცისკარიშვილის მიხედვით (XIX საუკუნის შუა ხანები) წოვა-თუშებში და, საერთოდ, ქართულენოვან თუშებშიც, ხვეისბერები განიხილავდნენ სისხლ-მესისხლეობის საკითხებს, ქალის უფლებებს, ქურდობას, მამულის წახდენის, პირუტყვის დაზარალების, მეზობლებთან ურთიერთობის, საოჯახო ურთიერთობისა და სხვა საკითხებს. ხვეისბერს უნდა სცოდნოდა მიწების გადანაწილებაც. ხვეისბერი იყო თემის უხუცესთა საბჭოს წამყვანი წევრი. 1831 წლის აღწერაში ხვეისბერები წოვა-თუშების სამ სოფელში (საგირთაში, ინდურთაში და წაროში) არიან აღრიცხულნი. მაგალითად, საგირთაში ხვეისბერი ყოფილა *კდიშერ კდიშერაშვილი*, წაროში – *მიქა სელორიშვილი*, ინდურთაში კი ორი ხვეისბერი ყოფილა: *დოფინაურ ხიტირიძე* და *ივანე თურქოშვილი*. 1843 წლის აღწერაში ხვეისბერები აღრიცხულნი აღარ არიან. სამაგიეროდ ცალკე არიან გამოყოფილი ნაცვლები. ნაცვალი რუსეთის ხელისუფლების მიერ დანიშნული წარმომადგენელი იყო, რომელიც ადგილზე ადმინისტრაციულ თანამდებობას ასრულებდა. ეთელტაში ნაცვლის თანამდებობა სჭერია *მიხო ჯიხიძეს*, საგირთაში – *ფუნჩია ბაჩელიშვილს*, წაროში – *შაა ახურაულს*. წოვა-თუშებს (საერთოდ, თუშებს), ისევე როგორც ხვესურებსა და ფშაველებს, ფეოდალი არ ჰყოლიათ. ისინი ოფიციალურად სახელმწიფოს, მეფის ყმა-გლეხები იყვნენ. მათ, როგორც ქვეყნის სასაზღვრო, განაპირა ზოლში მცხოვრებთ, საზღვრების დაცვა ევალებოდათ. ამავე დროს მეფის პირად დაცვად მიიჩნეოდნენ და გადასახადს მხოლოდ ისინი იხდიდნენ, რომელთაც ზამთრობით ცხვარი ბარში (ალვანის მინდორზე), საძოვრებზე ჩამოჰყავდათ. მოვალეობის შესასრულებლად.

ზემოთ შევხებთ თუშეთის ოთხივე თემს, რომელთა რაოდენობა უფრო ადრე რვა ყოფილა – მოხდა უფრო პატარა

¹⁰⁴ გ. ბოჭორიძე. თუშეთი. თბ., 1993, გვ. 326.

ტერიტორიული თემების შერწყმა და დიდი ტერიტორიული თემების ჩამოყალიბება. ამკარაა, რომ თუშეთში ინტენსიური იყო მოსახლეობის მიგრაცია მეზობელი მთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეებიდან, განსაკუთრებით კი ხევსურეთიდან და ფშავიდან. ამავე დროს, არამცირელი რაოდენობითაა ჩრდილოეთკავკასიური ფენა. ეთნოგრაფიულ მასალებზე დაკვირვება იმასაც ცხადხყოფს, რომ თუშეთში, ისევე როგორც საქართველოს მთიანეთის სხვა მხარეებში, მოსახლეობა არაერთგზის შეიცვალა. მოსახლეობის შეცვლისა და დაღუპვის ძირითადი მიზეზი მეზობელ ჩრდილოეთკავკასიელთა ხშირი თავდასხმა-მეკობრეობა და ეპიდემიები იყო. მაგრამ ისიც ამკარაა, რომ თუშეთში მოსახლეობის შეცვლისა და დაღუპვის შემდეგ, მაინც რჩებოდა ადგილობრივი მოსახლეობის ძირითადი, გარკვეული ნაწილი, რომელიც აქ მოსახლეობის კვლავწარმოების ერთ-ერთ ძირითად წყაროს წარმოადგენდა, მიგრანტებთან ერთად. მიგრანტები ადგილობრივი მოსახლეობის ენობრივ-ლინგვისტურ და ყოფით კულტურას ემორჩილებოდნენ, ასე რომ ვთქვათ, ადვილად, „თუშდებოდნენ“.

ზემოთ არაერთხელ ითქვა და ეს ეთნოლოგიური ლიტერატურიდანაც ცნობილია, რომ თუშეთში გვქონდა ადგილობრივ მრავალრიცხოვან სალოცავებთან ერთად ხევსურული სალოცავების (ხახმატისა და კარატის ჯვრების) ნიშები. ეს ნიშები იყო შემდეგ სოფლებში: ომალო, ცოკალთა (მხოლოდ კარატის ჯვარი), ქუმელაურთა (ხახმატის ჯვარი), შენაქო (ორივე), დიკლო (ხახმატის ჯვარი), ნაციხვარი (კარატის ჯვარი), ჩიგლაურთა (ორივე), ბოჭორნა (ორივე), დოჭუ (ორივე), გოგრულთა (ხახმატის ჯვარი), ვესტმო (ხახმატის ჯვარი), ჩილო (კარატის ჯვარი), დართლო (კარატის ჯვარი), კვავლო (ორივე). ამას გარდა, თუშეთში იყო სხვა სალოცავებიც, რომლებსაც „ხევსურების სალოცავებს“ ეძახდნენ. შეძლება დავასახელოთ ჟველურთის სოფლის ჯვარი, „საჩილოლოს წმიდა გიორგი ნაღვრისპირისა“ („ხევსურების სალოცა-

ვია. მოდიოდნენ ერთ კვირაში მკათათვეში. ლუდს შეუკიდებდნენ „საკვესურო ლუდი“, საკლავს დაახვედრებდნენ და ჩვეულებრივ ხარჯი იქნებოდა“¹⁰⁵). თუშეთში იყო ფშაველთა საერთო სალოცავის – ლაშარის ჯვრის სალოცავიც (სოფელ ჩილოში). თუშეთში იყო ბარიდან მოტანილი სალოცავის ნიშებიც, მაგალითად, სოფელ ჩიგლაურთაში „წმიდა გიორგი წყაროსთავისა“, „დავით გარეჯის კოშკი“. გადმოცემით, წყაროსთავის წმიდა გიორგის ნიში თელეთიდან არის გადმოტანილი¹⁰⁶. შტროლთაში იყო „დავით გარეჯის ხატი“.

ჩვეულებრივ, ერთი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარიდან მეორეში სალოცავის გადატანა ხდებოდა მაშინ, როდესაც მოსახლეობა გადასახლდებოდა. მიგრანტები და მათი შთამომავალნი არ ივიწყებდნენ მამა-პაპათა, წინაპართა სალოცავს და ხშირად ამ სალოცავთა ნიშები ახალ საცხოვრისში გადაჰქონდათ. უნდა ვიგულისხმოთ, რომ აღნიშნული ხეცსურული თუ ფშავეური სალოცავების ნიშებიც თუშეთში მოსახლეობის მიგრაციას უკავშირდება. მაგრამ საცნაური ამ შემთხვევაში ისაა, რომ ხეცსურულ სალოცავებს – „ხახმატსა“ და „კარატეს“ – თუშეთში ძირითადად ისევ ხეცსურეთიდან მოსულნი ლოცულობდნენ და არა თუშები. რატომ? ჩვენს მიერ ზემოთ მოყვანილი არაერთი გადმოცემის თანახმად, თუშეთში ბევრი გვარია, რომლებიც ძირად ხეცსურები არიან, ხეცსურეთიდან არიან მოსული. მაგრამ აღნიშნული სალოცავების მლოცველი მაინც ხეცსურეთიდან გადმოსული მოსახლეობა იყო. საერთოდ, ქართული წყაროებით, ცნობილია, რომ ფხოვიდან თუშეთში მოსახლეობის მიგრაცია ძალიან ადრე მომხდარა, იმ დროს, როდესაც წმიდა ნინო ქრისტიანობას ქართველ მთიელთა შორის ავრცელებდა. ფხოველებმა „არა ინებეს ნათლისღება. მაშინ ერისთავმან მეფისამან მცირედ წარმართა მახვილი მათ ზედა, ძლევიტ შეჭუსრნა კერპნი მათნი“.

¹⁰⁵ გ. ბოჭორიძე. თუშეთი. 1993, გვ. 291.

¹⁰⁶ გ. ბოჭორიძე. თუშეთი. 1993, გვ. 289.

გარდმოვიდეს მუნიტ და დადგეს ჟალეთს და უქადაგეს ერწო-თიანელთა. ხოლო მათ შიწიწნარეს და ნათელ-იღეს. ხოლო ფხოელთა დაუტევეს ქვეყანა მათი და გარდავიდეს თუშეთს“¹⁰⁷. ფაქტია, რომ IV საუკუნეში ფხოველთა (დღევანდელ ხევსურთა და ფშაველთა) დიდი ნაწილი თუშეთში გადაიხვეწა და სრულიად შესაძლებელია აღნიშნული სალოცავებიც თუშეთში მაშინ გაჩნდა. მაგრამ დღევანდელი თუშები მათ ნაკლებ ეთაყვანებიან. ჩვენი აზრით, თავის დროზე ფხოვიდან გადმოსახლებული მოსახლეობა გაწყდა, დაიღია. თუშეთში ასეთი დემოგრაფიული პროცესი რამდენიმეჯერ უნდა ყოფილიყო. თუშეთში მოსახლე გვარებს, რომლებსაც გადმოცემა აქვთ ხევსურეთიდან და ფშავიდან გადმოსახლების შესახებ, ეს შედარებით გვიანდელი, გვიან შუა საუკუნეებში განხორციელებული მიგრაციული პროცესი უნდა იყოს. ხევსურების ხანმატისა და კარატის ჯვრებში სალოცავად სიარული, ეს დიდი ხნის ტრადიციაა. ფხოვიდან გადასახლებულ მოსახლეობასთან ერთად ხევსურებიც მოილოცავდნენ თავიანთ სალოცავებს, რომელთა ნიშებიც თუშეთში იყო გადმოტანილი. ეს ტრადიცია მათ ბოლომდე შემორჩათ. უნდა დავაზუსტოთ, რომ აღნიშნული ტრადიცია ცოცხლობდა XX საუკუნის ოცდაათიან წლებამდე. ათენგენობის დაწყებამდე ორი კვირით ადრე თუშეთში იხარშებოდა „სახევსუროები“ – ერთი ქვაბი ლუდი სტუმრად მოსული „ხევსურთმოესათვის“. ისტორიული ფხოვიდან თუშეთში მხოლოდ ორი „ჯვარიონის“ – ხანმატიონებისა და კარატიონების ხუცესები და დასტურები გადმოდიოდნენ. ისინი თუშეთის თითქმის ყველა სოფელში არსებულ *კოპალა კარატიონისა და გიორგი ნაღვარშეწენიერის* ნიშებს მოილოცავდნენ. თუშებიც სტუმრებს ტრადიციისამებრ უმასპინძლებოდნენ – ერთი საკლავითა და ლუდით ხვდებოდნენ. უკან გაბრუნებულებს კი გომეწრის ხეობის ბოლოს – *ჯაყახის ველზე* თუ-

¹⁰⁷ ქართლის ცხოვრება. ტომი I, თბ., 1955, გვ. 125-126.

შები ხეესურებს სუფრას უმართავდნენ. სამართლიანად გიორგი ცოცანიძე ამ ტრადიციის წარმოქმნას იმ დროს უკავშირებს, როდესაც IV საუკუნეში ფხოველებმა ქრისტიანობის მიღებაზე უარი თქვეს და თუშეთში გადაიკრიფნენ. მიგრირებულებმა, ბუნებრივია, თან თავისი სალოცავების ნიშებიც წამოიღეს. უკან დაბრუნებული ხეესურების ნაწილი კი ამ სალოცავთა ნიშების თაყვანისცემას აგრძელებდა¹⁰⁸. თქმულს უნდა დავამატოთ: აღნიშნული ტრადიცია იყო საქართველოს მთის ორი მეზობელი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარის — თუშეთისა და ხეესურეთის — მჭიდრო ურთიერთობის დამდასტურებელი. ზემოთ ამ ურთიერთობის ამსახველი ეთნოგრაფიული მასალაც ცოტა არ იქნა მოყვანილი. მხედველობაში გვაქვს მთელი რიგი გვარების ხეესურეთიდან თუშეთში მიგრაცია. მაგრამ ეს მიგრაცია მხოლოდ ცალმხრივი არ იყო — თუშები თავის მხრივ ფშავსა და ხეესურეთში გადასახლდებოდნენ.

ზემოთ თქმულიდან განასკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ტოპონიმი „ჯავახე“, რომელიც გომეწრის სოფლების კოკლათისა და ვეძისხევის სიახლოვეს მოზრდილ ადგილს ეწოდება. „თუშები დღეს კვლავ მიუთითებენ, რომ ჯავახეს სიახლოვეს გაშენებულ სოფლებში მცხოვრებ თუშებსაც კი ხშირად ჯავახელებს უწოდებენ“¹⁰⁹. იქვე მდებარეობს სალოცავი „ჯავახე“. ჯავახეთობა იმართებოდა ათენგენობის მეორე დღეს, რომელშიც თუშეთის ყველა თემის მცხოვრებნი ღოცულობდნენ. როგორც აღვნიშნეთ, ჯავახეთობას ხეესურთა ჯვარიონიც ღოცულობდა. აღნიშნული ტოპონიმი და სალოცავი პირდაპირ მიუთითებს იმ ფაქტზე, რომ თუშეთი სრულად იყო ჩართული იმ შიდა მიგრაციულ პროცესებში, რაც საქართველოს ხანგრძლივი ისტორიისათვის იყო დამახასიათებელი. ინტერესმოკლებული არ უნდა იყოს ისიც, რომ ზუსტად ასეთივე ტოპონიმი

¹⁰⁸ სახეესურეთის შესახებ იხ.: გ. ცოცანიძე. ლუდის მოთხრობა, თბ., 2018, გვ. 75-77.

¹⁰⁹ გ. ელანაძე. თუშეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1988, გვ. 8.

შიდა ქართლის მთაში — მეჯუღას ხეობის სათავეში, ისროლისხევშიც არსებობდა. ზოგიერთი მეცნიერი სამცხეს უკავშირებს პირიქითის სამციხის თემის სახელწოდებასაც. დამატებით საარგუმენტაციო მასალად კი დიდოელი ლეკების თუშთა სახელწოდებასაც — „მოსოქი“ — მიუთითებენ¹¹⁰.

ხევსურეთიდან თუშეთში „ჯვარიონის“ გადმოსვლა და ხახმატისა და კარატეს სალოცავების მოლოცვა თუშეთის სამი თემის უმრავლეს სოფლებში ხდებოდა. ამ პროცესისაგან წოვა-თუშური სოფლები ერთგვარად გამოთიშული იყო, მაგრამ ისინი ჯავახის ველზე ხევსურებისათვის გასასტუმრებელი სუფრის აქტიური მონაწილეები იყვნენ.

თუშურ სალოცავებს ერთი თავისებურებაც ახასიათებდა — „ფშავ-ხევსურეთის ხატის ნაგებობათა კომპლექსისაგან განსხვავებით, თუშეთში ხატის კომპლექსი წარმოდგენილი იყო ციხე-კოშკით და სხვა საკულტო შენობებით“¹¹¹. ამ მხრივ თუშეთს საერთო მთიულურ სალოცავებთან აქვს.

თუშეთში, ისევე როგორც ფშავსა და ხევსურეთში, ბარის მსგავსი საზოგადოებრივი ვითარება არ ყოფილა. თუშებისათვის უცნობი იყო ფეოდალური სოციალური სისტემა. აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეების ანალოგიურად, ეს მხრეც საქართველოს ერთიან სახელმწიფოებრივ სისტემაში ავტონომიურად ფუნქციონირებდა. მიუხედავად ამისა, თუშეთი დანარჩენ საქართველოსთან სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირებით მჭიდროდ იყო დაკავშირებული. აქვე უნდა გავიხსენოთ ის ხშირი მიგრაციული პროცესები, რომელიც ამ მხარეში მიმდინარეობდა. ბარში გადასახლებული თუშების ადგილს ძირითადად მეზობელი მხარეებიდან გადმოსახლებული მთიელები იკავებდნენ. ასეთ მიგ-

¹¹⁰ ე. ელანაძე, თუშეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1988, გვ. 9.

¹¹¹ ე. ბარდაყვლიძე, აღმოსავლეთ საქართველოს... ტომი II-2, თუშეთი, 1985, გვ. 6.

რაციულ პროცესებს ხელს ხშირი ეპიდემიური დაავადებებიც (შავი ჭირი) უწყობდა. სამწუხაროდ, ჩვენს ისტორიაში ეპიდემიების როლი სათანადოდ არაა შესწავლილი, თუ არ ჩავთვლით უკანასკნელ დროს ჯაბა *საბუშას* ნაკვლევს. თუშეთშიც გვარების დაღვევის ერთ-ერთი მიზეზი არა მხოლოდ საგარეო ფაქტორი, არამედ შავი ჭირის ეპიდემიაც იყო. ანალოგიური ვითარება დაფიქსირებულია აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებში. თავის მხრივ ზომ ქართველი მთიელები ბარის შეთხელებულ მოსახლეობას დროდადრო ავსებდნენ. მოსახლეობის მიგრაცია თუშეთში ინტენსიური იყო მეზობელი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეებიდან, თუმცა აქ დასტურდება არა მარტო ახლოს მდებარე ბარის რეგიონებიდან მიგრაცია, არამედ იმერეთიდან და ერუშეთიდანაც კი. ეთნოგრაფიულმა მასალამ მოგვცა საშუალება გამოგვევლინა მთელი რიგი ძველი გვარები, რომლებიც თუშეთში მკვიდრობდნენ.

თუშეთში სოციალურ ურთიერთობათა გაბატონებული ფორმა ტერიტორიული თემის თავისებური სახე გახლდათ. ტერიტორიულ თემს მიწის საერთო საკუთრებაც გააჩნდა, რაც აქ „სახატო მიწების“ სახით იყო წარმოდგენილი. ეთნოგრაფიული მასალა „სახატო მიწების“ შესახებ: „სახატო მიწები ... მორიგეობით მუშავდებოდა. ყოველი წლის დასაწყისში სახატე მიწების დასაბუშავებლად წილსა ვყრიდით და ვისაც შეხვდებოდა ის ხატის მსახურებად — მნათედ ითვლებოდა, რომელსაც ძველი მნათესაგან სახლში მიართმევდნენ სახატე განძს და დრომას. ახალი მნათე ჩუმად შეინახავდა და გაზაფხულზე სოფლის მონაწილეობით ხვნა-თესვას გაუძღვებოდა. ამ წილისყრაში მხოლოდ მამაკაცები მონაწილეობდნენ. სათესლე მასალასაც ძველი მნათე ჩააბარებდა. ყველაფერი სასოფლო იყო. პირველ რიგში აღებული მოსავალი ლუდის გამოსახდელად გადაიდებოდა. როდესაც მნათეს ირჩევდნენ, იმ ჯვარის დღეს დამხმარედ ორ-სამ სხვა კაცსაც დაასახელებდნენ. ამით მაქა-

ლათებს ეძახდნენ და ევალეზოდან მნათესაგან ჩაბარებული სანოვანის სახატედ მომზადება-მოხმარების წესრიგი¹¹².

ახლა ისევ უნდა დავუბრუნდეთ თუშეთის საზოგადოებრივი ყოფის საკითხებს. ზემოთაც აღვნიშნეთ და აქაც გვინდა გავიმეოროთ, რომ თუშეთში ეთნოგრაფიულად ხელმისაწვდომი პერიოდისათვის ოთხი თემი იყო. ცნობილია, რომ საქართველოს მთიანეთის სხვადასხვა მხარეთა ტერიტორიული თემები ერთმანეთის ანალოგიური არ იყო. ის ზოგან მკვეთრად იყო გამოხატული, ზოგან შედარებით ნაკლებად. ფშაური, ხევსურული, მოხეური, მთიულური და გუდამაყრული თემები თავისი სტრუქტურით განსხვავებული იყვნენ. ხევი ერთად აღებული ერთ თემს წარმოადგენდა, ფშაში 11 ტერიტორიული თემი იყო თავისი სათემო ცენტრებითა და სალოცავებით, ხევსურეთის ყველა სოფელი ცალკე თემს წარმოადგენდა, თუმცა აქ გვქონდა მსხვილი თემებიც, რომლებიც რამდენიმე სოფელთა ერთობლიობას წარმოადგენდნენ. თუშეთში კი, ჩვეულებრივ, ლაპარაკობენ საზოგადოებაზე, რომელიც ოთხ ერთეულად იყო დაყოფილი: პირიქითი, ჩაღმა, გომეწარი და წოვათა. თითოეული მათგანი რამდენიმე სოფლის ერთობლიობას შეადგენდა. თუშეთს თავისებურება სხვა მხრივაც ახასიათებდა. აქ გვქონდა ტერიტორიული თემის გარკვეული სახე, სამეკოდო სოფლები. ორი-სამი სოფელი სამეკოდო გაერთიანებას ქმნიდა. მაგრამ, ჩანს, თუშეთში თავდაპირველად თემი ოთხზე მეტი იყო. გიორგი ბოჭორიძეს წიგნში ცალკე აქვს გამოყოფილი ქვესათაური: „თუშეთის დანაწილება ძველად“. წოვათის გარდა, თუშეთის სამი თემის ნაცვლად ჩამოთვლის შვიდ ერთეულს: 1. ჭანჭახოვანი (ჭანჭახოელი), 2. ჩაღმა (ჩაღმული), 3. ივანაურთა (ივანაურელი), 4. ჳეცურთა (ჳეცურელნი), 5. გომეწარი (გომეწრელი), 6. აღმა (აღმელი), 7. სამციხი.

¹¹² დ. პაეღლიაშვილი. თუშეთი. თბ., 2006, გვ. 39

ასეთივე დაყოფა აქვს შემოთავაზებული გ. კურდღელაიძეს¹¹³. სერგი მაკალათია მხოლოდ სამი თემის (პირიქითი, ჩაღმა, გომეწარი) შესახებ საუბრობს. არ შეიძლება არ გავიზიაროთ გიორგი ბოჭორიძისა და გარსევან კურდღელაიძის შემოთავაზებული მოსაზრება ტერიტორიული თემების რაოდენობის შესახებ. თავდაპირველი თუშეთი სწორედ ამ თემების (ჭანჭახოვანი, ჩაღმა, ივანეურთა, ხეცუურთა, გომეწარი, სამციხე, აღმათი, წოვათა) ერთობლიობას წარმოადგენდა. დროთა განმავლობაში მოხდა ტერიტორიული თემების გამსხვილება, პატარა თემების უფრო დიდ ტერიტორიულ ერთეულებად გაერთიანება. მცირე ტერიტორიული თემების ნაცვლად უფრო დიდი ტერიტორიული თემების ჩამოყალიბება დამახასიათებელი იყო სხვა ტრადიციული საზოგადოებებისათვისაც. ამდენად, თუშური გვარების ისტორიის გადმოცემა სწორედ ამ ძველი ტერიტორიული თემების პრინციპით მოხდა.

ზემოთ თუშური ტერიტორიული თემის სტრუქტურაზე როდესაც ვისაუბრეთ, აღვნიშნეთ, რომ, ისევე როგორც სხვაგან, აქაც მოხდა ტერიტორიული თემების გამსხვილება. მაგრამ თუშეთს ამ თვალსაზრისით გარკვეული თავისებურება ახასიათებდა. პირველი ეტაპი ტერიტორიული თემების წარმოქმნის გზაზე ორი და სამი სოფლის მეზობლური გაერთიანება იყო. აქ ყველა სოფელს თავისი სალოცავი ჰქონდა. მაგრამ ზოგან ორ სოფელს საერთო სალოცავი გააჩნდა. ორი და სამი მეზობელი სოფლის ან ჯვრის საყმოს წარმომადგენლები ერთიმეორეს „მეკოდენი“ იყვნენ და, ამასთან, განსაზღვრული მოვალეობანი ეკისრებოდათ ერთმანეთის მიმართ¹¹⁴. მეკოდეობის ტრადიცია ქართულ ეთნოლოგიურ მეცნიერებაში ეთნოლოგმა *მარიანა კანდელაკმა* შეისწავლა და მისი არსის

¹¹³ გ. კურდღელაიძე. თუშეთი, გვ. გვ. 7.

¹¹⁴ მ. კანდელაკი. სოციალური სიმბოლიკა ქართველ მთიელთა ტრადიციულ ყოფაში. სადოქტორო დისერტაცია, თბ., 1995; გ. ცოცანიძე. გიორგობიდან გიორგობამდე. 1990, გვ. 9.

შესახებ მას დავესხესხები: ა) მეკოდება გვარის ერთიანობას ემსგავსებოდა, ტერიტორიული სიახლოვე მეკოდებს ერთ „კვანძში“ აერთიანებდა; ბ) მეზობელი სოფლები ანუ მეკოდეები მტრის დაცემის დროს ერთმანეთს ეხმარებოდნენ; გ) მეკოდება პატივსაცემი იყო. მეკოდეები ნათესავეებზე უფრო მიღებულნი იყვნენ; დ) კოდ-მეკოდეთა გამაერთიანებელ სიბოლოს სამეკოდო ლუდი წარმოადგენდა; ე) სტუმარ-მასპინძლობის ტრადიცია მეკოდებაშიც ვლინდებოდა – პირველი ყოველთვის მოსული მეკოდე დაილოცებოდა; ვ) გარდაცვალებიდან დაკრძალვამდე მეკოდე სოფელში გლოვა ცხადდებოდა და მგლოვიარე ოჯახს მეკოდეები არა მხოლოდ მორალურ, არამედ მატერიალურ დახმარებასაც უწევდნენ; ზ) მეკოდის ცხენ-მხედარი მიცვალებულთან დაკავშირებულ დოღში მონაწილე სხვა ნათესავეებთან ერთად თანაბარი უფლებით მონაწილეობდა; თ) ქორწილში მეკოდეებს „სოფლურად“ ეპატივებოდნენ. ამასთანავე მეკოდეებს პატივებდა მთელი სოფელი და ქორწილში მისული მეკოდე მთელი სოფლის სტუმარად მიიჩნეოდა; ი) მეკოდე სოფლებს შორის საერთო სალოცავის არსებობა არ იყო აუცილებელი, მაგრამ „მეკოდენი ერთმანეთის ზატებს მისდევდნენ (ლოცულობდნენ)“; კ) სამეთვალყურეო კოშკებს მეკოდენი ზიარად აგებდნენ. მეკოდენი საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობების აშენებაში, ხე-ტყის მოზიდვაში ერთმანეთს შველობდნენ; ლ) სამეკოდო ერთეულებში დასტურდება საზიარო საძოვრების არსებობა; მ) მკისა და შეშის ჭრის დროს ურთიერთდახმარება; ნ) დასტურდება კოდ-მეკოდეების სავაჭროზე ერთობლივი გასვლა. მიღებულია დასკვნა, რომ მეკოდება თუშეთის ტრადიციულ ყოფაში ხელოვნურ ნათესაობას მიახლოებული მტკიცე გაერთიანება იყო და რომ მეკოდება ერთ-ერთი შუა რგოლი იყო ტერიტორიული თემის ჩამოყალიბების გზაზე. კიდევ: მეზობლური საწყისი, რომელიც ამ ფენომენის საფუძველია, პერსპექტივაში იმარჯვებს სისხლით ნათესაურ საწყისებზე

დაფუძნებულ ტრადიციებზე. მეკოდება ტერიტორიულ-რელიგიურ პრინციპზე აგებული გაერთიანებაც იყო, „საერო“ და „სახატო“ სექტორთა ერთობლიობას წარმოადგენდა. აღნიშნული ტრადიციის შესწავლამ ნათელყო, რომ თუშეთში სამეზობლო (ტერიტორიული) თემისათვის წარმმართველი და პრიორიტეტულია ტერიტორიული პრინციპი. ამავ დროს, მეკოდება როგორც მეზობლურ-ტერიტორიულ პრინციპზე აგებული სოციალურ-რელიგიური მოვლენა სტადიალურად თანაარსებობდა სახეობო (სათემო) გაერთიანებათა სისტემაში¹¹⁵. ამრიგად, თუშეთში მეკოდე სოფლების სახით ტერიტორიულ-სამეზობლო თემის განსაკუთრებული, თავისებური სახე არსებობდა. დაბოლოს, ინტერესმოკლებული არ უნდა იყოს რამდენიმე სამეკოდო გაერთიანება ჩამოვთვალოთ: *კოკლათა-აღისგორი-ვეძისხევი, ვერხოვანი-ჯვარბოსელი, დართლო-ჩიღო, კვავლო-ღანო, ქუძელაურთა-ცოკალთა, ფარსმაგირევი, საჩიღოლო-ვესტმო-ვესტომთა, ბიქუურთა-ვაკისძირი, ილიურთა-ბუზურთა, ხაზბუ-ჩივლურთა, დიკლო-შენაქო, ჭონთიო-დაქურთა...*

თუშეთში მიუთითებენ მთელ რიგ სოფლებს, რომლებიც დროთა განმავლობაში მთლიანად ამოწყდნენ ან მტერთა ხშირი თავდასხმისაგან, ან შავი ჭირისაგან. ამ თვალსაზრისით საინტერესო გადმოცემები აქვს მოყვანილი გიორგი ცოცანიძეს. რამდენიმე მაგალითი: „ქვათემთაში დღეს არა თუ სოფელი, ნასოფლარის კვალიც აღარ ჩანს. ყოფილა კი აქ უწინ სოფელი და ციხეც ჰქონია მაგარი. დიდძალი ლეკის ჯარი დასცემა ამ სოფელს და ციხეს. მთელი თუშეთი და ფშავ-ხევსურეთიც მიშველებია, მაგრამ ვერ უშველიათ. ლეკებს ციხე ქანქანით დაუნგრევიათ, დიაც-ყმაწვილი შიგ გაუფლექიათ. ამბავი იმდენად ძველია, რომ ლექსის ორიოდ ფრაგმენტი და ერთი გადმოცემაღა განაზე შემორჩენილა ზალხის მესხიერებას: „ქვა-

¹¹⁵ მ. კანდელაკი. მეკოდების ტრადიცია თუშეთში, თბ., 1995.

თემთას ციხეც ნაგებო, ქვაო ქვე ჩამოზდიოდე // შიგით გამოს-
რულ ქალ-ზალო ფეხუკულმ გამოზდიოდე“¹¹⁶.

„სოფელ ჟველურთის სიახლოვეს მხოლოდ ადგილის სა-
ხელი, ციხეგორი, მიანიშნებს, რომ აქ ოდესღაც ციხე მდგარა.
ლეკის ჯარი შემოხვევია ოდესღაც ჟველურთის ციხესაც. ცი-
ხე ვერ გაუტენიათ. საჭმელიც შიგ კქონიათ შეტანილი და
წყალიც საიდუმლო სადინარით შიგ კქონიათ გაყვანილი. რამ-
დენიმე დღე გრძელდებოდა თურმე ალყა. ერთი ლეკი მწვანე-
ზე წამოწოლილა და მიწის ქვეშიდან წყლის სადინარის რაკ-
რაკი გაუგონია. ლეკებს წყალი გადაუჭრიათ მეციხოვნეებისა-
თვის. ციხეში სამოცი მეომარი ყოფილა შეხიზნული. წყურვი-
ლით სიკვდილს ხმლით ხელში სიკვდილი უმჯობნებია მეომ-
რებს. ციხიდან გამოსულან და უთანასწორო ბრძოლაში სამო-
ცივე შეჰკვდომია მტერს“¹¹⁷.

არაერთი შემთხვევა ფიქსირდება, როდესაც თუშებს თვით
თუშები ამოწყვეტდნენ ხოლმე. ასეთი ფაქტები (გადმოცემები)
საქართველოს მთიანეთის სხვა მხარეებშიც არის დადასტურე-
ბული. გიორგი ცოცანიძე წერს: „თუშური სოფელი არ ითმენ-
და ერთეულების ძალმომრეობას, თანამომეტა შორის გამძლა-
ვრებას ამანათად მოსულ რამდენიმე ძმას ერთი სოფელი არ
მიიღებდა, გამძლავრდებიან და სოფელს შეაწუხებენო. ჯერ
შეეცდებოდნენ გათამამებული კაცის სამართლის ძალით ალაგ-
მვას. თუ მაინც ვერაფერს გააწყობდნენ, მიმართავდნენ უმკაც-
რეს ზომებს, არ მოერიდებოდნენ ვერაგობასაც კი“. ამის დამა-
დასტურებელი მაგალითები ზემოთ ბევრი გვქონდა მოხმობი-
ლი. ასეთი ხასიათის გადმოცემები აღმოსავლეთ საქართველოს
მთიანეთის სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებშიც არაე-
რთი და ორია ჩაწერილი. მთა, მთის ტერიტორიული თემი
დისონანსის შემოპტან პიროვნებას, ოჯახსა თუ გვარს სასტი-
კად და სამაგალითოდ სჯიდა, მთაში სოციალური დიფერენცი-

¹¹⁶ გ. ცოცანიძე. გიორგობიდან გიორგობამდე. 1990, გვ. 15.

¹¹⁷ გ. ცოცანიძე. გიორგობიდან გიორგობამდე. 1990, გვ. 15.

აცის რაიმე ჩანასახი ძირშივე აღიკვეთებოდა¹¹⁸. ასე რომ, ამ თვალსაზრისით, თუშეთში ისეთივე ვითარება გვქონდა, როგორც ფშავსა და ხევსურეთში, მთიულეთსა და ხევში.

ზემოთ მოყვანილმა ეთნოგრაფიულმა მონაცემებმა ცხადყო, რომ ზოგჯერ თუშეთში ესა თუ ის გვარი ერთი სისხლის ნათესავების შთამომავლები როდი არიან. ხშირად საგვარეულოში შედიოდნენ შემძავებული, ხარით შეყრილის შთამომავლებიც, რის შესახებ ჯერ კიდევ 1930-იან წლებში წერდა სერგი მაკალათია: „თუშეთში შემოხიზნულ ამ უცხო გვარებს არ შეეძლოთ არსებობა თემის გარეშე, რომელიც სათუშეთოს განაგებდა. ამიტომ ხიზანი იძულებული იყო, რომელიმე გვარს მიეღლებოდა და მისთვის ძმობა ეთხოვა. ამისათვის თუშეთის თემებში არსებობდა „ხარით შეყრის“ ადგილი. როდესაც ხიზანი რომელიმე გვარისაგან დაძმობილების თანხმობას მიიღებდა, ის ამ ხარითშეყრას ასრულებდა. ამისთვის დაამზადებდა პურს, არაყს და საკლავად ხარს დაკლავდა. დაიწვევდა ხევისბერს და გვარის უფროსებს. ხევისბერი კრებულს ამცნობდა, რომ ამა და ამ გვარმა (დასახელებდა) ეს ხიზანი ძმად მიიღო და დღეიდან არავის გეგონოთ ის უგვარო და უსოფლო. იყენით ჭირში და ლხინში განუყრელნი და მტერთან ერთმანეთის მფარველიო. დაძმობილების ნიშნად ხევისბერი აიღებდა სამ ქვას და ნახშირს და იქვე მიწაში სამანს ჩასვამდა, ზოგჯერ ძმობის სიმტკიცის ნიშნად ულვაშის ბალანსაც ჩაიყოლებდნენ. ამ დღიდან ხარით შეყრილი ხიზანი თავის გვარს იცვლიდა და დაძმობილებულის გვარზე იწერებოდა“¹¹⁹.

ეთნოგრაფიული მასალით ისიც ირკვევა, რომ დროთა განმავლობაში თუშეთის ესა თუ ის გვარი რამდენიმე სხვადასხვა გვარად დაშლილა, ერთ გვარს ორი ან რამდენიმე გვარი

¹¹⁸რ. თოფჩიშვილი. პიროვნებისა და სოციალური ჯგუფების თეზიდან გამოყოფის ტენდენციები ხევსურეთში. — ქართულ-კავკასიური ეთნოგრაფიული შტუდიები- 1998. თბ., 1991.

¹¹⁹ს. მაკალათია. თუშეთი, თბ., 1983, გვ. 96-97.

გამოჰყოფია, რაც ჩვეულებრივი ამბავი არის საქართველოს გვარების ისტორიისათვის, თუმცა შეიძლება ითქვას, რომ თუშეთში ამ თვალსაზრისით, ეს პროცესი უფრო ინტენსიურად და დაჩქარებით მიმდინარეობდა, განსხვავებით ხეცსურეთის, მთიულეთის, ხევისა და გუდამაყრისაგან, სადაც ახალი გვარების წარმოქმნა გვიან შუა საუკუნეებში თითქმის საერთოდ არ ხდებოდა. სწორედ ეს უნდა ყოფილიყო იმის მიზეზი, რომ თუშეთი გვარებით უფრო მრავალრიცხოვანი იყო, ვიდრე აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა მთიანი მხარეები.

ეთნოგრაფიულ და საარქივო მასალებზე დაკვირვება იმა-საც ცხადჰყოფს, რომ თუშეთში ბევრი ახალი გვარი წარმოქმნილა არა მარტო XVIII საუკუნეში, არამედ XIX საუკუნეშიც კი. ახალი გვარების წარმოქმნის მიზეზი იყო ძირითადად მოსახლეობის ცვლა, ძველი მოსახლეობის ამოწყვეტა, ამოვარდნა, დაღევა, როგორც თუშები იტყოდნენ და ახალი მოსახლეობის მოსვლა-დამკვიდრება. ჩვეულებრივ, უმეტეს შემთხვევაში, თუშეთში ხეცსურეთიდან და ფშავიდან, ჩეჩნეთიდან და ღიდოეთ-ლეკეთიდან მოსულები ახალ გვარებს უყრიდნენ საფუძველს მამის სახელის მიხედვით. (ანალოგიური ვითარება გვექონდა ფშავშიც, სადაც სათემო გვარებს XIX საუკუნეში ახალი გვარები გამოეყო, მამიშვილობები გვარებად გადაიქცა).

აშკარაა, რომ ეთნოგრაფიულად ხელმისაწვდომი პერიოდისათვის თუშეთში გვარის სუფიქსები ჯერ კიდევ დადგენილი არ იყო, ხშირად ენაცვლებოდა ერთმანეთს -ძე და -შვილი სუფიქსები. თუმცა კითხვა უნდა დავსვათ: ვისთვის არ იყო ეს სუფიქსები დადგენილი, თავად თუშებისა თუ ოფიციალური ხელისუფლებისათვის: რა თქმა უნდა, მეორეთათვის. ამის მიზეზი კი ის გახლდათ, რომ არ არსებობდა წინა ეპოქების დოკუმენტები, რომლებსაც ახალი ხელისუფლება სამოქმედოდ გამოიყენებდა. ამიტომაც საბუთის შემდგენთათვის ზემოთ აღნიშნული სუფიქსები ერთმანეთს ენაცვლებოდა. ამ პრობლემას ჯერ კიდევ ადრე სათანადო ყურადღება მიაქცია

გიორგი ცოცანიძემ, რომელიც აღნიშნავდა: „გვარის სახელთა წარმოება ჩვენი მასალის მიხედვით ძირითადად ორგეარია: ძე-თი და შვილ-ით. სულ სამად სამი შემთხვევაა ურ-ით წარმო--ებისა (ავტორი მხოლოდ ილიურთის ეკლესიის ჩანაწერებს გულისხმობს – რ. თ.): რაინაული, უთუნაური, ხოხიაური. ... გვარსახელთა წარმოების წესი სტაბილური არ არის: ესა თუ ის სახელი ერთ ჩანაწერში რომ ერთნაირადაა ჩაწერილი, სხვაგან სხვა ფორმითაა წარმოდგენილი. ... როგორც ჩანს, ახლად ეყრება საფუძველი ამგვარი გაფორმების ტრადიციას და ამ ტრადიციას საფუძველს უყრის საეკლესიო ჩანაწერები (ანალოგიური ვითარება გვაქვს ხალხის აღწერის დავთრებშიც – რ. თ.). მანამდე, ალბათ, გვარები ისე მოიხსენიებოდა, როგორც იხსენიება დღესაც ზეპირმეტყველებაში: *აფთარანი, შაბლიანი, ბახტურანი, ხოხიანი, ლეკუშანი* და სხვა“¹²⁰. როგორც ვხედავთ, გიორგი ცოცანიძე გვარების თავდაპირველი სუფიქსების შესახებ თუშეთში მხოლოდ ვარაუდს გამოთქვამს. ჩვენ კი ამ მოსაზრებას მტკიცებულებით ფორმაში აღვნიშნავთ – თუშეთში გვარების საწარმოებლად გვიანობამდე გამოიყენებოდა გვარების მაწარმოებელი უძველესი სუფიქსი -ანი. გვარის ამ სუფიქსით ჩაწერას ოფიციალურმა ხელისუფლებამ და საეკლესიო მოღვაწეებმაც ბარში გავრცელებული საყოველთაოდ გავრცელებული სუფიქსები (-ძე, -შვილი) ჩაანაცვლეს. თუშეთში არის რამდენიმე გვარი, რომლებსაც ორმაგი სუფიქსი (-ურ+-ძე) აქვს, მაგალითად, *ოთი-ური-ძე, ხედავ-ური-ძე, ინა-ური-ძე, ბეჟ-ური-ძე*, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ -ძე ფორმატის გავრცელებას აქ -ურ ფორმატი უსწრებდა.

სამართლიანადაა შენიშნული, რომ „გვარის სახელები თუშეთში მომდინარეობს მხოლოდ პირთა სახელებიდან. არა

¹²⁰ გ. ცოცანიძე. თუშეთში გავრცელებული გვარები... 1987, 320-321.

გვაქვს სადაურობის აღმნიშვნელი, ხელობა-პროფესიის აღმნიშვნელი ან სხვა რაიმე სახელებიდან მომდინარე გვარები“¹²¹.

თუშეთში გვარების შესახებ შეკრებილი მასალის ანალიზი ცხადყოფს. რომ საქართველოს ამ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში გამოიყოფა ადგილობრივი (რომელთა მნიშვნელოვანი ნაწილი ამოწყვეტილა), ხარით შეყრილი, მამულზედ მოსული და მოსული გვარები. ასეთი მონაცემები საქართველოს სხვა მხარეებშიც დასტურდება. ასე რომ, ამ თვალსაზრისით, თუშეთი აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებთან გარკვეულ სიახლოვეს ამჟღავნებს.

თუშეთში პიროვნების მოხსენიების ძველქართული თავისებურება იყო შემორჩენილი. ესაა მამის სახელით ხსენება. საამისო მაგალითები მოხმობილი აქვს გიორგი ცოცანიძეს: „აქვე უნდა ჩანდეს ანარეკლი იმ წესისა, რომ თუშეთში, როცა კაცი ან ქალი მამის სახელით მოიხსენიებოდა, მას ძე და ასული არ ერთვოდა, იყო მხოლოდ მამის სახელი ნათესაობითი ბრუნვის ფორმით. ამის უხვ ილუსტრაციებს ხალხურ პოეზიაში ვადასტურებთ“¹²². მაგალითებიც საკმარისი აქვს მეცნიერს მოყვანილი: „თოთის ქედაი“, „სოტის მერცხალაი“, „ლუის ლუხუმი“, „უთავზის მარაიზე“. ანალოგიური მაგალითების მოყვანა ბევრი შეიძლება ხეცსურული პოეზიიდანაც, რის დამადასტურებელი მაგალითები კი ბევრი აქვს მოხმობილი ალექსი ჭინჭარაულს: „ბიტურაის აბაი“, „უთურგის გიორგი“, „ხოგაის მინდი“, „ხოშაქის ტურა“, „ციგუს სულთან“, „ხოსიკის ივანე“, „აბალოს დავითი“...¹²³

¹²¹ გ. ცოცანიძე. თუშეთში გაერცელებული გვარები... 1987, 321.

¹²² გ. ცოცანიძე. თუშეთში გაერცელებული გვარები..., 1987, 322.

¹²³ აღ. ჭინჭარაული. ეაუა-ფშაველას ზოგი პერსონაჟის სახელისათვის. — ონომასტიკა, I, თბ., 1987, 324-326 და ა. შ.

ქართველ მეფეებს დოკუმენტის მიცემა თუშებისათვის ხშირად უხდებოდათ, უფრო სწორად, ისინი მათ ბარში მიწების (საძოვრების) ფლობის საბუთს უახლებდნენ ხოლმე. მაგალითისათვის, 1757, 1782 და 1797 წლების სიგელებიც (საბუთებიც) გამოგვადგება. დოკუმენტში ხაზგასმულია, რომ ოდითგანვე თუშები ერთგული იყავით, გვემსახურებოდით ბაგრატიონთა სამეფო სახლს, ამიტომ „ერთობილთ თუშთ“ (ე. ი. ყველა თემის თუშებს) გიბოძეთ სახელმწიფო მიწა („ადგილი ჩვენი სახასო“) ცხვრის სადგომად და ბაღახის მოსაძოვებლად. საბუთში ისიცაა ხაზგასმული, რომ კახეთის ბარში ეს ადგილები ჩვენი წინა მეფეებისაგან ნაბოძები გქონდათ და ჩვენც ისევ ისე გვიბოძებიან¹²⁴. მეფე თეიმურაზ მეორის მიერ 1757 წლით დათარიღებულ ამ სიგელში ისიც წერია, რომ ძველთაგანვე თუშებს მხოლოდ საბაღახე გადასახადი გქონდათ დაკისრებული და თუ ვინმე მოთიბავს, მაშინ მან სხვა გადასახადიც უნდა გადაუხადოს სახელმწიფოსო. მეფე თუშებს პირობას აძლევს, რომ ალვანის მინდორზე არასოდეს სოფელი არ ყოფილა გაშენებული და არც ახლა და არც მომავალში ჩვენი შვილები (ე. ი. მომავალი მეფეები) სოფელს არ გააშენებნენ (ამ საბუთის დედანი, როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაშია აღნიშნული, წოვა-თუშებს — *თათი, ივანე და ფოცხვერ ფოცხვერაშვილებს* ჰქონიათ სახლში შენახული¹²⁵). აქ ბახტრიონის ბრძოლაც შეიძლება გავიხსენოთ. რომ არა მთიელები კახეთის ეთნიკური გადაგვარების პროცესი გარდუვალი იყო. ამას კი განაპირობებდა ის შინაგანი სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირები, რასაც საქართველოს ბუნებრივ-გეოგრაფიული გარემო, ლანდშაფტი განაპირობებდა. თუშები იყვნენ საქართველოს სამეფო კარის ლაშქრის წევრებიც. ეს ტრადიცია კი მათ XIX საუკუნეშიც არ შეუწყვეტიათ. 1854

¹²⁴ ა. შავხელიშვილი. აღმოსავლეთ საქართველოს მოიანეთის ისტორიიდან: თუშეთი XVI-XIX საუკუნეებში, თბ., 1977, გვ. 43.

¹²⁵ ს. მაკალათია. თუშეთი, თბ., 1983, გვ. 36

წელს ჩოლოქთან ომში თურქების წინააღმდეგ 156 თუში მონაწილეობდა.

თუშებს საქართველოს ხანგრძლივი ისტორიის მანძილზე მჭიდრო ურთიერთობა გააჩნდათ საქართველოს სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეების მკვიდრებთან. ეს პირველ ყოვლისა განპირობებული იყო მეცხვარეობის გადარეკვითი, მთაბარული ფორმით, რაც, თავის მხრივ, სხვაგვარ კავშირებსაც წარმოქმნიდა. საამისოდ შეიძლება გავიხსენოთ თუშთა მიერ ქიზიყში ბავშვის შეილაღ აყვანის ფაქტი.

ასე რომ, თუშეთში გავრცელებული გვარსახელების შესახებ ეთნოგრაფიული მონაცემები ქართველ მთიელთა მთელი რიგი სოციალური, ეკონომიკური და სხვა ურთიერთობების შესწავლასაც განაპირობებს. აგრეთვე მოხმობილი ეთნოგრაფიული მონაცემები იმასაც ააშკარავებს თუ რაოდენ მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდათ თუშებს მეზობელ ჩრდილოეთ კავკასიელ ეთნოსებთან, განსაკუთრებით კი ქისტებსა და ლეკებთან. ამ უკანასკნელთა ქართულ ეთნიკურ სამყაროში შემოღწევა კი აშკარაა, ისევე როგორც პირიქითი პროცესი — თუშეთიდან მოსახლეობის დასახელებულ ეთნიკურ ერთობებს შორის დამკვიდრება. ჩრდილოეთ კავკასიელებთან აღნიშნული მჭიდრო ურთიერთობის დამადასტურებელ ფაქტად კი შეიძლება სასაზღვრო ზოლში საზიარო სალოცავების არსებობაც გავიხსენოთ (ასეთი საზიარო სალოცავები ხომ ხევსურეთშიც არსებობდა).

გამომცემლობა „უნივერსალი“

თბილისი, 0186, ა. კოლიბაიშვილის ქ. №4. ☎: 5(99) 33 52 02, 5(99) 17 22 30
E-mail: universal505@ymail.com; gamomcemlobauniversal@gmail.com